

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ
ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ
В СОЦІОЛОГІЇ**

Київ 2022

УДК 316.2

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України (протокол №7 від 27 вересня 2022 р.)

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук А. Мельніков

доктор соціологічних наук О. Рахманов

Наукова редакторка:

С. Іващенко

Історико-теоретичний аналіз дослідницьких програм в соціології.

Колективна монографія / В. Ворона, В. Казаков, Н. Отрешко, В. Пилипенко, В. Резнік, В. Степаненко; за заг. ред. В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 249 с.

ISBN-978-966-02-9992-4

- I 89** У монографії презентовано результати досліджень досвіду рецепції, опанування та апробації постпозитивістської методології аналізу дослідницьких програм І. Лакатоса в соціології. Витоки та зміст Лакатосової методології розглянуто в контексті порівняння різних версій позитивізму в соціології та філософії науки. Специфіку постпозитивізму в соціологічних дослідженнях, його переваги та обмеження порівняно з іншими соціально-науковими парадигмами увіражено в широкому репрезентативному мультипарадигмальному контексті соціальних наук. Експліковано елементи та контури постпозитивістської концепції соціологічної науки. Систематизовано інтерпретації та застосунки ідей постпозитивізму в соціологічних аналітико-емпіричних, історико-теоретичних та метатеоретичних наукових пошуках. Здійснено глибокі експлікації трендів та концептуального потенціалу теоретичних дослідницьких програм громадянського суспільства та транскультурності. Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів та студентів.

Historical and Theoretical Analysis of Research Programs in Sociology.

Collective monograph / V. Vorona, V. Kazakov, N. Otreshko, V. Pylypenko, V. Reznik, V. Stepanenko; ed. by V. Reznik. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 2022. 249 p.

The monograph presents the results of research on the experience of reception, mastering and approbation of the post-positivist methodology of analysis of I. Lakatos' research programs in sociology. The origins and content of Lakatos' methodology are clarified in the context of comparing different versions of positivism in sociology and philosophy of science. The specificity of postpositivism in sociological research, its advantages and limitations, compared to other social scientific paradigms, are clarified whisin a broad representative multiparadigmatic context of social sciences. An explication of the elements and contours of the post-positivist concept of sociological science is offered. Interpretations and applications of the ideas of postpositivism in sociological analytical-empirical, historical-theoretical and meta-theoretical scientific research are systematized. Explication of trends and conceptual potential of theoretical research programs of civil society and transculturality are offered.

For scientists, teachers, and students, in particular doctoral and post-graduate students.

УДК 316.2

ISBN-978-966-02-9992-4

© Інститут соціології НАН України, 2022

Зміст

ПЕРЕДМОВА (<i>Володимир Резнік</i>).....	5
 РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ:	
ВИТОКИ (<i>Володимир Резнік</i>).....	9
1.1. Позитивізм у соціології та філософії науки	10
1.2. Моделі наукового поступу К. Попера та Т. Куна	15
1.3. Поглиблений фальсифікаціонізм І. Лакатоса	19
1.4. Методологія аналізу дослідницьких програм	28
 РОЗДІЛ 2. ПОСТПОЗИТИВІЗМ У МУЛЬТИПАРАДИГМАЛЬНОМУ ПРСТОРИ (<i>Валерій Пилипенко</i>)	
36	
2.1. Проблеми позитивізму як передумови мультипарадигматизму	36
2.2. Специфіка онтології, епістемології та методології постпозитивізму.....	40
2.3. Парадигмальна диспозиція постпозитивізму в соціальних науках ...	47
2.4. Постпозитивістська метатеорія у маркетингових дослідженнях	55
 РОЗДІЛ 3. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА:	
ПОСТПОЗИТИВІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ (<i>Валерій Ворона</i>).....	64
3.1. Епістемологічний континуум і теоретичні традиції.....	64
3.2. Дослідницькі програми та генералізувальний дискурс	67
3.3. Мінливість конкурувальних теоретичних традицій	73
3.4. Теоретична конкуренція: рівні, параметри, недоліки	80
3.5. Метатеоретичний арбітраж теоретичної конкуренції	87
 РОЗДІЛ 4. РЕЦЕПЦІЯ ІДЕЙ ПОСТПОЗИТИВІЗМУ У СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ (<i>Володимир Резнік</i>).....	
91	
4.1. Започаткування соціологічної рецепції постпозитивізму	91
4.2. Метатеоретичні імплікації постпозитивістських ідей.....	94
4.3. Визначення базових принципів постпозитивізму в соціології.....	101
4.4. Функційна аналогія парадигм та дослідницьких програм.....	111

РОЗДІЛ 5. КОНЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА (Віктор Степаненко).....	120
5.1. Структура, основні підходи та теоретичні виклики дослідницької програми громадянського суспільства.....	122
5.2. Історичність і контекстуальність дослідницької програми «громадянське суспільство».....	130
5.3. Сучасні теоретичні інтерпретації дослідницької програми громадянського суспільства	144
<i>Історико-нормативна концепція публічності Ю. Габермаса.....</i>	<i>146</i>
<i>Неотоквіліанська концепція громадянського суспільства Р. Патнема ..</i>	<i>154</i>
<i>Розвиток дослідницької програми громадянського суспільства в культурній соціології Дж. Александра .....</i>	<i>163</i>
5.4. Висновки та перспективи дослідницької програми «громадянське суспільство».....	175
РОЗДІЛ 6. ТРАНСКУЛЬТУРНІСТЬ ЯК НОВА ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ (Наталія Отрешко).....	185
6.1. Феномен транскulturності: соціальні та політичні передумови.....	185
6.2. Генеалогія поняття транскulturності в соціогуманітаристиці.....	191
6.3. Транскulturність як нова парадигма в науках про культуру	201
РОЗДІЛ 7. «ЗАГАЛЬНА МЕТОДОЛОГІЯ» ДОСЛІДЖЕНЬ СУСПІЛЬСТВА М. КОНДРАТЬЄВА (Валерій Казаков).....	211
7.1. Проблема «нескінченності» реальності.....	212
7.2. Три періоди творчості Кондратьєва.....	214
7.3. Три напрями досліджень «пізнього» Кондратьєва.....	216
7.4. Об'єкт і предмет науки	221
7.5. Ряди за Кондратьєвим.....	233
7.6. Соціальні ряди.....	239
Післямова (Володимир Резнік).....	247

Передмова

У світовій соціології набула визнання та плідного застосування постпозитивістська методологія аналізу дослідницьких програм, запропонована І. Лакатосом. На її підґрунті здійснюються історико-соціологічні пошуки, теоретизування та емпіричні дослідження. Водночас в українській соціології ця методологія є доволі малозастосовною. Поточний рівень обізнаності соціологів в Україні з досвідом практичного вжитку її не відповідає потребам і можливостям наукової рефлексії нагальних соціальних проблем сучасного українського суспільства.

Ця обставина спонукала наукових співробітників відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України спланувати та виконати у 2020–2022 роках науково-дослідну роботу «Теоретичні дослідницькі програми в сучасній соціології: тренди та потенціал». Виконавці цього дослідження вдалися до спроб рецепції, опанування, апробації та презентації методології історико-теоретичного аналізу дослідницьких програм у науковому дискурсі української соціологічної спільноти. Отримані результати зазначених наукових пошуків наразі презентуються у пропонованій монографії широкому колу зацікавлених читачів.

Її автори оприлюднюють власні версії осмислення світового досвіду соціологічного застосування поглибленого фальсифікаціонізму І. Лакатоса та з'ясування його специфіки з огляду на проблематику та завдання історії соціології. Витоки та зміст Лакатосової методології з'ясовуються в контексті огляду та порівняння різних версій позитивізму в соціології та філософії науки. Зокрема, методологічні можливості постпозитивізму специфікуються на тлі різних версій позитивізму, що передували йому.

Водночас авторський колектив прагнув розглянути передумови плідної реалізації евристичного, прогностичного, критичного, методологічного і метатеоретичного потенціалу постпозитивістської парадигми в соціологічних дослідженнях. Щоби мати релевантне уявлення про переваги та обмеження постпозитивізму порівняно з іншими соціально-науковими парадигмами, його специфіка з'ясовувалася у ширшому, більш репрезентативному мультипарадигмальному контексті соціальних наук. Виконання цього завдання уможливилось завдяки критич-

ному огляду та реактуалізації результатів здійснених раніше порівняльних досліджень різних конкуруючих соціально-наукових парадигм та метатеорій.

Увазі читачів також пропоновано експлікацію елементів та контурів постпозитивістської концепції соціологічної науки, непрямо й побіжно окреслених в публікаціях Дж. Александера та П. Коломі. У 1980–1990-х роках ці американські соціологи намагалися на епістемологічних підвалинах постпозитивізму переосмислити природу соціології, зокрема виявити її теоретичну логіку та інтерпретувати соціологічне метатеоретизування як дослідницьку програму.

У книзі презентовано й систематизацію інтерпретацій та застосунків ідей постпозитивізму в соціологічних аналітико-емпіричних, історико-теоретичних та метатеоретичних наукових пошуках соціологів із Стенфордського університету Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера. Ці дослідники спільними зусиллями модифікували методологію дослідницьких програм І. Лакатоса для соціології. Впродовж 1970–2010-х років вони впроваджували власну версію цієї методології у порівняльних дослідженнях соціологічних теорій у діахронійному та синхронійному вимірах.

Вартісним є оприлюднений в монографії унікальний досвід авторських апробацій методології історико-теоретичного аналізу дослідницьких програм. Ідеться про глибокі експлікації трендів та концептуального потенціалу окремих чільних в сучасній соціології теоретичних дослідницьких програм, вкрай важливих в аналізі нагальних наразі соціальних проблем.

Зокрема, із застосуванням методології аналізу дослідницьких програм експліковано історичну та сучасну соціологічну проблематику громадянського суспільства. Звідси у монографії представлено соціологічну концепцію громадянського суспільства як історичну дослідницьку програму із властивою їй логікою розвитку, історичною послідовністю, змінністю семантичних репрезентацій та актуалізацією різних контекстуальних акцентів. Разом із тим, у концептуальному форматі дослідницької програми соціогуманітарного пізнання позиційовано й новітню парадигму транскультурності, що постала в науках про культуру. У книзі репрезентовано найважливіші результати цієї історико-теоретичної розвідки на підставі з'ясування соціальних та політичних передумов феномену та генеалогії поняття транскультурності. Систематизовано й результати історико-соціологічного дослідження генези та концеп-

туальних особливостей «загальної методології» аналізу суспільства, розробленої М. Кондратьєвим для соціальних наук. Зокрема, окреслено зміст ключових понять цієї методології: суспільства як великої сукупності елементів, структур реальних зв'язків між ними та феноменів як проявів цих зв'язків; рядів як форми знання про однакові зв'язки й відношення між елементами та феноменами сукупності.

У написанні книги брали участь: д-р екон. наук В. Ворона – розділ 3; канд. соц. наук В. Казаков – розділ 7; д-р соц. наук Н. Отрешко – розділ 6; д-р соц. наук В. Пилипенко – розділ 2; д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, розділи 1 та 4, післямова; д-р соц. наук В. Степаненко – розділ 5.

Авторський колектив висловлює вдячність керівниці видавничо-редакційної групи Інституту соціології НАН України, канд. соц. наук Т. Загороднюк, науковій редакторці С. Іващенко, редакторці О. Кузьміній та технічній редакторці верстки О. Соколовій за ефективну участь в підготовці опублікування цієї книги.

Розділ 1. АНАЛІЗ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ: ВИТОКИ¹

«Упродовж століть знанням вважалося те, що доказово обґрунтовано (proven) – силою інтелекту чи реальними відчуттями. Мудрість і чистота розуму вимагали стриманості від висловів, що не мають доказовості; проміжок між абстрактними міркуваннями і безперечним знанням, хоча би тільки мислимим, слід було звести до нуля. Але чи здатні інтелект або відчуття доказово обґрунтувати знання?»

«... більшість науковців має таке ж уявлення про те, що таке наука, як риби – про гідродинаміку».

(І. Лакатос)²

Неординарними подіями у соціологічному дискурсі в Україні є докторські монографії, автори яких відверто ґрунтують свої наукові пошуки на методології аналізу дослідницьких програм І. Лакатоса [Кутуєв, 2005, 2017; Малиш, 2019]. Такі вияви проникнення цієї загальнонаукової постпозитивістської методології у середовище української соціологічної фахової спільноти актуалізують інтерес до Лакатосового підходу. У світовій соціології, як і в інших соціальних та поведінкових науках, методологія аналізу дослідницьких програм застосовується вже кілька десятиліть поспіль [Alexander, 1982: pp. 24–35; Leong, 1985; Vasquez, 1997; Heidtman, Wysienska, Szmataka, 2000: pp. 15–17]. Наразі досвід цього застосування вартий уваги і в українському соціологічному дискурсі. Але його осмисленню має передувати увиразнення специфіки зазначеної методології із суто соціологічного ракурсу. Тобто необхідно окреслити відмітні особливості її – з огляду на проблематику та завдання історії соціології. Тому завданням цього розділу є відповідний розгляд витоків та змісту Лакатосової методології аналізу наукових дослідницьких програм. Але розпочати тут варто з огляду різних версій позитивізму в соціології та філософії науки, з якого та на тлі якого постав постпозитивізм.

¹ Автор розділу: В. Резнік. Текст підготовлено на підставі статті, оприлюдненої в журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (2021, №4).

² Див.: [Лакатош, 2013: с. 7; Лакатош, 2007: с. 27].

1.1. Позитивізм у соціології та філософії науки

Термін «позитивізм» позначає низку методологічних орієнтацій у соціології та філософії науки. Наприклад, польські соціологи виокремили та дослідили чотири стадії позитивізму: ранній позитивізм, логічний позитивізм, інструментальний позитивізм та, зрештою, постпозитивізм [Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: pp. 9–17]. Стадію раннього позитивізму вони пов'язують із філософською доктриною О. Конта та його послідовників (Г. Спенсера, Е. Дюркгайма та ін.). Підвалинами раннього позитивізму визначено Контові ідеї щодо наукового висновку (inference) та єдності науки. Основою науки він вважає dokonані факти, що базуються на чистому спостереженні: встановлені зв'язки між такими фактами конституюють наукові закони без будь-якої потреби в абстрактних сутностях (entities), подібних до тих, що ми знаходимо у метафізиці та філософії. Конт визнає науку єдиною чітко визначеною формою дослідження, застосовною для вивчення будь-яких ареалів людського досвіду. У точних природничих науках, зокрема фізиці, він вбачає методологічний ідеал або стандарт для решти наук, включно з гуманітарними.

Контове постулювання безпосередніх взаємозв'язків між процесами у феноменальному світі та науковими законами іноді трактується як довершений емпіризм. З цього погляду, наукові закони є нічим іншим, як суто емпіричними законами. Утім, Дж. Тернер аргументовано вважає позицію Конта щодо емпіризму далеко не такою однозначною. Зокрема, емпіризму суперечать Контові твердження у його «Курсі позитивної філософії» (1830). В одному з них Конт наголосив теоретичну релевантність спостереження: «Якщо є істинним, що кожна теорія має базуватися на спостережуваних фактах, однаково істинним є те, що факти не можуть спостерігатися без настановлення з боку якоїсь теорії» (цит. за: [Turner, 1979: p. 236]). В іншому Контовому твердженні прямо зауважено шкоду емпіризму та неможливість спостереження без теорії: «Наступною великою перешкодою для використання спостереження є емпіризм, який впроваджують в нього ті, хто в ім'я неупередженості забороняють використання будь-якої теорії. Видається, жодна догма не може бути більш непримиренною з духом позитивної філософії... Жодне реальне спостереження за якимось феноменом є неможливим тою мірою, якою воно не є спочатку спрямованим і зрештою інтерпретованим якоюсь теорією» (цит. за: [Turner, 1979: p. 237]). Спостереження

при збиранні емпіричних даних й накопичення досвіду бачиться завжди заздалегідь теоретично навантаженим і спрямованим. У підсумку Тернер наполягає на безпідставності звинувачень у «голому», «грубому» та «безглуздому» емпіризмі не лише Конта, а й інших ранніх позитивістів-соціологів – Г. Спенсера та Е. Дюркгайма.

Але загалом ранній позитивізм проголошував вимоги емпіричного досвіду остаточною підвалиною людського пізнання, бо заперечував можливість пізнання надчуттєвих об'єктів, саме визначення яких виключає їх чуттєво сприймане буття. Для ранніх позитивістів не існувало сутностей (*essences*), що лежать поза межами царини досліджуваного феномену, та «ідеальних» об'єктів, відповідних універсальним абстрактним термінам. Достовірним вони бачили лише наукове знання, що має своїм джерелом спостереження і ґрунтується на причинно-наслідковому поясненні та індуктивному узагальненні.

Технічно вдосконалити методологію раннього позитивізму намагалися представники течії логічного позитивізму – філософи науки, які входили до Віденського гуртка (М. Шлік, Е. Мах, Р. Карнап, К. Гемпель, О. Нейрат та ін.). Вони вважали за доцільне застосовувати принцип верифікації в емпіричному доведенні істинності тверджень, що претендують на статус наукових. Верифікація наукових тверджень – перевірка їх істинності шляхом зіставлення із достеменними емпіричними фактами, виявлення відповідності зазначених тверджень цим фактам. Первісно принцип верифікації передбачав, що значення наукових понять у твердженнях вичерпується емпіричними референціями і його (це значення) принципово завжди можна редукувати до емпіричних спостережень. З цього випливало, що теоретичні поняття фактично є емпіричними категоріями, а єдині науково значущі твердження – лише ті, які можуть бути протестовані спостереженнями. Тому верифіковану наукову теорію можливо редукувати до протокольних тверджень, що фіксують результати спостережень – дані «чистого (емпіричного) досвіду». Відтак наука загалом редукується до тверджень про безпосередньо спостережувані факти, а будь-яке твердження у ній, яке не є ні аналітичним, ні емпіричним, елімінується як безглузде. Наукові закони зводяться, по суті, до емпіричних тверджень та узагальнень. Норми та стандарти наукового методу вбачаються у природничих науках: найточніша форма наукового пояснення має ґрунтуватися на «всеохопних законах» (*cowering laws*) або «дедуктивно-номологічній» моделі, у якій *explanandum*³ дедукується з комбінації початкових умов та універсального закону.

³ Факт, річ або висловлення, що підлягає експлікації або поясненню.

Разом із тим представники логічного позитивізму визнавали важливість абстрактних теоретичних складників у науковому методі, себто враховували існування «неспостережуваних сутностей» (nonobservable entities). Їхнє визнання ролі теоретичних понять у продукуванні наукових знань згодом спричинило й відмову від редукування значень цих понять до суто емпіричних референцій. Це означало ревізування тези про можливість повного редукування теоретичних понять (concepts) і наукових теорій до суто протокольних тверджень спостереження. У підсумку принцип верифікації був ускладнений. Зокрема, його доповнений зміст експлікував Л. Вакан: «... наукове знання спирається на підґрунтя фактів, сформульованих через протокольні твердження» (Мах), які забезпечують достеменно безпосередню фіксацію чуттєвого досвіду, отриманого за допомогою “правил кореспондентності” (Карнап), що утворюють місток між теоретичною мовою і мовою спостереження» (цит. за: [Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: p. 12]). У цьому визначенні верифікації йдеться вже про диференціацію мови теоретичних понять і мови протоколів спостережень, а відтак – і про необхідність правил кореспонденції (correspondence rules), що пов’язують розрізнені спостереження з теорією. Зрештою філософи Віденського гуртка доходять висновку, що теоретичні поняття не можуть бути безпосередньо похідними від мови спостережень або редукованими до них, а твердження спостереження (observation statements) не можуть бути повністю «вільними від теорії» («theory-free»).

Унаслідок рецепції логічно-позитивістської моделі наукового пояснення у соціології постав інструментальний позитивізм (Дж. Ландберг, П. Лазарсфельд, Е. Нагель, Г.Л. Зетерберг та ін.). Г.Л. Зетерберг дав таку загальну характеристику цієї суто соціологічної методологічної орієнтації: «натуралістична традиція соціальних досліджень, яка прагне досягти стандартів строгості, порівнянних зі стандартами фізики або біології ... [...] ... Вона відрізняється зосередженістю на питаннях методів та вимірювань, включно з удосконаленням статистичних технік, своїм наголосом на операціоналізації та верифікації» (цит. за: [Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: pp. 13–14]). Представники інструментального позитивізму спрямовували зусилля на конструювання «природничої науки про суспільство» за допомоги операціональних дефініцій соціологічних понять. Стрижнем цієї науки мали стати невсезагальні (casual) закони, отримані на підставі даних спостережень та верифіковані за допомоги статистичних технік (що дають імовірнісні закономірності).

Вперше інструментально-позитивістські принципи артикулював Дж. Ландберг. У своїй праці «Основи соціології» (1939) він стверджував, що методи природничої науки є безпосередньо застосовними до вивчення поведінки людини. Ландберг адаптував для соціології позитивістські принципи здебільшого з фізики та з доктрини «операціоналізму» П.В. Бриджмана. Згідно з цією доктриною, значення змінної визначається операціями, необхідними для її вимірювання.

Згодом підставою для інструментального позитивізму стала праця Г.Л. Зетерберга «Про теорію та верифікацію у соціології» (1965), у якій описано проведення соціологічних досліджень:

- пояснення в соціології має набувати тієї самої дедуктивно-номологічної форми, яку воно має у природничій науці;

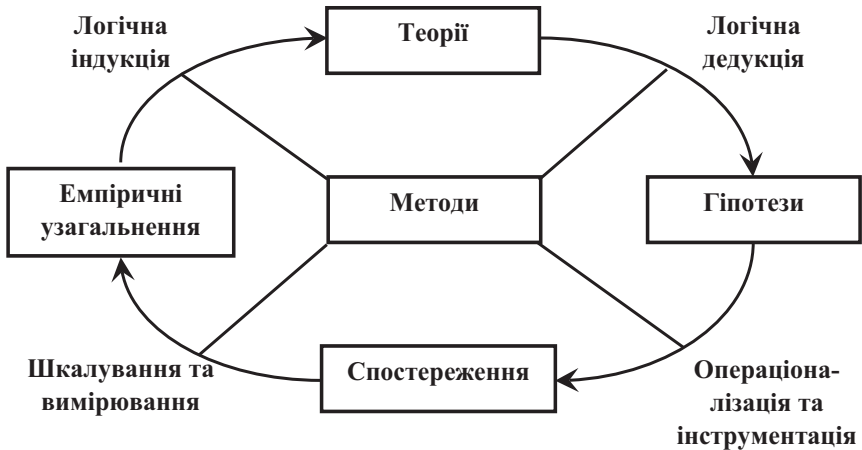
- формалізована мова, якої потребує соціологія, аби бути емпіричною наукою, передбачає строгий критерій звідності (*reducibility*) теоретичних термінів до термінів мови спостереження;

- в ідеальній теорії редукування змісту всіх теоретичних понять другого порядку до набору «первісних термінів» («*primitive terms*») уможливується через процедури формальної логіки. Первісні терміни теоретичної соціології загалом відсилають до спостережень за поведінкою дієвців у взаємодіях (див.: [Heidtmann, Wysienska, Szmatka, 2000: p. 14]).

Зетербергове визнання ролі понять та дефініцій у соціологічному дослідженні виявляється у його наголосі на радикальному відрізненні понять від даних. Але попри те, що поняття можуть слугувати для класифікації та опису, лише пропозиції, які були індуктивно виведені зі спостережень, на його думку, можуть привести до реального теоретичного пояснення. Власне такі систематично зорганізовані та подібні до закону висловлювання про суспільство, які можуть бути підтверджені фактами, Зетерберг вважає «теорією» в тому сенсі, в якому це слово використовують у науках. З цього погляду, мета соціальної науки – зробити формулювання узагальнень точнішими та верифікувати їх на результатах емпіричних досліджень. Такі узагальнення впливають із поступової акумуляції досліджень й утворюють дедуктивну ієрархію.

Засади інструментального позитивізму набули розвитку у працях П. Лазарсфельда, Е. Нагеля та К. Гемпеля. Зокрема, Лазарсфельд запровадив у соціології низку методологічних нововведень – багатовимірний (*multivariate*) аналіз, вибірку «снігової грудки» (*snowball sampling*) та латентно-структурний аналіз. Впровадженням загальнонаукових кількісних методів, операціональних визначень та квазіекспериментального

дизайну соціологи намагалися наблизити власні дослідження до наукових стандартів точних наук. У підсумку розроблення теорії та її застосування з використанням методів логічної операціоналізації, шкалування та вимірювання, логічної індукції та дедукції мало набуті циклічності (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Циклічність дослідницької роботи у соціології, за В. Волесом [Асп, 2000: с. 83]

Згідно з інструментально-позитивістською методологією, цикл накопичення соціологічного знання започатковується спостереженнями. З використанням засобів шкалування та вимірювання у перебігу спостережень продукуються емпіричні узагальнення. На підґрунті емпіричних узагальнень згідно з формальними правилами логічної індукції формулюються теорії. Далі на підставі теорій згідно з правилами логічної дедукції генеруються гіпотези, які верифікуються у перебігу спостережень, і т.д.

Пізнішою та складнішою версією позитивізму у філософії науки та в соціології є постпозитивізм (К. Попер, Т. Кун, П. Фоерабенд, І. Лакатос, С. Тулмін, Дж. Александер та ін.). Постпозитивісти піддають сумніву низку засад логічного позитивізму та пропонують власні оригінальні моделі наукового поступу.

1.2. Моделі наукового поступу К. Попера та Т. Куна

К. Попер не вважав можливим дотримуватися строгого розрізнення між теоретичною мовою і мовою спостереження або й загалом визнавати існування мови спостереження у логіко-позитивістському сенсі. Оскільки, з його погляду, наукова теорія не передбачає вжитку двох мов – мови спостереження та мови теоретичних термінів, то, природно, відкидається й ідея правил кореспонденції між ними. Натомість ідеться радше про накладання та перетин двох вжитків однієї теоретичної мови. Завдяки їй теорія концептуально впорядковує світ, налаштовує дослідників на осмислене сприйняття майбутніх подій у ньому і повертає їхню увагу до речей, яких в іншому разі їм ніколи не довелося би спостерігати.

При емпіричному обґрунтуванні теорії Попер пропонував відмовитися від логіко-позитивістського принципу *верифікації*⁴ та дотримуватися натомість принципу *фальсифікації*⁵. Він виходив з евристичного правила: «висувай гіпотези, які мають більший емпіричний зміст, ніж у попередників». Водночас Поперовим девізом були креативність у висуванні власних гіпотез та безкомпромісність щодо них: «Бути сміливим, висуваючи гіпотези, і нещадним, спростовуючи їх». Він вважав, що факти реального світу можуть лише спростувати й ніколи не зможуть остаточно підтвердити зміст теоретичних побудов. Позаяк неможливо дослідити всі емпіричні факти, які підтверджують гіпотезу або теоретичне твердження, то слід шукати факти, які спростовують їх. Для спростування (фальсифікації) теоретичного твердження достатньо, щоби його не підтвердив лише один емпіричний факт. Замість того, щоб шукати підтвердження та здійснювати верифікацію теорії, доцільніше спробувати спростувати її. Якщо теорію можна спростувати з огляду на спостереження, що задумані для цього, то від неї слід відмовитись. Разом із тим, Поперів фальсифікаціонізм виходив із конвенційного трактування науки. Науку він розглядав не лише як корпус тверджень, а й також як систему конвенцій між науковцями, а емпіричне тестування теорій вва-

⁴ Верифікація (від лат. *verus* – істинний і *facere* – робити) – спосіб перевірки істинності теоретичних тверджень (гіпотез, теорій) шляхом зіставлення їхнього змісту зі змістом отриманих у досвіді емпіричних даних..

⁵ Фальсифікація (від лат. *falsus* – хибний і *facio* – робити) – наукова процедура перевірки істинності теоретичних тверджень (гіпотез, теорій) через спростування, щоб пересвідчитись, що вони не є принципово неспростовними. Принцип фальсифікованості (за Попером) є критерієм диференціації науки та філософії («метафізики»).

жав неможливим без спільного публічного визнання і прийняття низки методологічних рішень. Цими рішеннями конвенційно погоджується те, які дослідницькі дії набувають статусу спостереження, що слід розглядати як спостережувані факти, чи є теорія фальсифікованою з огляду на останні, якими є критерії спростування теорії.

Застосування Поперового критичного раціоналізму та фальсифікаціонізму у соціальних науках передбачало постійне раціонально-критичне оскарження всіх запропонованих розв'язань різних соціально-наукових проблем [Popper, 2017: S. 217]. Розв'язання, які одразу не спростовуються і витримують таку раціональну критику, попередньо приймаються як варті наступного обговорення та критичного оскарження. Жодна теорія не вважається вільною від раціональної критики, зняряддя якої є категорія логічної суперечності (між гаданим знанням та доконаними фактами). У практичній площині «розвиток соціальних наук значною мірою стимулюється критикою проєктів соціальних удосконалень, або точніше, спробами з'ясувати, чи можна від конкретного економічного або політичного способу поведінки з певною ймовірністю очікувати бажаного результату» [Поппер, 1994: с. 81]. Такий технологічний підхід бачиться Попперові плідним і для постановки важливих проблем суто теоретичного характеру, позаяк змушує узгоджувати теорії з певними стандартами ясності та практичної перевірки. Це має неабияк дисциплінувати спекулятивні нахили теоретиків у галузі соціології.

Т. Кун запропонував постпозитивістську модель науки та наукового поступу, засновану на ідеї парадигми. Він вважав парадигмою «визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного часу дають модель постановки проблем та їхніх розв'язок науковому співтовариству» [Кун, 2001: с. 9]. Утім, поняття парадигми у Куна не є однозначним. У різних моментах свого викладу він ідентифікував парадигму як загальнокультурні припущення, пояснювальні моделі, методологічні принципи, символічні узагальнення, специфічні емпіричні приклади тощо. Це призводило до різних інтерпретацій та критики використання поняття парадигми. Тому згодом парадигму умовно перевизначено як «фундаментальні припущення, які науковці роблять щодо світу, який вони вивчають» [Vasquez, 1997: p. 900]. Парадигма стосується певного домену науки та орієнтує науковців, які дослідницькі питання їм слід розглядати та яких правил слід дотримуватися при інтерпретації результатів цього розгляду. З прийняттям певної парадигми науковці сподіваються, що розглядаючи світ з огляду на неї, вони зможуть зрозуміти предмет, який

вивчають. Тобто парадигми дають науковцям не стільки готові відповіді на їхні запити, скільки живлять сподівання отримати такі відповіді.

Як припускає Кун, на підґрунті спільної парадигми генерується «сімейство», тобто множина споріднених теорій, які поділяють фундаментальні припущення її про те, як функціонує світ. З цього погляду, наукова дисципліна, яка не має власної центральної взірцевої парадигми, перебуває на допарадигмальній стадії. Кун вважає, що з переходом на парадигмальну стадію наука змінюється циклічно. Цикл її змін починається з появи однієї парадигми, визнаваної майже однотайно у певній науковій спільноті. Ця парадигма генерує теорії для розв'язання специфічних наукових проблем – «пазлів» – впродовж періоду так званої «нормальної науки». Мірою накопичення аномалій – відхилень від очікуваних (з огляду на парадигму) результатів досліджень – у розвитку науки може настати кризовий етап. Зокрема, кризу можуть викликати багаторазові невдалі спроби приборкання аномалій у річищі усталеної парадигми. Внаслідок кризи не виключені відмова від старої та прийняття нової парадигми у перебігу так званої наукової революції. Наукова спільнота оцінює слушність і продуктивність парадигм з огляду на їхнє сприяння поступові науки. Таке оцінювання є опосередкованим – через визначення, чи відповідають критеріям адекватності теорії, генеровані на підставі відповідної парадигми.

Кунова парадигмальна модель аналізу наукового поступу плідно розвивається в історії соціології. Зокрема, на основі цієї моделі постав метатеоретичний підхід до соціології як мультипарадигмальної науки [Ритцер, 2002: сс. 571–581]. В його рамках обґрунтовано виокремлення трьох панівних соціологічних парадигм – парадигм соціальних фактів, соціального визначення та соціальної поведінки, а також окреслено предметну царину інтегрованої соціологічної парадигми. Останніми роками мультипарадигмальність соціології реінтерпретується як «метاپарадигмальна структура сучасного соціологічного знання» у складі класичної, неklasичної та посткласичної метاپарадигм [Мельников, 2018: сс. 17–35; Мельников, 2019]. Утім, у соціології не бракує й оскаржень парадигмальних вислідів її історії та теоретизування. Дж. Тернер визначає соціологію як *передпарадигмальну* науку, бо припускає, що поняття парадигми, впроваджене в науковий обіг Т. Куном, занадто сильне для того, щоби відображати справжній поточний стан соціологічного теоретизування.

І. Лакатос спостеріг низку розбіжностей Поперової та Кунової моделей наукового поступу (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

**Розбіжності в ідеях розвитку науки
К. Попера та Т. Куна [Лакатош, 2013]**

К. Попер	Т. Кун
Наука – це процес «перманентної революції», а її рушійною силою є раціональна критика. Наука прогресує завдяки «методу спроб і помилок»: нові теорії постійно розробляються, пропонуються, конкурують та почергово спростовуються	Наукова революція – виняткова «кризова» подія. Прогресує тільки «нормальна наука» – за наявності панівної парадигми та упередженості науковців до критики її. Критика парадигми – ознака зневіри у ній, «кризи» її та «паніки» серед науковців
Зміна наукового знання є раціональною або принаймні може бути раціонально реконструйована. Цим має займатися <i>логіка наукового відкриття</i>	Зміна наукового знання – однієї парадигми на іншу – ірраціональна та подібна зміні релігійної віри. Це – предмет <i>соціальної психології наукового відкриття</i>
Опис об'єктивного зростання науки як раціонального та сутнісно локалізованого у світі ідей	Опис змін у парадигмальному науковому мисленні спільнот науковців загалом, а не окремих вчених
Розроблення об'єктивних раціональних критеріїв для оцінки розвитку наукового теоретичного знання є можливим та необхідним	Кожна парадигма має власне розуміння та критерії раціональності. Раціональних надпарадигмальних критеріїв для порівняння різних парадигм немає

У порівняльному контексті увиразнились сильні та слабкі ідейні складники цих моделей. Передусім Лакатош зауважив проблематичність Поперової стратегії фальсифікації поодиноких теорій: жодна окрема теорія ніколи не може бути остаточно фальсифікована, бо докази проти неї можуть враховуватися у додаткових допоміжних теоретичних твердженнях⁶. У такий спосіб одну теорію можна просто поступово замінити іншою, ніколи не відкидаючи їхніх спільних фундаментальних припущень. Кунова модель науки тут видавалася більш слушною, бо припускає, що панівна парадигма генерує сімейство теорій, одні з яких можуть просто поступово замінюватися іншими без відкидання

⁶ З огляду на зауважену проблематичність, Поперів методологічний фальсифікаціонізм визначено як «наївний» [Лакатош, 2013: сс. 7, 9–10].

спільних фундаментальних парадигмальних засад. Відтак оцінюванню мали підлягати не окремі теорії поодиночі, а серія інтелектуально пов'язаних теорій загалом. Евристичними бачилися також ідеї Куна про: а) інспірованість наукових спостережень та емпіричних даних апріорними фундаментальними теоретичними припущеннями парадигми; б) уможливлення зміни її не тільки за наявності емпіричних підстав, а й за появи нових альтернативних парадигмальних засад; в) безперервність зростання науки в річищі певної панівної парадигми.

Водночас сильним аспектом Поперової методології визначено його концепцію раціональності, що передбачала раціональну реконструкцію логіки наукового відкриття: «Поппер замінив центральну проблему класичного раціоналізму, *стару проблему пошуку підстав – новою проблемою помилково-критичного розвитку*, а також приступив до розробки об'єктивних критеріїв цього розвитку» [Лакатос, 2013: с. 8]. Натомість як проблематичне Лакатос трактував Кунове зведення філософії науки до психології науки та його наголос на ірраціональній природі відхилення науковцями однієї наукової парадигми та прийняття іншої. У підсумку Лакатосів синтез цих виокремлених сильних та евристично-продуктивних ідей Попера та Куна був втілений в обґрунтуванні поглибленого методологічного фальсифікаціонізму та методології аналізу наукових дослідницьких програм.

1.3. Поглиблений⁷ фальсифікаціонізм І. Лакатоса

У розробленні власної версії фальсифікаціонізму та методології аналізу продукування і поступу наукового знання Лакатос почасти виходив з Кунової ідеї колективної природи цих процесів. Кун вважав, що вивчати слід не мислення окремого науковця, а мислення наукової спільноти. Тобто дослідженню має підлягати не психологія індивіда-науковця, а соціальна психологія наукової спільноти. Йдеться про колективну парадигмальну мудрість наукової спільноти, що виявлялася в послідовному генеруванні та розробленні теорій, інспірованих спільною парадигмою. Втім, Лакатос сприйняв та реалізував ідею колективності науки не в соціально-психологічному, а в раціонально-логічному аспекті. Для цієї

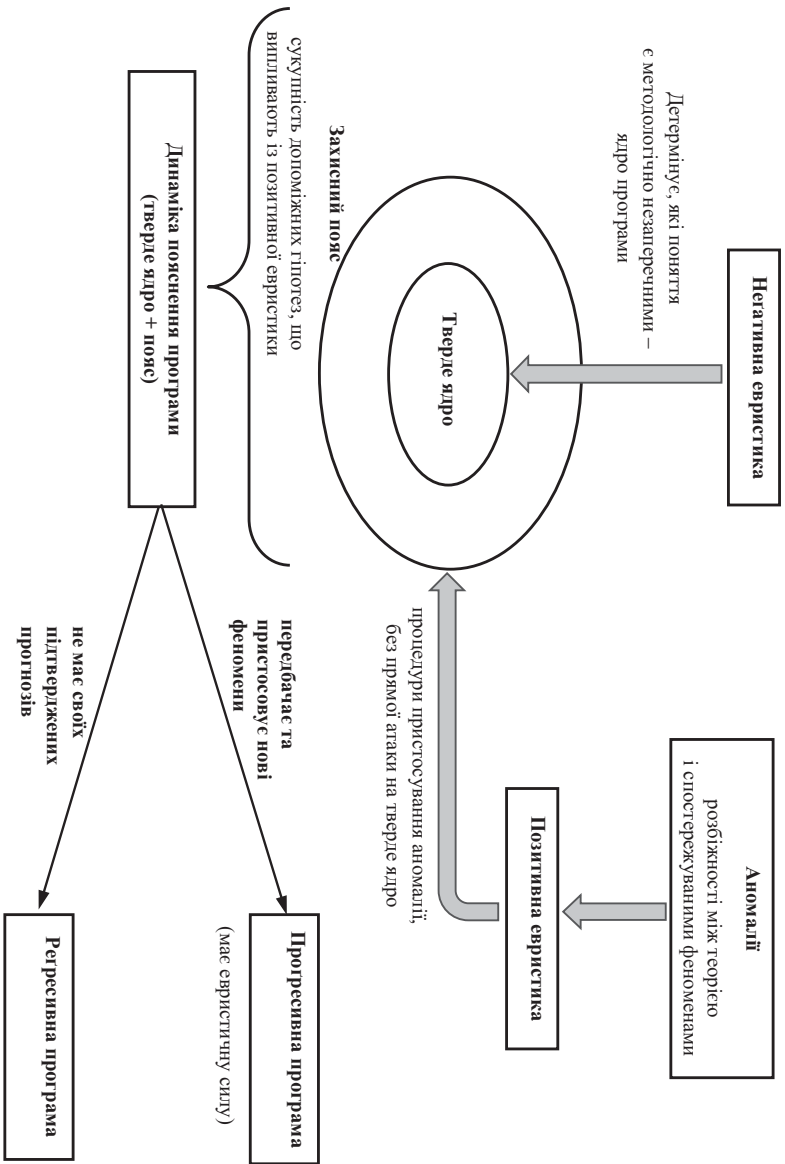
⁷ Поглиблений (англ. sophisticated) – у сенсі відмінності від так званої наївної Поперової версії фальсифікаціонізму. З погляду Лакатоса, наївна фальсифікація на підставі суто підтверджених контрфактів не є достатньою умовою для спростування тої чи тої конкретної теорії.

реалізації він реконструював концептуальне зняття Куна, щоб отримати власний, більш релевантний поняттєвий засіб аналізу: «...*мое понятие “дослідницької програми” можна розуміти як реконструкцію, але у стилі об’єктивного “третього світу”*»⁸, кунівського соціально-психологічного поняття про парадигму...» [Лакатош, 2013: с. 13]. На тлі неоднозначності Кунових визначень парадигми, Лакатосове поняття дослідницької програми є доволі однозначним щодо своїх конституювальних характеристик. Ознакою певної дослідницької програми в історії науки вважається безперервність, яка притаманна значній послідовності теорій і пов’язує їхні елементи в єдине ціле. Тобто дослідницька програма є серією теорій, пов’язаних спільним для них набором постулатів, припущень і ключових понять, що задає єдиний теоретико-методологічний контекст досліджень певного предметного сегмента науки. Водночас дослідницька програма охоплює низку методологічних правил досліджень, які можуть формулюватися на кшталт метафізичних або евристичних принципів. Методологічні правила дослідницької програми уявляються структурованими (рис. 1.2).

Ідеться передусім про «тверде ядро» фундаментальних припущень, постулатів і теоретичних пропозицій, які започатковують дослідницьку програму і стають для її прихильників безперечними, неоскаржуваними та неспростовними засадами⁹. Це «тверде ядро» суто методологічно узасаднюється як таке, що вможливує саму дослідницьку програму і є умовою її успішності. Але можливі спроби оскаржень та спростувань дослідницької програми, включно із її «твердим ядром», з боку прихильників інших наукових дослідницьких програм-конкурентів. Підставами для оскаржень та спростувань дослідницької програми є «аномалії» або «контрприкладі» – доконані факти, що суперечать її постулатам, припущенням і твердженням. Дослідницька програма неминуче входить у

⁸ Йдеться про «трегій» із «світів», що їх розрізняли та виокремлювали у своїх працях з філософії науки К. Попер та С. Тулмін: «Перший світ – матеріальних об’єктів, другий – світ свідомості, третій – світ висловів, істин, критеріїв, тобто світ об’єктивного знання» [Лакатош, 2013: с. 13].

⁹ Започаткування «твердого ядра» у його закінченій і неспростовній версії не вважається одномоментним: «Насправді тверде ядро програми, зазвичай, не виникає у повному бойовому спорядженні, подібно до Афіни з голови Зевса. Воно виробляється поступово у довгому підготовчому процесі спроб і помилок» [Лакатош, 2007: с. 24]. Також мається на увазі не об’єктивна, а радше суб’єктивно гадана неспростовність «твердого ядра», прийнята на віру учасниками дослідницької програми: «Я кажу тільки про наукові дослідницькі програми, тверде ядро яких постає як неспростовне, але не обов’язково за формальними, а, можливо, і за методологічними причинами, що не мають відношення до логічної форми» [Лакатош, 2013: с. 10]. Прихильники дослідницької програми сприймають постулати її «твердого ядра» як безперечні універсальні теоретичні пропозиції.

Рис. 1.2. Складові та механізм функціонування наукової дослідницької програми за І. Лакатосом [Arthur, Tetazap, 2018]

суперечність з альтернативними теоріями, що уявляють ці аномалії. Прихильники дослідницької програми захищають її від оскаржень та спростувань з боку своїх суперників. Цей захист здійснюється за допомоги оскаржуваних, змінюваних і спростовуваних допоміжних теорій, гіпотез та моделей. Аномалії та контрприкладні у цих допоміжних теоріях, гіпотезах та моделях «адаптуються» – реінтерпретуються як приклади дієвості даної дослідницької програми. У такий спосіб постає «захисний пояс» дослідницької програми, який постійно модифікується, вдосконалюється, розширюється та навіть цілком замінюється з огляду на появу емпіричних аномалій та викликів з боку конкурентів.

Відмінність «твердого ядра» і «захисного поясу» як структурних складників дослідницької програми виявляється у їхніх евристичних властивостях. Убезпечення «твердого ядра» дослідницької програми від загроз спростування його є функцією «негативної евристики» – методологічних правил, що вказують дослідникам на те, яких шляхів дослідження потрібно уникати. Негативна евристика запобігає розробленню наукових теорій, які будуть несумісними із вихідними фундаментальними припущеннями, тобто «твердим ядром» дослідницької програми. Водночас необхідність розбудови своєрідного «захисного поясу» для захисту незмінного «твердого ядра» дослідницької програми є функцією «позитивної евристики» – методологічних правил, що передбачають те, які шляхи дослідження треба обирати і як ними рухатися. Позитивна евристика спрямовує дослідження для розроблення допоміжних гіпотез, які запобігають явним суперечностям дослідницької програми із емпіричними даними. Також позитивна евристика специфікує форму розроблюваних допоміжних теорій для протидії емпіричним аномаліям, контрфактам та спростуванням дослідницької програми. Такі аномалії, контрфакти та спростування не ігноруються, а радше фіксуються для нейтралізації їх у подальшому – за появи евристичних спроможностей для цього. Позитивна евристика визначає плідність, стійкість та розвиток дослідницької програми, що виявляється у здатності її прихильників переформулювати свої допоміжні теорії з огляду на концептуальну критику та нові емпіричні факти.

Зазначені зусилля прихильників дослідницької програми можуть мати результатом перетворення реінтерпретованих емпіричних аномалій та контрприкладів на аргументи, що підкріплюють програмові засади. Не виключені й розширення сфери емпірично спостережуваного завдяки передбаченню нових фактів та збільшенню емпіричного підґрунтя дослідницької програми. Такі успішні адаптивні зміни «за-

хисного поясу» програми трактують як прогресивний зсув наукових проблем в її предметній царині. Умовою прогресу програми вважається примноження теоретичного та емпіричного наукового знання: «Потрібно, щоб кожний наступний крок дослідницької програми прямував до збільшення змісту, іншими словами, сприяв *послідовно прогресивному теоретичному зсуву проблем*. Крім того, треба, щоб, принаймні, час від часу це збільшення змісту підкріплювалося ретроспективно; програма в цілому має *розглядатися як дискретно прогресивний емпіричний зсув*» [Лакатош, 2007: с. 12]. «Зсув проблем» вважається прогресивним за двох одночасних умов. Він має бути, по-перше, теоретично прогресивним, тобто пов'язаним із теоретичними передбаченнями якихось нових, досі невідомих фактів. По-друге, він повинен бути також емпірично прогресивним, тобто ґрунтуватися на реальному емпіричному підтвердженні цих нових передбачень. За обсягом емпіричного змісту нове теоретизування в рамках прогресувальної дослідницької програми має перевершувати як її попереднє теоретизування, так і теоретизування в рамках інших дослідницьких програм-конкурентів. Програма прогресує й ретроспективно – за рахунок теоретичної реінтерпретації раніше зафіксованих, але науково не пояснених емпіричних аномалій та контрфактів.

Прихильники дослідницької програми керуються її «позитивною евристикой», абстрагуються від емпіричних аномалій, контрприкладів та спростувань і зосереджуються на конструюванні моделей досліджуваної реальності. Під «моделлю» тут розуміють «множину граничних умов (можливо, разом з деякими “споглядальними” теоріями), про які відомо, що вони повинні бути замінені в ході подальшого розвитку програми» [Лакатош, 2007: с. 13]. Щойно сформована дослідницька програма може починати із конструювання моделей «ідеальних», неіснуючих об'єктів. На місце старих моделей приходять нові, більш релевантні досліджуваній емпіричній реальності. Моделі допомагають генерувати нові осягнення (*insights*) досліджуваних феноменів та вможливають тестування цих розумінь. Так триває доти, доки позитивна евристика не вичерпує свої ресурси й дослідницька програма загалом не переходить в регресивну фазу. Таким чином, в долі наукової дослідницької програми визначальною є її позитивна евристика: від неї здебільшого залежить те, які проблеми підлягають раціональному вибору науковців, котрі працюють в рамках певної дослідницької програми. З цього погляду, сила дослідницьких програм визначається тим, скільки відомих наукових фактів вони теоретично інтерпретують та реінтерпретують і

скільки нових фактів вони вводять в науковий обіг через теоретичну (ре)інтерпретацію їх. Відтак загалом методологія наукових дослідницьких програм увиразнює, наголошує і пояснює «відносну автономію теоретичної науки».

Водночас головним стимулом розвитку наукової дослідницької програми Лакатос вважає «психологічно неприємні, але технічно неминучі аномалії», що суперечать їй. В доланні таких суперечностей між науковими дослідницькими програмами та аномаліями він вбачає сенс науки як шляху пошуку істини: «... суперечливість – у точному значенні цього терміна¹⁰ – повинна залишатися найважливішим регулятивним принципом (що перебуває зовні і вище за вимогу прогресивного зсуву проблем); виявлення суперечностей повинно розглядатися як проблема. Причина проста. Якщо мета науки – істина, то наука покликана домагатися несуперечливості; відмовляючись від несуперечливості, наука відмовилася б і від істини» [Лакатош, 2007: с. 17]. Продуктивність дослідницької програми залежить від ставлення її прихильників до аномалій або суперечностей. Нехтування такими суперечностями або примирення з ними є неприйнятними в науці, а безоглядні спроби їх усунення за умов дефіциту евристичних підстав – непродуктивними. Продуктивним, натомість, є суто виважений раціональний підхід дослідників до аномалій: «...як тільки суперечність – або аномалію знайдено, ... розумний вихід...: влаштувати для даної суперечності тимчасовий карантин за допомогою гіпотез *ad hoc* і довіритися позитивній евристиці програми» [Лакатош, 2007: с. 17]. Тобто свідомо визнаються і тимчасово допускаються певні прогалини в теоретичному знанні, поки планомірно створюються концептуальні передумови подальшого їх якісного заповнення теоретизуванням. Але допоміжні пропозиції у формі *ad hoc* (спеціальних) гіпотез не дають жодних нових фактів та нового емпіричного змісту і тракту-

¹⁰ Лакатос пропонує власну інтерпретацію зазначеного терміна: «Два вислови утворюють суперечність, якщо їх кон'юнкція не має моделі, тобто не існує інтерпретації їх дескриптивних термінів, за якої ця кон'юнкція істинна. У звичних міркуваннях терміни використовуються значно ширше, ніж у формальному дискурсі; окремі дескриптивні терміни одержують фіксовану інтерпретацію. У цьому неформальному значенні два вислови можуть бути (слабо) суперечливими при стандартній інтерпретації деяких смислоутворювальних термінів, хоча формально, при нефіксованій інтерпретації, вони можуть бути сумісними. ... Не варто поспішати із стандартними інтерпретаціями термінів, тому що вихолощення значень може привести до безплідності позитивної евристики програми (проте іноді саме стандартизація значень може виявитися прогресивною)» [Лакатош, 2007: с. 26]. Тобто проводиться демаркація між розширюваними і нерозширюваними (дескриптивними і логічними) термінами в неформальному міркуванні. Водночас різна міра суперечності між висловами пов'язується із (не)формальністю їх дискурсу та (не)стандартною інтерпретацією термінів, вжитих у них.

ються як «суто лінгвістичні вправи». Такі спеціальні пояснення можуть лише приховувати фактичне звуження емпіричного змісту дослідницької програми, а не запобігати йому. Якщо кількість гіпотез *ad hoc* зростає і вони не будуть замінюватися концептуальними поясненнями, що примножують теоретичний та емпіричний зміст дослідницької програми, вона зрештою має перейти у регресивну фазу, вичерпавши свою евристичну потугу. Коли програма перебуває у регресивній фазі, то головні стимули її змін надходять від позитивної евристики, а не від аномалій, здебільшого ігнорованих прихильниками програми.

У цьому контексті Лакатос розглядає так звану тезу Дюгема–Квайна. Згідно з нею, за достатньої уяви теоретика будь-яка теорія, ґрунтована на окремому твердженні або на кон'юнкції багатьох тверджень, завжди може бути «врятована» від спростування. «Порятунок» теорії уможливується через оперування пов'язаним із нею підставовим (background) знанням. А контрфакти можуть бути нейтралізовані за допомоги адекватної реінтерпретації її понять. Зокрема, В. Квайн пояснював цю можливість таким чином: «...будь-яка пропозиція може зберегти свою істинність, якщо піти на рішучу переробку тієї системи, у якій ця пропозиція фігурує. І навпаки, з тієї ж причини жодна пропозиція не наділена імунітетом від її можливої переоцінки» (цит. за: [Лакатос, 2013: сс. 10–11]). Себто за необхідності дослідник може замінити будь-які із засновків або тверджень у своєму «дедуктивному механізмі», внести зміни у різні частини знання і в такий спосіб відновити його несуперечливість із доконаними фактами. З Лакатосового погляду, така заміна будь-якої частини наукового знання матиме сенс тільки за умови прогресивного «зсуву проблем», в результаті якого можуть бути передбачені нові факти. Лишень доти, доки позитивна еристика генерує нові факти, прихильники дослідницької програми продовжуватимуть реалізовувати її. Участь науковців у конкуруювальних дослідницьких програмах, їх вибір та підтримка залежать від довгострокової продуктивності цих програм у нетривіальному розв'язанні наукових проблем, спроможності ініціювати пошуки у нових предметних ареалах.

До ознак регресу наукової дослідницької програми належать: «нерозсудлива сміливість» її прихильників у висуненні безплідних гіпотез на кшталт «диких і неприборканих фантазій»; запізнення з відкриттям фактів; брак вираженості у сприйнятті аномалій, що виявляється здебільшого як в ігноруванні їх, так і в підвищеній чутливості до них; реагування на аномалії не планомірною перебудовою «позитивної евристики», а здебільшого несистематичними, спорадичними «спробами

та помилками»; заповнення предметного поля досліджень «неприборканими аномаліями»; накопичення «безплідних суперечностей» та множення кількості гіпотез *ad hoc*; вияви втрати програмою «свого емпіричного характеру» [Лакатош, 2007: сс. 15–16, 28]. Йдеться також про інші ознаки безплідності й занепаду дослідницької програми: 1) введення її прихильниками нових понять або інших переформулювань у спробах пояснити суперечливі факти (*discrepant evidences*); 2) ці переформулювання ніколи не вказують на якісь нові несподівані факти, тобто не стверджують нічого про світ, крім того, що було виявлено і стверджувалося на підставі неузгоджуваних фактів; 3) жодне з нових теоретичних тверджень не проходить успішних тестувань або взагалі відсутні нові твердження, крім пропонованих для пояснення суперечливих фактів; 4) змінюється не те, що є знаним про світ, а мітки на позначення змісту (*semantic labels*) для опису суперечливих фактів, яких вихідна теорія не передбачала [Vasquez, 1997: p. 901]. Якщо дослідницька програма зрештою вичерпує свій евристичний потенціал і перестає бути здатною передбачати раніше невідомі факти, її прихильники можуть відмовитися від «твердого ядра» незмінюваних фундаментальних засад. Ідеться про руйнування цього «ядра», що означає елімінацію або припинення існування і програми загалом, тоді як її прихильники після відмови від досліджень у її межах пристають до інших програм.

Утім, дослідницька програма не скасовується суто негативною і руйнівною критикою з боку суперників. Прихильники дослідницької програми зазвичай виявляють неабияку впертість та завзятість у боротьбі за її виживання. Тому самі по собі емпіричні аномалії, свідчення суперечності між доконаними фактами та дослідницькою програмою не спростовують її. Вирішальних емпіричних аргументів – підтверджених контрфактів щодо дослідницької програми, які можуть ураз заперечити її, не існує. Діалектика розвитку дослідницьких програм, як зазначає Лакатос, зовсім не зводиться до чергування уможливлених програмних теоретичних припущень та емпіричних спростувань їх. Лише конструктивна критика дослідницької програми та пропонування продуктивної альтернативи їй від прихильників конкурувальних дослідницьких програм можуть мати реальний успіх.

Лакатос вважає відмову науковців від дослідницької програми можливою лише за низки одночасних умов. По-перше, коли ця дослідницька програма вже не є прогресивною і її позитивна евристика втрачає здатність генерувати нове теоретичне знання. По-друге, коли всі емпіричні факти цієї дослідницької програми враховує водночас наявна

інша достатньо потужна й така, що конкурує з нею, дослідницька програма. По-третє, коли ця друга альтернативна дослідницька програма пропонує також новий емпіричний зміст і за цією характеристикою перевершує першу програму. Зазначені три умови сукупно конституюють Лакатосову поглиблену (sophisticated) версію фальсифікації. «Строгою емпіричною вимогою» поглибленого фальсифікаціонізму вважається «вимога Лейбніца–Вевела–Поппера, згідно з якою добре *продумане створення матриць має відбуватися набагато швидше, ніж реєстрація фактів, що повинні бути поміщені в ці матриці*» [Лакатош, 2013: с. 13]. Попри емпіричні аномалії, що суперечать теорії, вона не вважається фальсифікованою і скасованою існуванням їх, поки науковці не запропонують іншу, кращу за неї, теорію. Іншими словами, фальсифікація певної теорії реалізується лише тоді, коли її витісняє краща теорія із значно більшим емпіричним змістом. Себто поглиблена фальсифікація не обмежується взаємозв'язком теорії та емпіричної бази, бо ґрунтується на мережі взаємозв'язків між конкурувальними теоріями та емпіричною базою їх у перебігу конкуренції.

У межах Лакатосової методології запропоновано, за його словами, новий критерій демаркації між: 1) «зрілою наукою» на базі конкурувальних дослідницьких програм, яка володіє евристичною потугою, що зумовлює автономію наукового теоретизування; і 2) «незрілою наукою», що утворюється з «тривіальної послідовності» або «патерну затяжних спроб і помилок». Таким чином, повноцінна наука розуміється як царина конкуренції не окремих теорій, а дослідницьких програм – серій різною мірою концептуально та предметно споріднених теорій, що й уможливує безперервне зростання наукового знання. Шлях цього зростання бачиться таким, що визначається передусім творчою уявою теоретиків, які за достатньої ретельності пошуків здатні знайти нові емпіричні дані для підтвердження своїх теоретичних ідей. Не лише теоретичний, а й емпіричний поступ науки забезпечується креативністю теоретизування.

Лакатос переконаний, що наукові теорії можуть, врешті-решт, приводити до збільшення істинних і зменшення помилкових вислідів і, вочевидь, у цьому суто спеціальному значенні, збільшуватимуть свою «правдоподібність» [Лакатош, 2013: с. 13]. Зазначену «правдоподібність» (verisimilitude) він розуміє як з'ясовану відмінність між істинним та помилковим змістом якої-небудь із низки наявних теоретичних версій. Тобто тут не йдеться про інтуїтивно явну «подібність до істини» (truthlikeness): всі наукові теорії, коли-небудь створені людським розумом, він вважає рівною мірою «неправдоподібними» (unverisimilar).

Натомість термін «правдоподібність» в цьому разі означає квазітеоретичну відмінність між кількістю істинних і помилкових вислідів з теорії, себто відмінність, яку ми ніколи не зможемо точно визначити, але про яку здатні робити припущення [Лакатош, 2013: с. 15]. Передбачуване зростання такої «емпіричної правдоподібності» теорій саме в цьому значенні і вважається метою науки. Для дослідження зазначеного наукового зростання Лакатос власне й запропонував свою методологію аналізу наукових дослідницьких програм.

1.4. Методологія аналізу дослідницьких програм

При застосуванні методології аналізу наукових дослідницьких програм розвиток певної науки розглядається як перманентне примноження таких програм у перебігу суперництва їх, що призводить до прогресивних та регресивних «зсувів проблем». Ці наукові події не лише об'єктивно фіксують та описують, а й раціонально реконструюють історія та філософія науки:

«Приступаючи до написання історичного нарису, треба, вважаю, дотримуватися такої процедури: 1) провести раціональну реконструкцію даної події; 2) спробувати зіставити цю раціональну реконструкцію з дійсною історією, щоб піддати критиці як раціональну реконструкцію – за брак історичності, – так і дійсну історію – за брак раціональності. Тому всякому історичному дослідженню повинно передувати евристичне опрацювання: історія науки без філософії науки сліпа» [Лакатош, 2007: с. 14].

Для оцінювання та порівняння мір прогресивності дослідницьких програм дослідники використовують такі обґрунтовані критерії, як, наприклад, їхня внутрішня консистентність, оригінальність, єднальний (unifying) потенціал та евристична потуга. Своєрідними «мірлами» прогресивності певних дослідницьких програм також вважаються кількість та якість продукуваних у їхніх рамках теорій, обсяги дослідницької діяльності їхніх прихильників на рівні висунутих робочих гіпотез. Здійснюються імпровізовані «обчислення» витрат та вигод від функціонування певних дослідницьких програм для наукової дисципліни загалом. Оцінюється і здатність дослідницької програми залучати та утримувати провідних та найкреативніших дослідників у дисципліні, спроможних розширювати позитивну програмну евристику та забезпечити її тяглість.

І. Лакатос у перебігу аналізу розвитку ранньої квантової фізики Н. Бора окреслює композицію (модель) «короткого нарису дослідницької програми»:

«Оповідання про дослідницьку програму... повинно охоплювати: 1) виклад вихідної проблеми; 2) вказівку на негативну і позитивну евристики; 3) проблеми, які передбачалося розв'язати у процесі її розвитку; 4) опис моменту, з якого почалася її регресія (своєрідної “точки насичення”); 5) програму, котра прийшла їй на зміну» [Лакатос, 2007: сс. 15–16]. Ця композиція відбиває головні аспекти структури та динаміки дослідницької програми (рис. 1.2). Разом із тим, неабияка увага у нарисі має бути приділена аспектам наукової проблематики, з приводу яких постає та розвивається дослідницька програма. Йдеться про опис наукових проблем як суперечностей у межах наукового знання – між знаним і незнаним, яке може стати і стає теж знаним завдяки дослідницьким пошукам.

Осердям історичного нарису наукової дослідницької програми варто вважати виразнення її евристики – негативної та позитивної, зокрема останньої – у її динаміці. Структурування евристики дослідницької програми має наслідком формулювання методологічних засад аналізу історії науки: «...позитивна і негативна евристики дають разом зразкове (неявне) визначення “концептуального каркаса” (а відтак і мови). Тому, якщо історія науки розуміється як історія дослідницьких програм, а не теорій, то у цьому набуває певного смислу твердження про те, що історія науки – це історія концептуальних каркасів або мов науки» [Лакатос, 2007: с. 24]. Власне концептуальний каркас науки утворюють її стрижневі поняття, довкола яких розбудовуються плідні дослідницькі програми. Ці поняття забезпечують єдиний концептуальний контекст для різних теоретизувань у межах кожної дослідницької програми, а також між конкуруючими дослідницькими програмами в науці. Тому раціональна історична реконструкція поступу науки передбачає аналіз трендів мінливості поняттєвого складу її загалом та чільних її дослідницьких програм зокрема. І йдеться не лише про природничі та технічні науки, а й про поведінкові, соціальні та гуманітарні науки.

В історичному аналізі дослідницьких програм необхідно враховувати й соціальну та соціально-психологічну природу процесу продукування наукового знання. Науковці зазвичай є членами своїх фахових груп, товариств та організацій із певними колективними професійними стандартами, кодексами та етикою. Науки, своєю чергою, розвиваються у певному соціальному контексті й зазнають його впливу. Наукові

пошуки і здобутки кожного науковця (не) набувають значущості у дисциплінарному контексті, що його спільно створює фахова спільнота відповідної галузі науки. Кожен науковець шукає розв'язання наукових проблем, які постають перед галуззю його науки, його фаховою спільнотою, установою, дослідницьким осередком. Він неминуче вимушений співпрацювати із своїм фаховим оточенням, враховувати у своїй науковій діяльності його панівні та усталені метатеоретичні, теоретичні, методологічні, методичні, ідеологічні та етичні орієнтири. Відтак в історичному аналізі досліджуваний доробок певного науковця необхідно контекстуалізувати з огляду на соціальний час та довкілля його появи.

На підґрунті власної методології аналізу дослідницьких програм Лакатос вкрай критично оцінював сучасний йому розвиток соціальних та поведінкових наук. Зокрема, він закидав марксистам та фройдистам наукову несумлінність, що виявлялася, на його погляд, у відмові їх піддати фальсифікації власні теоретичні позиції. Загалом Лакатос констатував «...слабкість програм, які, подібно до марксизму чи фройдизму, звичайно є “єдиними”, пропонують грандіозний план, за яким певного типу допоміжні теорії створюються для того, щоб поглинати аномалії, але ... насправді завжди винаходять свої допоміжні теорії услід одним фактам, не передбачаючи в той же час інших. (Які нові факти передбачив марксизм, скажімо, починаючи з 1917 року?)» [Лакатош, 2013: с. 23]. Відставання марксизму та фройдизму у теоретичному осмисленні нових dokonаних фактів емпіричної соціальної реальності, їх цілковита прогностична неспроможність в другій половині ХХ століття були, як вважав Лакатос, виявом регресивності цих наукових дослідницьких програм.

Критики зазнає й інший вияв теоретичної слабкості дослідницьких програм у соціальних та поведінкових науках. Ідеться, зокрема, про «приглажені, не потребуючі уяви скучні серії “емпіричних” підтасовок», які, за Лакатосовими спостереженнями, часто зустрічалися в сучасній йому соціальній психології: «Такого роду підтасовки здатні за допомогою так званої “статистичної техніки” зробити можливими деякі “нові” прогнози і навіть наволхувати кілька неочікуваних крупин істини. Але в такому теоретизуванні немає ніякої об'єднувальної ідеї, ніякої евристичної сили, ніякої безперервності. З них не можна створити дослідницьку програму, і в цілому вони даремні» [Лакатош, 2007: сс. 23–24]. Понад те, категоричністю, безапеляційністю та нищівним запалом відзначені й Лакатосові твердження про статистичний аналіз емпіричних даних у соціальних науках загалом: «...роль статистичної

техніки у соціальних науках головним чином визначається тим, що вона дає апарат для фальшивих підкріплень і тим самим видимість “наукового прогресу“, тоді як насправді за цим не стоїть нічого, окрім псевдоінтелектуального сміття» [Лакатош, 2007: с. 29]. Таким чином, порівняно із природничими науками, соціальні та поведінкові науки він вважав менш розвинутими у теоретичному та емпіричному аспектах, а перспективи їх прогресивного розвитку – вельми неоднозначними¹¹.

Утім, попри безпрецедентні суворість та сарказм Лакатосових оцінок соціальних та поведінкових наук, і в цих науках докладалися неабиякі зусилля для рецепції поглибленого фальсифікаціонізму та методології аналізу наукових дослідницьких програм. Ці зусилля мали певні успіхи. Методологічний спадок Лакатоса був інкорпорований до зазначених наук. Дж. Гайдтман, К. Вісенська та Я. Шматка вважають стрижневими принципами постпозитивістської перспективи у соціології три із чотирьох принципів висновування (collary principles), що їх артикулював Дж. Александер на підставі рецепції Лакатосової методології. Згідно з першим принципом, не існує поняття «теоретично нейтрального (theory-neutral) спостереження»: «Усі наукові дані є теоретично навантаженими (theory-informed)» [Alexander, 1982: р. 30]. Пояснення цього принципу польські соціологи ґрунтують на думці К. Диксона, який стверджував, що всі емпіричні дані у природничих та соціальних науках не є нейтральними, бо завжди розглядаються на підставі та в термінах певної теорії або накопичуються з огляду на засадові (background) припущення. І можливість розглядати емпіричні дані як сильні (hard) майже завжди залежить від уже наявного добре обґрунтованого та усталеного теоретичного каркасу. Отже, немає жодного «спостереження», яке передувало б «теорії» у формі «протокольних тверджень». Усі спостереження вважаються «заплідненими теорією» («theory-impregnated») та інтерпретаціями фактів. Наукове знання не є результатом суто емпіричних даних, бо воно не є похідним безпосередньо із сенсорних відчуттів науковців, що виникають при взаємодії із досліджуваною реальністю. Науковці сприймають (або спостерігають) з усього сенсорно відчутого ними при взаємодії із досліджуваною реальністю насамперед те, що можуть розуміти (або інтерпретувати). Кожне наукове спостере-

¹¹ Цьому сприяє також більше, ніж у природничих науках, переважання соціальних та соціально-психологічних чинників над раціонально-логічними чинниками мотивації теоретичних уподобань прихильників дослідницьких програм: «...якщо навіть у природознавстві визнання теорії залежить від кількісної переваги її прихильників, сили їх віри і голосових зв'язок, тоді що ж залишається соціальним наукам; отже, істина базується на силі» [Лакатош, 2013: с. 7].

ження або експеримент передбачає певні апіорні теоретичні уявлення науковців для його інтерпретації, і ці теоретичні уявлення визначають те, що спостерігається. Зрештою, наукове знання постає внаслідок поєднання і складної взаємодії сенсорних відчуттів досліджуваної реальності, апіорних уявлень про неї, а також розумових здатностей, емоцій та почуттів науковців, їхніх цінностей та етики.

Другий принцип постпозитивізму передбачає, що наукові теорії не розбудовуються і не тестуються індуктивно: *«Емпіричні уявлення (commitments) не є базованими суто на експериментальних даних»* [Alexander, 1982: р. 30]. Пояснення цього принципу ґрунтується на думці К. Попера про те, що наука загалом не продукується через індукцію, та на думці Т. Куна про те, що теорії загалом навряд чи індуються – себто виводяться з емпіричних фактів. Дж. Гайдтман, К. Вісенська та Я. Шматка стверджують, що експериментальні чи емпіричні докази не є значущими в генезі теорії. Якщо подібні факти суперечать теорії, це не призводить безпосередньо до відхилення її. Як наслідок, жодне абстрактне твердження в науці не може бути остаточно верифікованим. Для підтвердження теоретичного твердження можна зробити багато тестів, і завжди є ймовірність, що наступний тест не підтвердить її. Тому валідність наукових законів ніколи не може бути остаточно верифікованою. З постпозитивістського погляду, жоден емпіричний тест теорії не має вирішальних наслідків для неї. Всі теорії вважаються не тільки однаковою мірою недоказовими та неймовірними, але й водночас однаковою мірою неспростовними. Йдеться про гіпотетичну природу наукової діяльності, що передбачає неминучу теоретичну контекстуалізацію спостереження, експерименту та інших методів отримання емпіричних даних. Всі ці методи набування емпіричних даних відіграють неабияку роль у наукових дослідженнях, позаяк вони є способом взаємодії із досліджуваною реальністю. Але сенсу усім спостереженням, експериментам, опитуванням та іншим методам збирання даних надають апіорні гіпотези. Тож наукові знання вважаються більшою мірою пов'язаними зі спробами теоретичних пояснень та складними способами їх перевірки, ніж із суто емпіричними даними.

Згідно із третім принципом постпозитивізму, теорії в науці не тестуються відособлено, поодиноці. Внаслідок цього, *«фундаментальне зрушення (shifts) в наукових переконаннях відбувається лише тоді, коли емпіричні зміни відповідають наявним альтернативним теоретичним уявленням (commitments)»* [Alexander, 1982: р. 32]. Пояснення цього принципу ґрунтується власне на засадах Лакатосового поглибленого

фальсифікаціонізму. В методологічних рамках останнього підтверджені емпіричні контрфакти самі по собі не є достатньою умовою для відхилення (фальсифікації) певної теорії, бо вона витісняється лише іншою, більш релевантною теорією. Зміни виключно в емпіричному фактажі наукової дисципліни зазвичай ігноруються або розцінюються як не пояснені аномалії. Відтак наука бачиться колективною справою фахової спільноти та дослідницьких осередків науковців, які постійно продукують конкурувальні версії теоретичного та емпіричного знання. Весь поступ науки уявляється дворівневим процесом, рухомим як теоретичним, так і емпіричним аргументом. Механізм наукового поступу полягає в тому, що прогресує наука загалом, а не окремішні її складники – теорії, експерименти чи спостереження. Через досягання певної узгодженості отриманих результатів теоретизувань та спостережень за досліджуваною реальністю і конституюється науковий прогрес. Ці результати контекстуалізуються, себто стають значущими, конкурують із своїми альтернативами та постійно переглядаються в межах наукової дослідницької програми.

Спроби рецепції Лакатосової методології аналізу наукових дослідницьких програм у соціології можна пояснювати гаданою релевантністю аналітичної моделі структури та динаміки дослідницької програми (рис. 1.2) в аналізі соціологічного знання. В межах останнього аналітично виокремлюються метатеоретичний, теоретичний та емпіричний структурні рівні [Резнік, 2019]. На позір спостерігаються певні умовні структурні аналогії: між «твердим ядром» та «негативною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та метатеорією – з іншого; між «захисним поясом» та «позитивною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та теорією – з іншого; між емпіричним змістом дослідницької програми, з одного боку, та емпірикою соціології – з іншого. Можна зауважити й низку аналогій динаміки функційних зв'язків між зазначеними структурними складниками дослідницької програми, з одного боку, та динаміки функційних зв'язків між метатеоретизуванням, теоретизуванням та емпіричним аналізом у соціології – з іншого. Усі ці аналогії концептуально увиразнилися в перебігу модифікування та локалізації Лакатосової методології дослідницьких програм у соціології силами дослідників Стенфордського університету М. Зелдича, Дж. Бергера та Д. Вагнера. Їхня апробована соціологічна версія цієї методології, відома як методологія аналізу теоретичних дослідницьких програм, варта окремого розгляду.

Попри наголос на апріорній теоретичній узasadненості емпіричного соціологічного аналізу ще у доробку фундатора соціології О. Конта, ця ідея тривалий час перебувала на периферії у рамках започаткованої ним позитивістської методології. Соціологи почали рефлексивно реалізовувати її завдяки рецепції у соціології постпозитивістських моделей наукового поступу К. Попера, Т. Куна, І. Лакатоса та ін. У постановці та розв'язанні методологічних проблем історії науки (включно із соціологією) постпозитивісти виходили за межі та відштовхувалися від засад суто позитивістської методології. Зокрема, Лакатосова постпозитивістська методологія аналізу наукових дослідницьких програм вирізняється на тлі тих версій позитивізму, що передували їй, низкою особливостей. На відміну від раннього, логічного та інструментального позитивізму, у рамках постпозитивізму не культивується жорстке протиставлення емпіричних фактів і теоретизування, а також суттєво пом'якшено дихотомію «емпіричне vs теоретичне». Всупереч переконанням ранніх позитивістів, постпозитивісти визнають неусувність із наукового знання філософських (метафізичних) засад – у формі негативної евристики дослідницької програми. На тлі віри у безперечний прогрес науки (зокрема – соціології), притаманної представникам різних версій позитивізму, науковці-постпозитивісти піддають сумніву безперечність прогресивного розвитку наукового (соціологічного) знання та шукають його доказів. Логічно-позитивістський аналіз структури та символічної логіки наукового знання поступається місцем постпозитивістському зосередженню на спробах зрозуміти його динаміку та розвиток. Увага дослідників-постпозитивістів здебільшого спрямовується на історію генези та мінливості наукових ідей і тенденцій теоретизування, вивчення відповідності ідеальних моделей наукового знання реальним прототипам його. І в цьому плані вартим подальших розвідок є з'ясування того, як Лакатосів поглиблений методологічний фальсифікаціонізм та ідеї інших постпозитивістів концептуально локалізують у різних вимірах соціальних та поведінкових наук самі представники цих наук.

Джерела

- Асп, Э.К. (2000). *Введение в социологию*. Санкт-Петербург: Алетейя.
Кун, Т. (2001). *Структура научных революций*. Київ: Port-Royal.
Кутуєв, П.В. (2005). *Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу*. Київ: Сталь.

Кутуєв, П. (2017). *Модерн(у): історії, теорії та практики. Соціологічна інтерпретація: монографія*. Херсон: Видавничий дім "Гельветика".

Лакатош, І. (2007). Методологія наукових дослідницьких програм. *Психологія і суспільство*, 4, 11–29. Отримано з: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/315/315>.

Лакатош, І. (2013). Дослідницькі програми Поппера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму. *Психологія і суспільство*, 4, 6–17. Отримано з: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/679>.

Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології: монографія*. Київ: НаУКМА.

Мельников, А.С. (2018). *Экзистенциальная социология: проблема идентификации парадигмальной специфики: монография*. Киев: Миллениум.

Мельніков, А. (2019). *Метапарадигмальна структура сучасного соціологічного знання*. В: В. Резнік (ред.), *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність* (сс. 226–248). Київ: Інститут соціології НАН України.

Поппер, К. (1994). *Злиденність історизму*. Київ: Абрис.

Резнік, В. (ред.) (2019). *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.

Alexander, J.C. (1982). *Theoretical Logic in Sociology, Volume 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.

Arthur, L.H.M., Terrazzan, E.A. (2018). A Natureza da Ciência na escola por meio de um material didático sobre a Gravitação. *Revista Brasileira de Ensino Física*, 40 (3). Retrieved from: https://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_artext&pid=S1806-11172018000300503; <https://doi.org/10.1590/1806-9126-rbef-2017-0233>.

Heidman, J., Wysienska, K., Szmata, J. (2000). Positivism and Types of Theories in Sociology. *Sociological Focus*, 33 (1), 1–26. DOI: 10.1080/00380237.2000.10571154.

Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49 (4), 23–40.

Popper, K.R. (2017). Die Logik der Sozialwissenschaften. Referat. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (Suppl 1)*, 69, 215–228. Retrieved from: https://kzfss.uni-koeln.de/sites/kzfss/pdf/SH_56-2017.pdf.

Turner, J.H. (1979). Sociology as a Theory Building Enterprise: Detours from the Early Masters. *The Pacific Sociological Review*, 22 (4), 427–456.

Vasquez, J.A. (1997). The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz's Balancing Proposition. *The American Political Science Review*, 91 (4), 899–912. DOI: 10.1007/s11577-017-0425-6.

Розділ 2. ПОСТПОЗИТИВІЗМ У МУЛЬТИПАРАДИГМАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ¹

У соціальних та поведінкових науках докладено чимало зусиль для опанування постпозитивістських підходів, зокрема, поглибленого фальсифікаціонізму І. Лакатоса. Передумовою плідної реалізації евристичного потенціалу постпозитивістської парадигми в соціологічних дослідженнях є релевантне уявлення про її переваги та обмеження порівняно з іншими соціально-науковими парадигмами. Наразі таких виразних та аргументованих уявлень бракує в соціологічному дискурсі України. Нещодавно були презентовані певні концептуальні уявлення про переваги постпозитивізму [Резнік, 2021]. Але ця презентація обмежилася увиразненням можливостей постпозитивізму суто на тлі попередніх версій позитивізму. З огляду на зауважене обмеження завдання цього розділу — визначити специфіку постпозитивізму та, зокрема, Лакатосового поглибленого методологічного фальсифікаціонізму в ширшому, більш репрезентативному парадигмальному контексті соціальних наук. Виконання цього завдання уможливило критичний огляд та реактуалізація результатів здійснених раніше порівняльних досліджень конкуруювальних соціально-наукових парадигм та метатеорій. Але передуватиме йому розгляд передумов мультипарадигматизму в соціальних науках.

2.1. Проблеми позитивізму як передумови мультипарадигматизму

Термін «позитивізм», як стверджують Е.Г. Губа та А.С. Лінкольн, позначає «загальноприйнятий погляд», що домінував у формальному дискурсі природничих та соціальних наук близько 400 років – впродовж XVI–XIX століть. Загалом ідеться про зосередження дослідників на зусиллях щодо верифікації апіорних гіпотез про досліджувані феномени. Найкорисніше викладати ці гіпотези як кількісні твердження, які легко перетворюються в точні математичні формули, що виражають функційні взаємозв'язки. У формульній точності вбачають неабияку користь, коли метою науки є передбачення та контроль певних, передусім при-

¹ Автор розділу: В. Пилипенко. Текст підготовлено на підставі статті, оприлюдненої в журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (2022, №4).

родних феноменів, а також застосовують потужний набір їх статистичних та математичних моделей. Адаже вважається, що наукова зрілість досягається зі збільшенням ступеня кількісного обчислення у відповідній галузі науки, бо лишень кількісні дані визнаються остаточно валідними або високоякісними.

Дж. С. Міль вперше закликав до рецепції та екстраполяції кількісного обчислення із природничих наук на соціальні науки для їх швидкого дозрівання та емансипації від філософських і теологічних обмежень. Спроби такої рецепції мали відчутний успіх, але пізніше піддавалися критиці навіть з огляду на ті вихідні припущення, що визначають природу позитивістського дослідження. Чимало імпліцитних проблем у разі застосування позитивістської методології кількісного аналізу в соціальних науках були зауважені як самими позитивістами, так і представниками альтернативних методологічних підходів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Проблеми позитивізму з погляду позитивістів та їхніх опонентів
[Guba, Lincoln, 1994: pp. 106–107]

Імпліцитна проблема	Пояснення
«Оголення» контексту дослідження	Точні кількісні підходи, застосовані до вибраних підмножин змінних, обов'язково «виключають» з розгляду за допомоги відповідного контролю або рандомізації інші змінні, які існують у контексті й можуть, якщо не завадити цьому, виявити свій вплив та істотно змінити результати. Поряд із тим такі ексклюзивні дизайни, збільшуючи теоретичну строгість дослідження, водночас зменшують його релевантність, тобто його застосовність, або узагальнюваність, оскільки їхні результати можуть бути належним чином застосовані в інших ситуаціях (наприклад, в іншій лабораторії) лише в разі подібної ексклюзивності або «оголення» контексту
Виключення сенсу та мети людських дій	Людська поведінка, на відміну від поведінки фізичних об'єктів, не може бути зрозуміла без посилання на сенс та цілі, яких людські дієвці надають своїй діяльності
Розмежування великих теорій і локального контексту: дилема етичного / емічного*	Етична (зовнішня) теорія, залучена до дослідження дослідником (або гіпотези, запропоновані для тестування), може мати незначний вплив або взагалі не мати впливу на емічну (внутрішню) точку зору досліджуваних індивідів, груп, суспільств або культур

Незастосовність загальних даних до індивідуальних випадків	Диз'юнкція номотетичне / ідіографічне: узагальнення, хоча, можливо, і статистично значимі, не застосовуються в індивідуальному випадку
Виключення виміру відкриття в дослідженні	Конвенційний наголос на верифікації специфічних, апріорних гіпотез замовчує джерело цих гіпотез, зазвичай отриманих шляхом того, що пересічно називають процесом відкриття. З конвенційного погляду, лише емпіричне дослідження заслуговує на назву «наука». Таким чином, кількісна нормативна методологія має перевагу перед інтуїтивними осягненнями креативних і дивергентних мислителів.
Теоретична навантаженість фактів	Конвенційні позитивістські підходи до досліджень, що включають верифікацію гіпотез, передбачають незалежність теоретичної мови та мови спостереження. Якщо дослідження має бути об'єктивним, гіпотези повинні формуватися незалежно від способу збору фактів, необхідних для їх перевірки. Але теорії та факти є цілком взаємозалежними, тобто факти є фактами лише в рамках певних теоретичних засад. Таким чином, фундаментальне припущення про виявлену точку зору викривається як сумнівне. Якщо гіпотези та спостереження не є незалежними, «факти» можна розглядати лише крізь теоретичне «вікно», а об'єктивність підважується
Слабка детермінованість теорії фактами (проблема індукції).	Факти не тільки вишуковуються, визначаються та оцінюються крізь «вікно» теорії, але й різні теоретичні «вікна» можуть однаково добре підтримуватися одним і тим же набором «фактів». Хоча за наявності когерентної теорії за допомоги дедукції можливо вивести, які факти мають існувати, ніколи не є можливим, маючи когерентний набір фактів, дійти за допомоги індукції до з необхідністю єдиної теорії. Відтак історична позиція науки, згідно з якою вона може своїми методами зрештою наблизитися до «справжньої» істини, ставиться під сумнів
Ціннісна навантаженість фактів	Подібно до того, як теорії та факти не є незалежними, так само не є незалежними цінності та факти. Можна стверджувати, що самі теорії є твердженнями про цінності. Таким чином, передбачувані «факти» розглядаються не лише крізь «вікно» теорії, а й крізь «вікно» цінностей. Загальноприйнятий погляд з позиції свободи від цінностей є скомпрометованим

Інтерактивна природа діади дослідник–досліджуване	Загальноприйнятим було уявлення про науковця-дослідника, який спостерігає за феноменами природи та об'єктивно фіксує їх. З використанням відповідної належної методології дослідник не впливає на ці феномени і навпаки — вони не впливають на нього. Але принцип невизначеності Гайзенберга та принцип доповняльності Бора зруйнували це уявлення у природничих науках. Ще більший скептицизм щодо об'єктивності наукового спостереження існує в соціальних науках: уявлення про те, що результати визначаються взаємодією дослідника та досліджуваного феномену (який у соціальних науках зазвичай становлять люди), часто правдоподібніше описує процес дослідження, ніж позитивістське уявлення про те, що результати одержуються шляхом об'єктивного спостереження за феноменами з тим, щоби з'ясувати, «якими вони є насправді» і «як вони насправді працюють»
---	--

* В антропології, фольклористиці та соціальних і поведінкових науках емічне та етичне стосуються двох різновидів точки зору, виявлених у польових дослідженнях: емічної – зсередини спостережуваної соціальної групи (з погляду спостережуваного суб'єкта) та етичної, ззовні (з погляду спостерігача).

Спроби розв'язати зауважені проблеми передусім мали наслідком трансформацію позитивізму в постпозитивізм упродовж другої половини ХХ століття. Наприклад, складність індукції спонукала філософа науки К. Попера відкинути поняття верифікації (перевірки) теорії на користь поняття фальсифікації (спростування) теорії. Цей крок метафорично аргументувався так: «Спостереження навіть мільйону білих лебедів ніколи не зможе остаточно верифікувати твердження «всі лебеді білі», тоді як його може цілком фальсифікувати спостереження лишень одного чорного лебедя».

Інші чільні представники постпозитивізму запропонували концепції змін наукових парадигм (Т. Кун), теоретичних дослідницьких програм (І. Лакатос), неявного знання (М. Полані), теоретичного плюралізму та проліферації теорій (П. Фоєрабенд) та ін. Утім, з погляду Губи та Лінкольна, термін «постпозитивізм» загалом репрезентує зусилля науковців обмежено реагувати на критику позитивізму, залишаючись у межах того самого набору базових позитивістських уявлень. Тобто постпозитивізм визнається лишень значним вдосконаленням позитивізму, а не докорінним переформулюванням його базових принципів або чітким розривом із ними. Зокрема, усунення або зменшення гостроти зауважених ім-

ліцитних проблем позитивістської методології кількісного обчислення (табл. 2.1) вважається за можливе, наприклад, за рахунок більшого використання якісних емпіричних даних. Дані цього типу уможливають доповнення кількісного обчислення якісною контекстною інформацією, глибше розуміння сенсу та мети поведінки людини, розкриття емічних поглядів досліджуваних соціальних суб'єктів та ін.

Разом із тим, після публікації праці Т. Куна «Структура наукових революцій» на початку 1960-х років науковці починають дедалі більше підтримувати ідеї докорінної зміни конвенційних базових принципів позитивізму. З'являються альтернативи позитивізму та постпозитивізму із фундаментально відмінними базовими припущеннями, які зовсім по-іншому скеровують наукові дослідження. Зокрема, серед таких альтернатив Губа та Лінкольн зауважують критичну теорію та конструктивізм. Загальним терміном «критична теорія» тут сукупно позначають неомарксизм, фемінізм, партиципаторні дослідження та ін. Також вважають за можливе виокремити в межах критичного теоретизування постструктуралізм, постмодернізм та різні поєднання цих двох напрямів. Порівняльний мультипарадигмальний контекст уможливує специфікацію онтології, епістемології та методології постпозитивізму.

2.2. Специфіка онтології, епістемології та методології постпозитивізму

Вельми інформативним є дослідження, в якому позитивізм, постпозитивізм, критична теорія (включно з пов'язаними з нею ідеологічними позиціями) та конструктивізм трактуються і порівнюються як конкурувальні парадигми соціальних досліджень [Guba, Lincoln, 1994]. Кожну з цих парадигм розглядають як сукупність базових поглядів або своєрідну метафізику, що стосується граничних, або перших принципів наукового дослідження. Тобто парадигма репрезентує світогляд науковця – його бачення природи досліджуваного «світу», місця індивіда в ньому і діапазону можливих відношень щодо цього світу та його частин [Guba, Lincoln, 1994: р. 107]. Дослідницькі парадигми як базові системи наукових поглядів визначають предметні рамки досліджень науковців – що підлягає або не підлягає їхній увазі. Парадигмальні уявлення є базовими в тому сенсі, що науковцям їх доводиться просто приймати – хоча почасти аргументовано, але зрештою – на підставі віри, бо немає можливості встановити їх остаточну істинність. Тобто парадигми як набо-

ри базових наукових уявлень не підлягають доведенню в будь-якому конвенційному розумінні. Водночас вони трактуються як винайдення людського розуму, не позбавлені вад та помилок.

Природу парадигм убачають в тому, що вони є концептуальними конструктами у формі систематизованих і несуперечливих онтологічних, епістемологічних та методологічних припущень про наукове дослідження. Відтак Губа та Лінкольн презентують базові парадигмальні бачення у формі змодельованих відповідей їхніх фундаторів та прихильників на визначальні фундаментальні питання онтології, епістемології та методології дослідження (табл. 2.2).

Ці питання вважаються взаємопов'язаними таким чином, що відповідь, дана на будь-яке з них, обмежує те, як можна відповісти на решту. Наприклад, якщо у відповіді позитивістів на питання онтології постулюється існування «реального» світу, то про нього можна дізнатися та з'ясувати, «якими речі є насправді» і «як речі насправді працюють». І на наступні фундаментальні питання вже допустимі лише ті відповіді, які стосуються аспектів «реального» існування та «реальних» дій. Інші аспекти, на кшталт тих, що стосуються, наприклад, естетичної або моральної значущості наукового дослідження, виходять за межі позитивістського парадигмального світобачення. Зокрема, відповідь, яка може бути дана на епістемологічне питання, обмежується вже даною відповіддю на онтологічне питання. Отже, якщо постульовано «реальну» реальність, то позиція знавця має бути позицією об'єктивної відстороненості, або свободи від цінностей, щоби мати можливість виявити, «які речі є реальними» і «як речі насправді працюють». І відповідно навпаки: припущення про об'єктивістську позицію знавця передбачає існування навколишнього «реального» світу, об'єктивним щодо якого він (знавець) є. Зрештою, відповіді, вже дані на перші два питання онтології та епістемології обмежують можливу відповідь на питання методології. Зокрема, «реальна» реальність, яку досліджує «об'єктивний» дослідник, зобов'язує його контролювати можливі чинники збурень, причому незалежно від застосованих методів – якісних (наприклад, спостережних) чи кількісних (наприклад, аналізу коваріації). І навпаки, вибір дослідником маніпулятивної експериментальної методології передбачає його здатність бути об'єктивним, а також об'єктивність досліджуваного реального світу.

Загалом онтологію позитивізму Губа та Лінкольн визначають як «наївний реалізм», згідно з припущеннями якого існує приступна для осягнення реальність, керована незмінними природними законами та

Таблиця 2.2

**Базові бачення, або метафізики альтернативних парадигм
соціального дослідження [Guba, Lincoln, 1994: p. 109]**

Визначальні питання	Парадигма			
	Позитивізм	Пост-позитивізм	Критична теорія та ін.	Конструктивізм
Онтологія (питання: якою є форма і природа реальності, а отже, що про неї можна знати?)	Наївний реалізм – «реальна» реальність, але зрозуміла	Критичний реалізм – «реальна» реальність, але лише недосконало та ймовірно зрозуміла	Історичний реалізм – віртуальна реальність, сформована соціальними, політичними, культурними, економічними, етнічними та гендерними цінностями; «кристалізується» з часом	Релятивізм – локальні та специфічні сконструйовані реальності
Епістемологія (питання: яка природа відношення між знавцем чи потенційним знавцем і тим, що можна знати?)	Дуалістська / об'єктивістська; результати пізнання є істинними	Модифікована дуалістська / об'єктивістська; критична традиція / спільнота; результати, ймовірно, істинні	Трансакційна / суб'єктивістська; опосередковані цінністю результати	Трансакційна / суб'єктивістська; результат є сконструйованим
Методологія: (питання: як дослідник (потенційний знавець) може знайти все, що, на його думку, може бути пізнаним?)	Експериментальна / маніпулятивна; перевірка гіпотез; головні кількісні методи	Модифікована експериментальна / маніпулятивна; критичний мультиплізм; фальсифікація гіпотез; може включати якісні методи	Діалогічна / діалектична	Герменевтична / діалектична

механізмами. Знання про цю реальність (тобто про те, «в який спосіб існують речі») конвенційно підсумовується у формі позачасових та вільних від контексту узагальнень. Деякі з таких узагальнень набувають форми причинно-наслідкових законів. Дослідження, в принципі, можуть сходитися щодо «істинного» стану речей. Базова онтологічна позиція позитивістської парадигми загалом аргументується і як редукціоністська, і детерміністична. Водночас епістемологію позитивізму трактовано як дуалістичну та об'єктивістську. З погляду дуалізму дослідник та досліджуваний «об'єкт» вважаються двома незалежними утвореннями. Відтак дослідник має бути спроможним досліджувати об'єкт, не впливаючи на нього і не підлягаючи його впливу. Такий вплив у будь-якому напрямку оцінюється як загроза валідності дослідження, і застосовуються різні стратегії для його зменшення або усунення. Якщо дослідники ретельно дотримуються належних процедур дослідження, їхні цінності та упередження не можуть вплинути на його результати. Ці результати дослідження, що їх можуть відтворити й інші дослідники, визнаються «істинними». В рамках експериментальної та маніпулятивної позитивістської методології питання та/або гіпотези викладають у пропозиційній формі та піддають емпіричному тестуванню для їх верифікації. Можливі складні умови дослідження необхідно ретельно контролювати або маніпулювати, щоби унеможливити неналежний вплив на його результати.

Онтологію постпозитивізму ідентифіковано як критичний реалізм. Згідно з його припущеннями, реальність існує, але її можна зрозуміти лише недосконало внаслідок дефектності людських інтелектуальних механізмів та фундаментально невіддатливої природи досліджуваних феноменів. Відтак твердження науковців про реальність мають піддаватися якнайширшій критичній перевірці, щоби полегшити якомога точніше (але ніколи не довершене) розуміння реальності. Цій умові відповідає модифікована дуалістична або об'єктивістська епістемологія постпозитивізму. Дуалізм позитивізму в ній значною мірою відкидається, бо, з погляду постпозитивістів, його неможливо цілком реалізувати. Але об'єктивність залишається «регулятивним ідеалом» постпозитивізму, і її зовнішніми факторами визначено критичну наукову фахову спільноту (колег, редакторів та ін.) та традиції взаємної критики. Критиків наукових результатів передусім цікавить відповідність їх отриманим раніше знанням. Зазначені результати, за умови відтворення їх іншими дослідниками, визнаються ймовірно «істинними», але завжди підлягають фальсифікації. Отже, у відповідним чином модифікованій

експериментальній або маніпулятивній методології постпозитивізму способом фальсифікації (а не верифікації) гіпотез визначено «критичний мультиплізм» – «відремонтовану» версію триангуляції. Модифікація методології тут мала на меті передусім усунення деяких проблем позитивізму (табл. 2.1). Постпозитивісти бачать це можливим, зокрема, за рахунок використання якісних методів для проведення дослідження в природніших умовах, збору більшої кількості ситуаційної інформації, пошуку емічних точок зору, щоби з'ясувати значення та цілі, що їх люди надають своїм діям, та ін.

Онтологією критичної теорії та пов'язаних з нею ідеологічних позицій визначено історичний реалізм. З історико-реалістичного погляду вважається, що реальність, яку наразі можна сприйняти, колись була пластичною, але з часом була сформована сукупністю соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних і гендерних чинників. Згодом ця сформована реальність реїфікувалася, або «кристалізувалася» у низку структур, які тепер неналежним чином сприймаються як «реальні», тобто як природні та незмінні. Утім, для всіх практичних цілей ці структури постають як «реальні», тобто як віртуальна або історична реальність. Згідно з транзакційною та суб'єктивістською епістемологією критичної теорії передбачається, що дослідник і досліджуваний об'єкт є інтерактивно пов'язаними між собою. При цьому постулюється, що на дослідження неминуче впливають як цінності дослідника, так і цінності присутніх «інших» у дослідницькій ситуації. Тобто результати дослідження опосередковуються зазначеними цінностями. Ця епістемологічна позиція фактично оскаржує традиційне позитивістське розрізнення онтології та епістемології, бо те, що можна пізнати, бачиться нерозривно пов'язаним із взаємодією між конкретним дослідником і конкретним досліджуваним об'єктом або групою (ця нерозривність позначена у табл. 2.2 пунктиром між онтологічним та епістемологічним рядами). Транзакційна природа критичного дослідження потребує діалектичного діалогу між дослідником та досліджуваними об'єктами, а відтак – і відповідної діалогічної та діалектичної методології. Діалектичний діалог має на меті перетворити незнання, хибне розуміння і прийняття історично опосередкованих структур поневолення як незмінних у бачення того, як ці структури можуть бути змінені, та розуміння дій, необхідних для здійснення таких змін.

Конструктивізм як парадигма, альтернативна позитивістській, припускає перехід від онтологічного реалізму до онтологічного релятивізму. Утім, релятивістську позицію онтології конструктивізму слід відрізня-

ти як від номіналізму, так і від ідеалізму. У рамках конструктивістської онтології постулюються локальні та специфічні сконструйовані реальності. Вони сприймаються у формі множинних, нематеріальних ментальних конструктів, зумовлених соціально та уgruntованих на досвіді, локальних і специфічних за своєю природою (хоча певні елементи їх часто поділяють чимало індивідів і навіть загалом на рівні тих чи тих культур). Ці ментально сконструйовані реальності вважаються за своєю формою та змістом залежними від окремих індивідів або груп як носіїв відповідних ментальних конструктів. Зазначені конструкти розглядаються не як більш-менш «істинні» в будь-якому абсолютному сенсі, а просто як більш-менш змістовні та / або обgruntовані. Зрештою, ці ментальні конструкти, як і пов'язані з ними «реальності», трактуються як змінювані. Згідно з трансакційною та суб'єктивістською епістемологією конструктивізму, дослідник і об'єкт дослідження вважаються настільки взаємопов'язаними між собою, що видається можливим продукувати дослідницькі «результати» буквально під час взаємодії між ними. Відтак, як і в разі критичної теорії, відсутнє загальноприйняте розрізнення між онтологією та епістемологією. Тому в рамках герменевтичної та діалектичної методології конструктивізму варіативна та особиста (інтраментальна) природа соціальних конструктів стає підставою вважати, що окремі такі конструкти можна оприаявнити й удосконалити лише завдяки взаємодії між дослідником та респондентами. Інтерпретувати ці різні ментальні конструкти пропонується за допомоги традиційних методів герменевтики, а порівнювати та протиставляти – за допомоги діалектичного обміну. Остаточна мета дослідження – сформувати консенсусний ментальний конструкт, більш змістовний та обgruntований порівняно з будь-яким із попередніх конструктів включно з етичним конструктом самого дослідника.

В онтологічному вимірі постпозитивізм є вибірково спорідненим із позитивізмом та критичною теорією. Йдеться про суто вибірково сумірність:

а) припущень постпозитивістського критичного реалізму про існування об'єктивної реальності та можливостей лише її недосконалого і ймовірнісного розуміння;

б) припущень позитивістського наївного реалізму про існування об'єктивної реальності, до якої може наближатися дослідження;

в) припущень критично-теоретичного історичного реалізму про поступу для сприйняття реальність, утворену з історично сформованих

структур, які, за відсутності розуміння їх, є такими ж обмежувальними, як ніби вони є реальними.

Водночас ці три парадигми із притаманними їм альтернативними версіями онтологічного реалізму суттєво відрізняються від конструктивізму з його онтологічним релятивізмом, який припускає існування множинних, приступних для сприйняття та іноді несумісних соціальних реальностей – продуктів людського інтелекту, потенційно мінливих за умови збільшення поінформованості та вправності їхніх конструкторів.

В епістемологічному вимірі постпозитивізм за власною назвою є пов'язаним, а за визначенням – спорідненим із позитивізмом. Адже постпозитивістське дуалістичне або об'єктивістське припущення про можливість приблизного (але ніколи не повного) пізнання реальності є результатом модифікації позитивістського дуалістичного або об'єктивістського припущення про можливість визначення дослідником, «якими насправді є речі» і «як речі насправді працюють». Водночас за епістемологічними позиціями позитивізм та постпозитивізм дуже вагомо відрізняються від критичної теорії та конструктивізму. Натомість між двома останніми парадигмами існує певна епістемологічна спорідненість. Зокрема, конструктивістське трансакційне або суб'єктивістське припущення про створення знання у взаємодії між дослідником і респондентами певною мірою повторює, але водночас і розширює критично-теоретичне трансакційне або суб'єктивістське припущення про опосередкованість знання цінностями та залежність його від них.

Аналогічні спорідненості та відмінності порівнюваних парадигм спостерігаються й на методологічному рівні. Постпозитивістська експериментальна або маніпулятивна методологія, ґрунтована на критичному мультиплізмі та зорієнтована на фальсифікування гіпотез, постала внаслідок модифікації позитивістської експериментальної або маніпулятивної методології, зорієнтованої на верифікацію гіпотез. Натомість діалогічна або діалектична методологія критичної теорії та герменевтична або діалектична методологія конструктивізму однаково націлені на реконструювання раніше побудованих конструктів. Найбільша методологічна відмінність є між позитивізмом та постпозитивізмом, з одного боку, та критичною теорією і конструктивізмом – з іншого.

Зауважена онтологічна, епістемологічна та методологічна спряженість постпозитивізму із позитивізмом є очікуваною, бо увиразнює наступність між ними. В огляді еволюції позитивізму в соціології постпозитивізм інтерпретується як його пізніша версія, що з'являється після версій раннього, логічного та інструментального позитивізму [Резнік,

2021: с. 109]. Спорідненість постпозитивізму із позитивізмом також увиразнює порівняння позицій парадигм стосовно низки важливих питань практичного провадження якісних соціальних досліджень, інтерпретації їх результатів та ін.

2.3. Парадигмальна диспозиція постпозитивізму в соціальних науках

Губа та Лінкольн запропонували власні тлумачення основних позицій позитивізму, постпозитивізму, критичної теорії та конструктивізму щодо низки ключових питань організації та провадження соціальних досліджень. Передусім вони ідентифікували головні позиції зазначених парадигм. Така ідентифікація лише частково ґрунтувалася на публічних презентаціях парадигм в науковому дискурсі, бо прихильники їх не завжди презентували у ньому власне бачення всіх практичних питань соціальних досліджень. У таких випадках дослідники самотужки логічно моделювали імовірні позиції окремих парадигм щодо цих дискурсивно не заторкнутих питань з огляду на відповідні базові парадигмальні метафізики – онтологію, епістемологію та методологію (табл. 2.2).

Природно, існують ризики, що таке моделювання не уникне негативного впливу суб'єктивізму та парадигмальної упередженості самих дослідників, які засвідчили власну прихильність парадигмі конструктивізму. Попри це їхня спроба порівняльної систематизації парадигмальних позицій щодо різних аспектів соціально-дослідницької практики, безперечно, варта уваги (табл. 2.3).

У позиціях стосовно задуму або мети соціального дослідження позитивізм та постпозитивізм виявляють сумірність. Обидві ці парадигми орієнтують дослідження на пояснення, яке в підсумку вможливує передбачення та контроль досліджуваних феноменів. Зростання із часом спроможності науковців передбачати та контролювати досліджувані феномени і позитивісти, і постпозитивісти визнають кінцевим критерієм наукового поступу. Губа та Лінкольн зазначають редуccionізм та детермінізм, що випливають з цієї позиції. Їм видається, що ситуація дослідження, коли дослідник має роль «експерта», надає йому особливого й, можливо, навіть незаслужено привілейованого статусу.

З позиції критичної теорії метою дослідження має бути критика і трансформація соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних структур, які означають обмеження та експлуа-

Таблиця 2.3

**Позиції парадигм щодо вибраних практичних питань
соціального дослідження [Guba, Lincoln, 1994: p. 112]**

Спірне питання	Парадигми			
	Позитивізм	Пост-позитивізм	Критична теорія та ін.	Конструктивізм
1. Мета дослідження	Пояснення: прогноз та контроль		Критика і трансформація; реституція та емансипація	Розуміння; реконструкція
2. Природа знання	Верифіковані гіпотези, що встановлені як факти чи закони	Нефальсифіковані гіпотези, які є ймовірними фактами чи законами	Структурні / історичні інтуїції	Індивідуальні реконструкції, поєднувані навколо консенсусу
3. Акумуляція (накопичення) знання	Прирощування — «дзигарі на баштах» на додачу до «величної споруди знання»; узагальнення та причинно-наслідкові зв'язки		Історичний ревізіонізм; узагальнення за подібністю	Більш змістовні та поглиблені реконструкції; непрямий досвід
4. Критерії добротності чи якості	Конвенційні еталони «строгості»: інтернальна та екстернальна валідність, надійність та об'єктивність		Віднесеність до історичного часу та місця; долання незнання та хибного розуміння; стимул дії	Надійність та автентичність, зокрема, щодо рухів дій
5. Цінності	Виключені — вплив спростовано		Включені — формативні	
6. Етика	Непритаманна; прийнятність «підтасовок»		Притаманна; моральна схильність до відвертості	Притаманна; ухил процесу [дослідження] в бік відвертості; особливі проблеми

7. «Голос» (опінія) дослідника	«Незаінтересований науковець» як інформатор тих, хто ухвалює рішення, політиків та агентів змін		«Інтелектуал-перетворювач» як адвокат та активіст	«Пристрасний учасник» як фасилітатор багатоголосної реконструкції
8. Тренінг дослідників-початківців	Технічний та кількісні методи; предметні змістовні теорії	Технічний; кількісні та якісні методи; предметні змістовні теорії	Ресоціалізація; якісні та кількісні методи; історія; цінності альтруїзму та розширення можливостей	
9. Припасування парадигм	Парадигми сумірні		Парадигми несумірні	
10. Гегемонія	Під контролем публікації, фінансування, просування та перебування на посаді		Розпізнавання та інформація на вході	

тацію для людства і призводять до конфронтації та конфліктів. Відтак критерієм соціально-наукового прогресу вважаються факти започаткування і перебіг процесів реституції та емансипації. У цих процесах досліднику відведено ролі «підбурювача» та «помічника». Такому дослідникові приписується апріорне розуміння, які трансформації є необхідними. Згідно з радикальнішою позицією прихильників критичної теорії, судження про необхідні трансформації мають бути зарезервовані за тими, чиє життя найбільше постраждало від трансформацій, тобто за самими учасниками дослідження.

У рамках парадигми конструктивізму мета дослідження вбачається в розумінні та реконструюванні ментальних конструктів, яких люди (включно з дослідником) дотримувалися раніше. Йдеться про вихідні ментальні конструкти, націлені на досягнення консенсусу, але відкриті для нових інтерпретацій мірою того, як зростають змістовність та ґрунтовність. Відповідно критерієм наукового поступу вважається набуття з часом кожною особою здатності до формулювання більш змістовних та ґрунтовних конструктів, а також дедалі краще усвідомлення змісту і значення конструктів, що конкурують. Дослідникові у цих процесах відведено ролі «учасника» та «помічника».

Позитивістська позиція щодо природи наукових знань полягає в тому, що ці знання становлять верифіковані гіпотези, які можна прийняти як факти чи закони. Натомість згідно з постпозитивістською позицією, наукові знання утворюють не фальсифіковані гіпотези, які можна розглядати лишень як ймовірні факти чи закони. Критично-теоретична інтерпретація наукових знань зводить їх до низки структурних або історичних осягнень, що трансформуються із плином часу. Такі трансформації вважаються можливими внаслідок діалектичної взаємодії, коли незнання та хибне розуміння поступаються місцем більш релевантним осягненням. Згідно з позицією конструктивізму, наукове знання становлять суто ментальні конструкти, щодо яких існує або принаймні утворюється відносний консенсус серед тих, хто є компетентним або кому можна довірити (у випадку більш прихованих відомостей) інтерпретувати суть конструкту. З погляду конструктивістів, внаслідок незгоди однаково компетентних (або довірених) інтерпретаторів, коли через соціальні, політичні, культурні, економічні, етнічні та гендерні чинники виникають розбіжності серед цих інтерпретаторів, можуть співіснувати множинні «знання». Ці різні конструкти підлягають постійному перегляду і зазнають змін внаслідок зіставлення з іншими конструктами в діалектичному контексті.

Позиції позитивізму та постпозитивізму вважаються переважно сумірними щодо питання акумуляції наукового знання: ці знання накопичуються в процесі природження, в перебігу якого кожен встановлений факт або ймовірний факт за умови його належної інтерпретації додається до «споруди знання», що зростає. Якщо ці факти оформлюються в узагальнення або причинно-наслідкові зв'язки, уможливується ефективніше використання їх для прогнозування та контролю, а відтак – і для передбачувано впевненого узагальнення стосовно параметрів населення. Позиція прихильників критичної теорії зводиться передусім до заперечення можливості накопичення знання в абсолютному сенсі. Натомість вони наголошують на можливості його зростання та зміни радше через діалектичний процес історичного перегляду. Завдяки такій ревізії долається незнання та хибне розуміння і розширюються більш релевантні осягнення. Узагальнення цих передбачувано певних уявлень щодо параметрів населення вважається можливим, коли поєднання соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних проявів та цінностей є подібним у різних регіонах. Позиція конструктивізму визнає можливість накопичення знання лише у відносному сенсі – через формування дедалі більш змістовних і поглиблених

конструктів у перебігу герменевтичного або діалектичного процесу. У разі діалектичного процесу різні конструкти протиставляються. Один із важливих механізмів екстраполяції знань з одного середовища в інше бачиться у врахуванні непрямого досвіду, отриманого зі звітів про case study.

Позитивізму та постпозитивізму приписуються збіжні позиції щодо критеріїв оцінювання доброчесності або якості наукового дослідження. Для цих парадигм такими належними критеріями вважаються усталені конвенційні орієнтири «строгості» наукового дослідження. Йдеться про внутрішню валідність – ізоморфізм висновків з реальністю, а також про зовнішню валідність – узагальнюваність, надійність (у сенсі стабільності) та об'єктивність (дистанціювання та нейтральність спостерігача). Утім, із конструктивістського погляду Губи та Лінкольна, ці критерії залежать від реалістичної онтологічної позиції. Тому вони критично припускають, що ізоморфізм висновків із реальністю не може мати значення, строга узагальнюваність щодо генеральної сукупності є неможливою, стабільність не можна оцінити для дослідження певного феномену, якщо феномен сам по собі є мінливим, а об'єктивності не можна досягнути, оскільки ні від чого не можна «дистанціюватися» [Guba, Lincoln, 1994: p. 114]. На цьому критичному тлі наголошуються кардинально відмінні критерії оцінювання доброчесності або якості дослідження в рамках критичної теорії: врахування в дослідженні історичного часу та місця, тобто соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних передумов досліджуваної ситуації; міра дієвого впливу дослідження на долання незнання та хибного розуміння; міра забезпечення дослідженням стимулів до дії, тобто до трансформації наявної структури. Водночас питання критеріїв якості досліджень в конструктивізмі вважалось остаточно не розв'язаним через наявність цілих шерехів альтернативних версій, певною мірою збіжних із відповідними критеріями критичної теорії.

Збіжні позиції позитивізму та постпозитивізму щодо ролі цінностей у дослідженні зводяться до того, що ці парадигми є «вільними від цінностей» з огляду на їх епістемологічні позиції. Тобто вплив цінностей на дослідницькі пошуки в них виключений. Позитивісти та постпозитивісти розглядають цінності як збурювальні змінні, вплив яких в об'єктивному дослідженні необхідно унеможливлювати. Цей погляд є притаманним постпозитивістам навіть попри те, що у постпозитивізмі об'єктивність – регульований ідеал. Натомість у критично-теоретичній та конструктивістській парадигмах цінності однаково розглядаються як неунікненні у формуванні або (у випадку конструктивізму) творен-

ні результатів дослідження. Критичні теоретики та (більшою мірою) конструктивісти вважають виключення цінностей із дослідження неприйнятним і взагалі неможливим. Спроби такого виключення визнано ворожими для інтересів безправних аудиторій, оригінальні (емічні) ментальні конструкти яких варті рівного розгляду з конструктами інших, сильніших аудиторій та самого дослідника.

З приводу місця етики в науковому дослідженні прихильники парадигм позитивізму та постпозитивізму теж посідають сумірні позиції: для них етика є важливим чинником і сприймається дуже серйозно. Зокрема, міру етичності поведінки дослідників контролюють зовнішні механізми на кшталт професійних кодексів поведінки та комітетів з питань поведінки і гуманітарної тематики. Але Губа та Лінкольн вважають етику непритаманною самому процесу дослідження в рамках цих двох парадигм. Понад те, вони стверджують, що реалістична онтологія, яка лежить в основі позитивізму та постпозитивізму, передбачає схильність до використання обману, який, за деякими свідченнями, є виправданим для визначення того, «якими речі насправді є і працюють» або заради якогось «вищого соціального блага» чи якоїсь «чіткішої істини» [Guba, Lincoln, 1994: p. 115]. Натомість етика бачиться властивою здебільшого критичній теорії. Йдеться про декларовані в ній наміри подолати незнання і хибне розуміння, а також якнайповніше враховувати цінності, історичний час та місце у процесі дослідження. Завважається й моральний ухил критичної теорії стосовно того, що дослідник повинен викривати, а не вводити в оману. Водночас етику визначають як невіддільну складову конструктивізму з огляду на включення в дослідження цінностей його учасників – наявних конструктів респондентів і дослідника, а також на зусилля щодо збільшення змістовності та ґрунтовності їхніх конструктів. Стимул етичності конструктивістів вбачається в тяжінні процесу їхніх досліджень до відвертості, адже приховування намірів дослідника вважається руйнівним для мети розкриття та вдосконалення ментальних конструктів.

Стосовно питання налаштованості («опінії») дослідників позиції позитивізму та постпозитивізму ідентифікуються як цілком сумісні. В обох парадигмах йдеться про налаштованість «незацікавленого науковця». Він має прагнути до інформування осіб, які ухвалюють рішення та здійснюють політику, а також агентів змін, які самостійно і принаймні частково реалізують надану наукову інформацію, коли формують, пояснюють та обґрунтовують дії, політику та пропозиції щодо змін. Водночас позицією критичної теорії вважається відповідність дослідника

покликанню «інтелектуала-перетворювача» з розширеним розумінням, спроможного протистояти незнанню та хибному розумінню. Ця позиція аргументується тим, що глибше осягнення наявного стану речей, зокрема природи людей та міри їх експлуатації, та стимулювання їх діяти з огляду на це осягнення робить зміни природними та легшими. Згідно з конструктивістською позицією, дослідник має бути «небезстороннім учасником», тобто активно сприяти перебудові множинних ментальних конструктів – власних та решти учасників дослідження. Мірою формування таких реконструкцій та стимулювання людей до дій згідно з ними зміни стають більш природними й тим самим полегшуються.

Розбіжність між позиціями позитивізму та постпозитивізму спостерігається стосовно питання підготовки дослідників-початківців. Позитивістський підхід тут реалізується в опануванні початківцями здебільшого технічних знань (процедур вимірювання і проєціювання, кількісних методів) та, меншою мірою, але достатньо ґрунтовно – формальних теорій феноменів в рамках предметних спеціалізацій. Фахово-освітній підхід постпозитивізму не тільки змістовно відтворює відповідний позитивістський підхід, а й охоплює опанування якісних методів соціальних досліджень для запобігання проблемам позитивізму (табл. 2.1). Водночас критична теорія та конструктивізм у питанні фахового тренінгу мають більш збіжні позиції. Згідно них початківці передусім ресоціалізуються для нейтралізації наслідків їхнього раннього інтенсивного сприйняття загальноприйнятого бачення науки. Утім, цей процес передбачає ґрунтовне вивчення позицій і кількісних методів позитивізму та постпозитивізму, щоби початківці зрозуміли онтологічні, епістемологічні та методологічні відмінності конвенційних та альтернативних їм парадигм (табл. 2.2). Кількісні методи також вважаються важливими з огляду на їх безперечно корисну змістовність. Звісно, неабияке значення має опанування початківцями якісних методів з огляду на їхню роль в реалізації можливостей діалогічної, діалектичної та герменевтичної методологій. Не менш важливим вважається й осягнення соціальної, політичної, культурної, економічної, етнічної та гендерної історії та структур, тобто предметних царин пріоритетних наукових пошуків. Зрештою, довершує фахову соціалізацію в рамках цих парадигм прищеплення цінностей альтруїзму та розширення можливостей у своїй дослідницькій роботі.

Щодо питання обов'язковості конфлікту парадигм та їх узгодження у межах одного концептуального підґрунтя позиції позитивізму та постпозитивізму вважаються збіжними. В межах обох парадигм існує фун-

даментальна орієнтація на визнання можливості логічного узгодження всіх парадигм та імовірності появи якоїсь спільної раціональної структури для розв'язання всіх питань відмінностей між ними. Губа та Лінкольн трактують цю позицію як редукціоністську, оскільки вона припускає можливість зіставлення парадигм там, де існує багато розбіжностей між ними. Натомість критична теорія та конструктивізм є позиційно близькими, стверджуючи базову несумірність всіх парадигм через суттєві суперечності між точками зору останніх. Але водночас визнається сумірність позитивізму та постпозитивізму, з одного боку, та ймовірна сумірність критичної теорії та конструктивізму – з іншого. В обох випадках ідеться, природно, не про тотальну, а радше про більш чи менш вибірково сумірність з низки питань і позицій (табл. 2.2 і 2.3). А загалом вважається, що позиції парадигм з певних питань не можуть бути логічно узгоджені та співіснувати в жодній внутрішньо несуперечливій метафізичній системі. Проте не виключено, що поява метапарадигми уможливить їх гадане логічне узгодження.

Губа та Лінкольн констатували гегемонію позитивізму та постпозитивізму, тобто переважання їх за впливовістю над рештою парадигм в соціально-науковому дискурсі, фаховій спільноті та соціальному просторі. За їхніми твердженням, позитивізм здобув цю гегемонію впродовж кількох останніх століть – по тому як вчені відхилили попередні Аристотелеву і теологічну парадигми. Але останніми десятиліттями цю гегемонію поступово перебрали постпозитивісти як «природні» спадкоємці позитивізму за визначенням. За оцінкою Губи та Лінкольна, на середину 1990-х років під контролем постпозитивістів та багатьох залишкових позитивістів перебували наукові видавництва, джерела фінансування досліджень, механізми просування та перебування науковців на посадах, дисертаційні комітети та інші джерела влади та впливу. На той час прихильники цих парадигм продовжували «репрезентувати найсильніший голос в ухваленні професійних рішень». Водночас прихильники критичної теорії та конструктивізму шукали визнання та шляхів вивіщення та посилення свого впливу у фаховій науковій спільноті. Їхні можливості досягти визнання дедалі розширювалися: зростали кількість їхніх статей у наукових журналах, число схвалених дисертацій тощо.

Такі питання практики соціальних досліджень, як мета дослідження, природа знань, накопичення знань і критерії доброчесності та якості, є важливішими в рамках позитивізму та постпозитивізму. Інтерпретації вказаних питань на засадах цих двох конвенційних парадигм видаються найвпливовішими та усталеними в соціально-науковому дискурсі,

попри те що оскаржуються прихильниками альтернативних парадигм. Питання цінностей та етики наукових досліджень є вкрай важливими, але розбіжно інтерпретованими в межах конвенційних та альтернативних їм парадигм. Питання «опінії» дослідника, вишколу дослідників-початківців, узгодження та гегемонії парадигм видаються важливішими й порушуються в рамках критичної теорії та конструктивізму.

Загалом описаний порівняльний аналіз унаочнив значну збіжність та сумірність позиціонування позитивізму та постпозитивізму щодо переважної більшості ключових питань організації та провадження соціальних досліджень. Водночас значною мірою такі сумісні парадигмальні диспозиції позитивізму та постпозитивізму суттєво відрізняються від диспозицій критичної теорії та конструктивізму. Всі ці зауважені сумісності та відмінності увиразнюють спадкоємну тяглість та парадигмальну спорідненість між позитивізмом та постпозитивізмом. Утім, у науковому дискурсі представлена й дещо інша інтерпретація зв'язків та розмежувань між цими парадигмами або їхніми версіями, яка теж варта уваги.

2.4. Постпозитивістська метатеорія у маркетингових дослідженнях

Серед наук із досвідом рецепції постпозитивізму неабиякої уваги передусім заслуговує маркетинг. Адже соціологія та маркетинг є доволі спорідненими науковими напрямками емпіричної дослідницької діяльності. Емпіричні соціологи та практики маркетингових досліджень різних країн керуються у своїх дослідженнях спільним міжнародним процесуальним кодексом та перебувають у лавах Світової асоціації професіоналів соціологічних та маркетингових досліджень (ESOMAR) [Міжнародний процесуальний кодекс, 2004]. Зрештою, і цей розділ спершу оприлюднювався у щоквартальному з назвою «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», яка власне й наголошує спорідненість соціології та маркетингу як мінімум на рівні методів емпіричних досліджень. З огляду на таку спорідненість, для соціологів неабиякий інтерес має становити досвід маркетологів у рецепції Лакатосового поглибленого методологічного фальсифікаціонізму.

У цьому випадку заслуговує на увагу порівняльний аналіз різних методологічних підходів у філософії науки та маркетингових дослідженнях [Leong, 1985: pp. 26–29]. Кінцевою метою аналізу було заявлено спробу

певної форми гегелівського діалектичного синтезу між полярними методологічними крайнощами. Протилежні «полюси» тут репрезентували логічний емпіризм з його постулатом об'єктивності науки та наголосом на строгому вимірюванні та тестуванні гіпотез, з одного боку, а також релятивізм з наголосом на суб'єктивних і творчих аспектах науки – з іншого. Лакатосова методологія наукових дослідницьких програм та складний фальсифікаціонізм наомість реінтерпретувалися як своєрідний синтез логіко-емпіристської тези та релятивістської антитези, як можливий засіб узгодження відмінностей між ними, поєднання кращого в них та мінімізації їхніх недоліків. Модель методологічного «континууму» маркетингових досліджень репрезентує композиція табл. 2.4.

Між крайніми «полюсами» логічного позитивізму, з одного боку, та релятивізму / конструктивізму – з іншого, перебувають більш усереднені позиції модерного емпіризму та поглибленої методологічної фальсифікації. Таке місце останньої С.М. Леонг пояснює її гібридністю, що виявляється у поєднанні кількох різних традицій – емпіризму, конвенціоналізму та кантіанського активістського підходу до теорії пізнання.

Альтернативні методологічні підходи порівнюються за таким характеристиками, як ключові вихідні та засадові принципи – трактування природи науки (характеристики 1–4 в табл. 2.4), наукового знання (характеристики 5–8 в табл. 2.4) та емпіричної перевірки теорій (характеристики 9–12 у табл. 2.4). Контекст порівняння увиразнює комбінування у підставах Лакатосового поглибленого фальсифікаціонізму низки характеристик, притаманних модерному емпіризму та релятивізму. Передусім ідеться про постпозитивістську комбінацію наголосів на об'єктивності та раціональності наукових досліджень із припущенням позаекспериментальних мотивацій відмови науковців від участі в наукових дослідницьких програмах (характеристики 1, 3 та 4 в табл. 2.4). Водночас у засадах поглибленого методологічного фальсифікаціонізму зауважуються, але й чітко розмежовуються царини теоретичних тверджень та ідей, з одного боку, та ментальних станів, переконань та висновків у рамках теоретичних уявлень науковців – з іншого (характеристики 1 та 4 в табл. 2.4).

У трактуваннях природи наукового знання (характеристики 5–8 в табл. 2.4), притаманних усім порівнюваним методологічним підходам, окрім логічного позитивізму, наголошується недосяжність абсолютної істинності наукового знання. Разом із тим наголос на кумулятивності наукового знання, властивий логічному позитивізму та модерному емпі-

Таблиця 2.4

Основні відмінності між засадами логічного позитивізму, модерного емпіризму, поглибленої методологічної фальсифікації та релятивізму / конструктивізму у маркетингових дослідженнях
[Leong, 1985: pp. 27–28]

Характеристика	Логічний позитивізм/ емпіризм [Peter, Olson, 1983]	Модерний емпіризм [Hunt, 1984]	Поглиблена методологічна фальсифікація [Lakatos, 1978]	Релятивізм / конструктивізм [Peter, Olson, 1983]
1. Межі наукового пізнання реальності	Наука відкриває істинну природу реальності	Існує реальний світ, і хоча наука намагається відкрити природу реальності, «істинну» природу реальності ніколи не можна пізнати з певністю	Напрямок науки детермінується головним чином творчою уявою людини, а не світом фактів. Таким чином, раціональна реконструкція наукового прогресу відбувається у світі ідей	Наука створює багато реальностей
2. Що є необхідним для розуміння (оцінки) науки?	Лише логіка обґрунтування є необхідною для розуміння науки	Корисно відрізнити процедури, які наука використовує для виявлення своїх претензій на знання, від тих, які наука використовує для обґрунтування (прийняття чи відхилення) претензій на знання. Академічна дисципліна «філософія науки» історично фокусувалася на питаннях обґрунтування	Процес, за допомогою якого наукові програми зорганізуються, обґрунтовуються та приймаються через наукову спільноту, є необхідним для оцінки науки	Процес, за допомогою якого теорії створюються, обґрунтовуються та поширюються через наукову спільноту, необхідний для розуміння науки

3. Значущість культурного, соціального, політичного та економічного контекстів науки	Науку можна зрозуміти без урахування культурних, соціальних, політичних та економічних чинників	Процедури, якими наука обґрунтовує свої претензії на знання, мають бути незалежними від культурних, соціальних, політичних та економічних чинників	Критика наукових теорій базується на емпіричних доказах, але відмова від наукової програми передбачає позаекспериментальні міркування	Наука є соціальним процесом, і її неможливо зрозуміти без урахування культурних, соціальних, політичних та економічних чинників
4. Об'єктивність / суб'єктивність науки	Наука є об'єктивною	Хоча цілковита об'єктивність є неможливою, наука більш чітко обґрунтовує свої претензії на знання, аніж ненаука; наприклад, медична наука є більш об'єктивною, ніж хіромантия	Відмежування науки від псевдонауки є об'єктивним у світі ідей. Теоретичні уявлення є питанням світу ментальних станів, переконань та висновків	Наука є суб'єктивною
5. (Не) абсолютність та (не) кумулятивність наукового знання	Наукові знання є абсолютними та кумулятивними	Наукові знання ніколи не бувають абсолютними. Багато наукових знань є кумулятивними, тобто ми справді знаємо більше про причини інфекційних захворювань сьогодні, ніж 100 років тому	Наукові знання ніколи не бувають абсолютними. Оцінюванню мають підлягати серії теорій; будь-яка частина корпусу науки може бути замінена, але лише «прогресивним» шляхом, тобто замітники мають успішно передбачати нові факти	Наукові знання відносяться до певного контексту та періоду часу в історії

6. Універсальність / контекстуальність наукових відкриттів	Наука здатна відкрити універсальні закони, яким підпорядковується зовнішній світ	Наука намагається виявити регулярності серед феноменів у реальному світі. Деякі з цих регулярностей є констатованими в універсальній формі, а інші – в імовірнісній формі	Чи зводиться твердження до факту чи до тестової ситуації, залежить від методологічного рішення науковця в контексті дослідницької програми	Наука створює ідеї, які є залежними від контексту, тобто пов'язаними з системою відліку
7. (Не) досяжність абсолютної істини в науці	Наука продукує теорії, які дедалі наближаються до абсолютної істини	Багато наукових знань є кумулятивними. Абсолютна істина є незізнаною в науці	Абсолютна істина може бути недосяжною в науці, але наукові дослідницькі програми можуть у довгостроковій перспективі наближати до дедалі більшої істини та менш хибних висновків і, таким чином, набувати дедалі більшої ймовірності	Істина є суб'єктивною оцінкою, яку неможливо належним чином вивести поза контекстом, передбачуваним теорією
8. Умови раціональності науки	Наука є раціональною, оскільки дотримується формальних правил логіки	Наука є раціональною, оскільки її метою є покращення нашого розуміння світу. Це досягається шляхом розроблення теорій, моделей, подібних до законів та гіпотез, які мають на меті описати, пояснити та передбачити феномени	Якщо наука націлена на істину, вона повинна мати на меті дотримання несуперечливості як важливого регулятивного принципу. Суперечливість слід розглядати як проблему, яку потрібно розв'язати	Наука є раціональною настільки, наскільки вона прагне покращити індивідуальне та соціальне благополуччя, дотримуючись будь-яких корисних для цього способів

9. Способи досягнення валідності науки	Існують наукові правила, що дають змогу робити науку валідною (наприклад, фальсифікація)	Існують норми для творення доброї науки. Наприклад, теорії мають тестуватися, вимірювання мають демонструвати надійність і валідність, а дані не мають бути сфабрикованими чи іншим хибним шляхом зібрані	Існують норми для творення доброї науки. На додачу до критеріїв Ганта (Hunt) дослідницькі програми слід оцінювати за їхньою евристичною силою – скільки нових фактів вони продукують і наскільки здатні вони пояснити спростування під час свого розвитку	Є багато шляхів робити науку валідною, застосовних у різних ситуаціях
10. Підстави науковості теорії	Науковці піддають свої теорії потенційній фальсифікації шляхом строгої емпіричної перевірки	Теорії підлягають процесу емпіричної перевірки	Теорія є «науковою» лише в тому разі, якщо вона підтвердила переважання її емпіричного змісту порівняно з конкурувальним, тобто лише тоді, коли вона веде до відкриття нових «фактів»	Науковці шукають підтверджувальні докази, щоб просувати свої теорії на ринок
11. (Не) об'єктивність процедур вимірювання	Процедури вимірювання не впливають на вимірюване	Абсолютна досконалість у процедурах вимірювання є неможливою	Хоча досвід все ще залишається неупередженим арбітром у разі наукових (вимірювальних) суперечностей, не слід нехтувати значенням методологічних рішень	Нічого не можна виміряти, не змінюючи його

12. (Не)достатність, (не)об'єктивність та (не)залежність емпіричних підстав науки	Дані забезпечують об'єктивні, незалежні орієнтири для перевірки теорій	Процес емпіричної перевірки забезпечує надійні підстави для прийняття одних претензій на знання та відхилення інших	Процес емпіричної перевірки забезпечує вкрай необхідні, але ніколи не достатні підстави для спростування. Жодні експерименти, спостереження або ґрунтовно розроблені й слабо фальсифіковані гіпотези не можуть привести до фальсифікації без появи кращих теорій. Історичний акцент є необхідним	Дані створюються та інтерпретуються науковцями у термінах різноманітних теорій, а отже, вони є теоретично-навантаженими
---	--	---	--	---

ризму, можна вважати притаманним і поглибленому фальсифікаціонізму, але у формі моделі прогресивної динаміки наукових дослідницьких програм. Тобто у випадку поглибленої методологічної фальсифікації кумулятивність є не просто накопиченням теоретичного доробку, а радше реалізується як вивищення дослідницьких програм з більшою евристичною потугою та ширшим емпіричним змістом. Кожна прогресивна дослідницька програма акумулює в собі евристичний потенціал та емпіричний (теоретично пояснений) зміст своїх конкурентів та попередників з числа регресивних дослідницьких програм.

Стосовно емпіричної перевірки теорій (характеристики 9–12 в табл. 2.4) найбільш дотичними та несуперечливими є позиції модерного емпіризму й поглибленої методологічної фальсифікації. Утім, модерний емпіризм обмежується наголосом на вагомості процедури емпіричної перевірки як підстави спростування / підтвердження претензій на знання. Натомість у засадах поглибленого фальсифікаціонізму цю процедуру визнано необхідною, але недостатньою для прийняття / відхилення теоретичних тверджень. Довершення цього процесу вбачається у по-

глибленій фальсифікації – за умови появи кращої теорії, що переважає наявні теорії за своїм емпіричним змістом.

Загалом Лакатосів поглиблений фальсифікаціонізм увиразнює важливість методологічних рішень та роль концептуального контексту в дослідженнях, що реалізується у формі дослідницької програми. Завдяки цьому, на думку С.М. Леонга, вможливується додання методологічного розриву між модерним емпіризмом і релятивізмом. Дослідження у їхніх межах можуть здійснюватися на різних засадах, починаючи від моделювання через структурні рівняння (SEM) та завершуючи методологічною анархією. Поглиблений фальсифікаціонізм забезпечує методологічний плюралізм – поєднання кількісних та якісних методів досліджень для виявлення нових емпіричних фактів, розширення емпіричного підґрунтя теоретизування та тестування теоретичних доробків. У цьому сенсі постпозитивістська метатеорія у маркетингових дослідженнях позиціонується як свого роду усереднена парадигмальна «платформа», своєрідний «спільний знаменник», що вможливує комбінування методів та методологічних елементів різних несумірних напрямів метатеоретизування в рамках маркетингу. Тобто постпозитивізм розглядається як цілком питома, окрема метатеорія.

Наостанок варто зазначити, що в історії соціально-філософської думки є непоодинокими випадки, коли назви якихось двох її течій відрізняються лише за наявністю / відсутністю префіксу «пост-». Цей префікс позначає наступність між цими двома течіями, яка може мати різну природу. Зокрема, наступність між структуралізмом та постструктуралізмом, модернізмом та постмодернізмом здебільшого характеризують як оскарження, спростування та протиставлення засад. Натомість наступність між позитивізмом та постпозитивізмом з часом дедалі більше характеризується як тяглість, спадкоємність, доповнення та розвиток засад. Понад те, у соціальних науках поряд із трактуванням позитивізму та постпозитивізму як пов'язаних, але різних течій набуває поширення трактування постпозитивізму як сучасної стадії розвитку позитивізму. Розглянуті результати порівняльних досліджень різних парадигм у цих науках увиразнюють переважний збіг парадигмальних диспозицій позитивізму та постпозитивізму в багатьох питаннях онтології, епістемології, методології, етики та аксіології дослідницьких пошуків. Водночас постпозитивізм є більш адаптивним за умов парадигмальної конкуренції, більш відкритим до запозичення й застосування плідних дослідницьких практик парадигм-конкурентів.

Джерела

Міжнародний процесуальний кодекс маркетингових і соціальних досліджень (витяги) (2004). *Громадська думка*, 4, 45–48.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Guba, E.G., Lincoln, Y.S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.

Hunt, S.D. (1984). Should Marketing Adopt Relativism? In: P.F. Anderson, M.J. Ryan (Eds.), *AMA Winter Educators' Conference: Scientific Method in Marketing* (pp. 30–34). Chicago: American Marketing.

Lakatos, I. (1978). Falsification and the Methodology of Scientific Research Programs. In: J. Worrall, G. Currie (Eds.), *The Methodology of Scientific Research Programs: Imre Lakatos Philosophical Papers* (vol. 1, pp. 8–101). Cambridge: Cambridge University Press.

Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49 (4), 23–40.

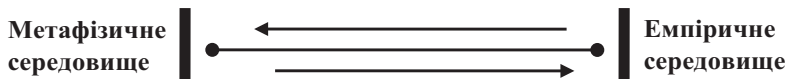
Peter, J.P., Olson, J.C. (1983). Is Science Marketing? *Journal of Marketing*, 47 (11), 111–125.

РОЗДІЛ 3. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА: ПОСТПОЗИТИВІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ¹

Серед результатів рецепції постпозитивізму в соціології – спроби переосмислення природи цієї наукової дисципліни на його епістемологічних підвалинах. У 1980–1990-х роках такі спроби здійснювали Дж. Александер та П. Коломі. Так, перший з них намагався виявити теоретичну логіку, окреслити епістемологічні передумови загальної теорії та проаналізувати нові теоретичні напрями в соціології на постпозитивістських засадах [Alexander, 1982; Alexander, 1990; Александер, 1992a; Александер, 1992b]. Другий прагнув інтерпретувати з позиції постпозитивізму соціологічне метатеоретизування, зокрема, як попередню та перспективну дослідницьку програму [Colomy, 1991; Colomy, 1992]. Також ці дослідники спільно вдавалися до постпозитивістської реконструкції неофункціоналізму [Alexander, Colomy, 1985; Alexander, Colomy, 1990]. У зауважених публікаціях неодноразово, але непрямом побіжно окреслювалися елементи та контури постпозитивістської концепції соціологічної науки. Наразі в соціології бракує експлікації цієї концептуалізації, що й пропонується у цьому розділі.

3.1. Епістемологічний континуум і теоретичні традиції

Вихідним постпозитивістським припущенням Дж. Александера щодо соціології є локалізація всіх складників соціологічної думки у межах єдиного наукового континууму між полюсами двох відмінних середовищ – неемпіричного метафізичного світу теоретизування та емпіричного світу спостережень (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Континуум соціально-наукової думки [Alexander, 1982: р. 2]

¹ Автор розділу: В. Ворона. Текст підготовлено на підставі статті, оприлюдненої в журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (2022, №4).

Відтак соціологічна думка варіює від абстрактних, загальних і метафізичних елементів, з одного боку, до конкретних, емпіричних і фактичних – з іншого. Між цими граничними елементами локалізується решта формальних елементів або рівнів соціологічного наукового дискурсу – зокрема ідеології, моделі, поняття, закони, пропозиції, методологічні припущення та твердження спостереження. Власне всі ці формальні елементи найчастіше згадуються в науковій літературі як незалежні точки зору на соціальну реальність. Їх континуальна концептуалізація передбачає, що, попри переважну орієнтацію соціально-наукового твердження на метафізичний або емпіричний полюс, воно ніколи не може бути детермінованим виключно одним із них. Навіть якщо форма наукового твердження характеризується здебільшого якимось одним формальним елементом континууму соціологічної думки, будь-яке таке твердження містить імпліцитні чи експліцитні референції щодо природи кожного іншого формального елемента наукового континууму.

П. Коломі стверджує, що впродовж історії соціологічної думки варіанти концептуалізацій, досяжні дослідникам суспільства на кожному дискурсивному рівні, були обмежені. Йдеться про трактування людської природи, ідеології, моделі суспільства та методологічні підходи [Colomy, 1991: p. 270]. Зокрема, в припущеннях щодо людської природи дискутується міра інструментально-раціональної / морально-нормативної / емоційно-потребнісної мотивації поведінки дівців. В ідеологічному дискурсі безперервно змагаються відносно послідовні консервативні, ліберальні та радикальні аргументи. При моделюванні суспільства дискусії відбуваються в межах концептуальних осей «відносна випадковість / когерентність» та «відносна динаміка vs тенденції урівноваження» соціальних систем. Методологічні дискусії зводяться головно до конфлікту між інтерпретаційним та каузальним підходами в аналізі соціальних феноменів.

Александр та Коломі заперечують існування внутрішнього зв'язку між різними формальними елементами або рівнями, локалізованими в епістемологічному соціально-науковому континуумі, – ідеологіями, моделями, поняттями, законами, пропозиціями, методологічними припущеннями та твердженнями спостереження. Ці формальні елементи вважаються якісно дискретними, себто абсолютно незалежними одне від одного. На позір відсутні жодні емпірично або логічно переконливі причини для комбінування, наприклад, теоретичних припущень про інструментально-раціональну мотивацію поведінки дівців із методологічним каузальним підходом. Але в історії соціальної думки почасти

спостерігається «вибіркова спорідненість» між деякими теоретичними уявленнями, сформованими на різних елементних формальних рівнях епістемологічного континууму. Понад те, соціологи зазвичай вважають, що навіть дійсно існують певні імперативні зв'язки між опціями на цих різних рівнях. Підґрунтя цього переконання вбачається в тому, що соціологічна дослідницька практика локалізується в межах ґрунтовно сформованих теоретичних традицій соціології, кожна з яких визначає зв'язки між її складовими формальними елементами у різний спосіб. Себто соціологія ґрунтується на емпіричних фактах та дослідницьких проєктах, що їх пояснюють та обґрунтовують за допомоги теоретизування середнього рівня, але організовується загалом теоретичними традиціями. Ці теоретичні традиції засновують харизматичні чільні інтелектуали, які з часом набувають квазікласичного статусу, визнаються і вшановуються як фундатори нових галузей науки та наукових шкіл у відповідних фахових спільнотах. Відтак теоретичні традиції трактуються як фундаментальна особливість соціологічного наукового простору.

Із постпозитивістського погляду, «соціологію можна схарактеризувати як багаторівневий раціональний дискурс про суспільство і його конституювальні одиниці та процеси, причому патерни та напрямки цього дискурсу зумовлені провідними традиціями дисципліни» [Colomy, 1991: p. 271]. Теоретичні традиції на кшталт історичного матеріалізму, структурного функціоналізму, символічного інтеракціонізму, етнометодології та інших вважаються чинником, що спрямовує розвиток різних форм соціології. Концептуальні уявлення, вкорінені в цих конкурсувальних теоретичних традиціях, опосередковують та спрямовують соціологічні формулювання нагальних наукових проблем. У перебігу соціологічного пізнання «соціальна реальність ніколи не зіставляється сама з собою» у вигляді спостережених емпіричних фактів, з одного боку, та суто емпіричних узагальнень про них – з іншого [Alexander, Colomy, 1990: p. 41]. Всі соціологічні формулювання нагальних наукових проблем та їх розв'язання з огляду на спостережені емпіричні факти та узагальнення їх уможливаються у відносно стандартизованих, парадигматичних формах.

Наукова творчість соціологів імпліцитно та експліцитно програмується теоретичними традиціями як середовищем їхньої фахової соціалізації та провадження власних студій: «Матриці, в яких існують конкретні соціальні науковці, не обов'язково мають бути взяті з однієї традиції чи бути цілковито окремими, але науковці повинні в них існувати, незалежно від того, усвідомлюють вони це чи ні» [Colomy, 1991: p. 271].

Наголос на неабиякому значенні теоретичних традицій у соціології є ключовим в постпозитивістському баченні її структури та організації як наукової дисципліни. Попри безперечну важливість спеціалізованих ареалів, Коломі вважає, що соціологію не слід розуміти як організовану передусім її спеціалізаціями (спеціальностями), визначеними їхніми емпіричними об'єктами дослідження або теоріями середнього рангу (за Р. Мертоном). Ідеться про поділ соціологічної науки на галузеві та спеціальні соціології, подекуди втілений на рівні організаційної структури соціологічних інституцій (зокрема, структурування соціологічних факультетів на кафедри, а академічних науково-дослідницьких інститутів соціології – на відповідні відділи). Натомість глибинна структура соціології увиразнюється як складена з мереж і літератур. Ця мережева структура породжуються взаємодіями між досліджуваними емпіричними об'єктами, поточними теоретичними традиціями та інтелектуальними рухами в дисципліні, які можуть стати новими такими традиціями.

Окреслену концептуальну модель епістемологічного континууму соціологічного думки (рис. 3.1) Александер та Коломі застосували у дослідженнях патернів розвитку та занепаду низки теоретичних традицій в соціології. Але вичерпний і детальний аналіз розвитку та репрезентацій цих традицій на кожному з рівнів соціально-наукового епістемологічного континууму вимагав неабияких зусиль. Зрештою, в результаті цих виснажливих досліджень дослідники запровадили також спрощене концептуальне розрізнення між двома жанрами теоретичних традицій в соціології – дослідницькими програмами та генералізувальним (узгальнювальним)² дискурсом.

3.2. Дослідницькі програми та генералізувальний дискурс

Методологія постпозитивізму в дослідженнях соціально-наукових традицій характерна розглядом змісту та зв'язків між їхнім генералізувальним дискурсом та дослідницькими програмами. Вважається, що соціальні науки на рівні теоретизування зорганізуються довкола спільних та конкурувальних теоретичних традицій, презентованих у генералізувальному дискурсі, а на рівні емпіричного аналізу нагальних

² У дискурсі української соціології започатковано вжиток транслітерованого термінологічного аналогу «генералізувальний дискурс» англomовного поняття «generalized discourse» [Танчер, 1994: с. 7].

проблем – довкола дослідницьких програм, що конкурують. Генералізувальний дискурс та дослідницькі програми виникають та розвиваються в контексті певної теоретичної традиції, і внески в неї обох цих жанрів є вкрай важливими.

Необхідність дослідницьких програм для емпіричного аналізу загальних соціальних проблем не викликає сумнівів та оскаржень, бо власне для цього й постала соціологія як відповідна профільна наукова дисципліна. Тому й безперечним є визнання дослідницьких програм, які сукупно становлять емпірико-аналітичну складову соціології: «Для багатьох соціологів, особливо у Сполучених Штатах, дослідницькі програми репрезентують серце і душу дисципліни» [Colomy, 1991: p. 272]. Натомість дисциплінарна позиція щодо генералізувального дискурсу, який репрезентує загально-соціологічне теоретизування, бачиться виразно більш амбівалентною. Поряд із визнанням кардинального значення загальної теорії (гранд-теорії) для поступу соціології непоодинокими є й сумніви у її корисності. Цей напрям соціологічного теоретизування критикується як складна та безплідна формальна «асоціація та дисоціація понять», зазвичай презентованих в «заплутаному багатослів'ї» (Ч.Р. Мілс), або як «глухий кут» соціології (Т. Скочпол). Відповідями Александера і Коломі на цю гостру критику стають спроби увиразнення функцій загального теоретизування або генералізувального дискурсу у соціологічних теоретичних традиціях та в соціології загалом.

Зокрема, Александер у власному роз'ясненні природи соціальних наук зауважив, що їх призначення не зводиться суто до прогнозу й пояснення на підставі емпіричних фактів, бо так само значущими в них є й загальніші методи дискурсу, притаманні теоретизуванню:

«... дискурс (а не просто пояснення) є відмінною рисою соціального пізнання. Кажучи про дискурс, я маю на увазі способи аргументації, витонченіші ніж ті, до яких звичайно вдаються у науковій дискусії. Останні спираються на емпіричний доказ, індуктивну й дедуктивну логіку, пояснення на підставі законів і на методи, за допомоги яких ці закони можуть верифікуватися або фальсифікуватися. Дискурс, навпаки, є формально-логічним. Він зосереджений на процесі аргументації, а не на результатах безпосереднього досвіду і стає необхідним тоді, коли немає ясності у питанні про істину. Дискурс діє силою доводів, а не через прогнози. Його переконливість ґрунтується на таких властивостях, як логічна послідовність і розширення меж дослідження, здатність глибоко прозирати в суть тлумачення, доречність, риторична сила і естетична витонченість доведення» [Александер, 1992а: с. 126].

Як і емпіричні дослідження, дискурс претендує на знаходження істини та виходить з уявлень про її раціональну природу. Але дискурс не обмежений критерієм емпіризму, себто критерієм емпіричної обґрунтованості істинності. Він порушує надемпіричні проблеми, що постають за відсутності спільних засадничих теоретичних припущень в сучасній соціології, а також за відсутності принципової згоди в питанні про природу її емпіричного знання. Дискурсивні критерії істинності виходять за межі емпіричної адекватності та поширюються на природу й результати припущень, зумовлювання й адекватність моделей, висліди ідеологій, метаімплікації методів та конотації визначень. Александер трактує дискурсивні претензії на істинність як спроби раціоналізувати й систематизувати те, що зазвичай є лишень складністю соціального аналізу і соціального життя, яка досягається інтуїтивно. Зокрема, він наголошує дискурсивно-логічну, а не пояснювальну природу зіткнень думок соціологів довкола інтерпретативних і каузальних методологій, утилітарних і нормативних концепцій дії. Дискурсивно-логічним за природою також бачиться й принципове протистояння конкурувальних рівноважних і конфліктних теоретичних моделей суспільства, радикальних і консервативних теорій соціальних змін. З цього погляду дискурс вважається унаочненням спроб соціологів виокремити критерії поцінювання істини в різних неемпіричних царинах досягнення соціальної реальності.

Зрештою, з постпозитивістського погляду соціологія загалом теж трактується як дискурсивно-логічна царина. Вкрай важливу роль у її генералізувальному дискурсі Александер відводить пресупозиціям – апріорним найзагальнішим допущенням надемпіричного типу, що їх роблять соціологи, коли вдаються до аналізу соціальної реальності:

«Кожна соціальна теорія і кожна емпірична робота використовують апріорні допущення, які дають змогу вченим зорганізувати дані, котрі в їхні голови входять через чуття, в найпростіші категоріальні відношення. Тільки так здійснюються свідомі маніпуляції, які конституюють раціональну, або наукову думку. Допущення є предметом дискурсу, й подеколи вони дістають дискурсивно-логічне підтвердження. Однак вони здебільше виникають у процесах, котрі передують виявам розуму» [Александер, 1992b: с. 134].

Попри те, що пресупозиції стають предметом раціонально-логічних тлумачень у генералізувальному дискурсі соціології, їх виток зазвичай сягають психічних процесів нераціонального, емоційного та ціннісного сприйняття та інтуїтивного, неусвідомлюваного і нерелексованого досягнення соціальної реальності дослідниками. У своєму презентова-

ному експліцитному вигляді пресупозиції – це ніщо інше, як метатеоретичні передумови емпіричного спостереження, аналізу та узагальнень, а також теоретизування.

Коломі зауважує у порівняльному контексті низку відмінностей між генералізуювальним дискурсом та дослідницькими програмами як жанрами теоретичних традицій (табл. 3.1).

Генералізуювальний дискурс конституують, формують і структурують загальнотеоретичні дискусії з приводу різних онтологічних, епістемологічних, методологічних та ідеологічних аспектів соціологічного знання. Натомість дослідницькі програми розбудовуються в перебігу досліджень емпірично спостережуваних феноменів. Отже, кардинально відмінними є проблеми, які розглядаються у межах цих двох жанрів. Найбільша така відмінність полягає в рівні абстракції, на якому дослідники порушують ці проблеми та формулюють розв'язання їх. Генералізуювальний дискурс зосереджений на загально-теоретичних, а дослідницькі програми – на конкретних та емпірично оприлюднених проблемах. Розрізнення проблематики цих жанрів теоретичних традицій ґрунтується на переформулюванні дихотомії концептуальних/емпіричних проблем науки, запропонованої Л. Лауданом.

Конкретно-емпіричні уявлення про соціальну реальність, які є визначальними для дослідницьких програм, значно меншою мірою обмежують генералізуювальний дискурс. Відтак він генерує розв'язання проблем, специфіковані на дуже абстрактному загальному рівні: «У певному сенсі можна сказати, що генералізуювальний дискурс говорить про все загалом і ні про що окремо» [Colomy, 1991: p. 273]. Але у дискурсивних формулюваннях та спробах розв'язань загальнотеоретичних проблем визначаються фундаментальні особливості й динаміка соціального світу, специфікується природа людських дій та ключових соціальних процесів, пропонуються методи їх аналізу. Звідси «абстрактний характер генералізуювального дискурсу наповнює його формулювання широким діапазоном потенційної застосовності...» [Colomy, 1991: p. 273]. Зокрема, впродовж 1930–1980-х років центральними в генералізуювальному дискурсі північноамериканської та, значною мірою, світової соціології були загальнотеоретичні проблеми порядку/конфлікту, структури/агентності, мікро/макрорівня аналізу. В такому дискурсивно створеному загальнотеоретичному контексті дослідницькі програми визначали й намагалися розв'язати специфічні емпіричні проблеми.

На підставах методології постпозитивізму напрями інтелектуальної діяльності в межах генералізуювального дискурсу та дослідницьких про-

Таблиця 3.1

Відмінності генералізувального дискурсу та дослідницьких програм як жанрів теоретичних традицій у соціології, згідно з П. Коломі (1991)

Параметр	Генералізувальний дискурс	Дослідницькі програми
Специфіка та зміст роботи в жанрі	Дебати про пресупозиції, онтологію та епістемологію, ідеологічний та метафізичний зміст соціологічної аргументації, її історичний контекст, методологічне підґрунтя соціально-наукової практики, загальні описові та пояснювальні моделі соціальних процесів та систем.	Спроби інтерпретації та пояснення специфічних емпіричних структур та процесів, розв'язання важливих емпіричних та соціальних проблем; елаборация, ревізія або реконструкція усталених дослідницьких програм або ініціація нових.
Проблеми, розв'язувані в жанрі	Відносно загальні абстрактні питання, емпіричні референції яких не завжди є одразу очевидними.	Відносно конкретні проблеми з більш-менш легко визначеними емпіричними референтами.
Вплив на інший жанр	Забезпечує загальні засади та концептуальні моделі, у термінах яких формулюють більш емпірично орієнтовані проблеми та розв'язання їх у дослідницьких програмах.	Досягнення емпірично орієнтованих пошуків в рамках дослідницьких програм можуть сприяти змінам в генералізувальному дискурсі традиції.
Критерії оцінювання плідності жанру	Оцінюється традиційно за емпіричними критеріями – за спроможністю генерувати дослідницькі програми, які можуть ефективно конкурувати з емпірично орієнтованою роботою в інших конкурентних традиціях; валідним тестом є емпірична плідність дискурсивних формулювань.	Оцінюються не лише з огляду на емпіричну точність, а й у термінах теоретичної логіки та узагальнених уявлень певного генералізувального дискурсу, в концептуальному ареалі якого імпліцитно або експліцитно започатковуються та перебувають.
Позиції в дисципліні щодо стандартів (критеріїв) якості роботи жанру	Стурбованість очевидною відсутністю однозначних критеріїв для оцінювання результатів загального теоретизування, відтак – скарги на незначний досягнутий або можливий прогрес у розв'язанні загально-теоретичних дискусій.	Припущення, що стандарти для оцінювання якості доробку всіх дослідників, котрі емпірично орієнтовані на розв'язання проблем дослідницького проекту, можна легко зрозуміти, істотно поширювати та нескладно застосовувати.

грам трактуються не лише як автономні, а й як взаємозалежні. Зокрема, в рамках теоретичної традиції генералізувальний дискурс уможливорює концептуальні підвалини для започаткування і розвитку дослідницьких програм: «генералізувальний дискурс забезпечує директиви для дослідницьких програм; він пропонує, що можна побачити, як підійти до того, що можна побачити, і типи питань, які можна порушувати про це» [Colomy, 1991: р. 273]. Ці директиви, що походять із генералізувального дискурсу традиції, вважаються радше гнучкими настановами, а не детальними інструкціями. Генералізовані дискурсивні формулювання можуть розгалужуватися для більш специфічних предметів емпірично орієнтованих пошуків. Але надмірне дискурсивне керівництво дослідницькими програмами вважається небажаним через загрозу аналітичного формалізму, який уможливорює диктат генералізувального дискурсу над емпіричними уявленнями. Тому використання генералізувального дискурсу видається оптимальним суто на рівні генерування набору концептуальних пропозицій для емпіричних досліджень предметних ареалів. Себто останні мають здійснюватися на основі вибраних концептуальних елементів генералізувального дискурсу. Зазвичай генералізувальний дискурс сталих і плідних теоретичних традицій у такий спосіб концептуально стимулює розвиток не одної, а цілої низки дослідницьких програм, організованих довкола досліджень нетривіальних емпіричних проблем.

Свою чергою, «домінувальні та зрілі дослідницькі програми часто створюють абсолютно нові царини спостережних тверджень; вони також встановлюють стандарти масштабу пояснень та внутрішньої узгодженості, яким мають відповідати конкурувальні програми» [Alexander, 1990: р. 541]. Загалом в дослідницьких програмах стандарти оцінювання якості доробку емпіричних аналітиків вважаються доволі однозначними, зрозумілими, застосовними, усталеними, кодифікованими та загально визнаними. Натомість в царині загального теоретизування, репрезентованого генералізувальним дискурсом конкурувальних теоретичних традицій, завважається дефіцит однозначних критеріїв для експліцитного порівняння та оцінювання його результатів. Відтак констатуються незначні досягнення та можливості поступу в розв'язанні загальнотеоретичних дискусій.

Разом із тим, генералізувальний дискурс також забезпечує оцінювальні стандарти для критичних тлумачень результатів дослідницьких програм, пов'язаних із традиціями, що конкурують. Ці тлумачення можуть виявляти різні теоретичні та емпіричні прогалини в емпіричних

дослідженнях програм і давати підстави для зусиль, спрямованих на їх надолуження та коригування. Йдеться про увиразнення та експертизу неявних теоретичних передумов емпіричних тверджень: «Хоча конкретне соціальнонаукове твердження може набувати безперечної емпіричної форми, воно також припускає, навіть якщо б імпліцитно, більш узагальнені компоненти. Плідне критичне тлумачення використовує абстрактні, всеосяжні принципи для оцінювання узагальнених уявлень, які спрямовують більш конкретні соціологічні студії» [Colomy, 1991: р. 274]. В результаті з'ясовується, як недоліки в дискурсивних припущеннях соціально-наукового твердження породжують аномалії в його емпіричному застосуванні. У випадку виявлення аналітичних або фактичних прогалин в наукових пошуках дослідницьких програм засоби для їх подолання створюються з використанням тих самих узагальнених принципів генералізувального дискурсу. Загалом ефективно спрямування розвитку дослідницьких програм, як і переконливість розв'язань загальнотеоретичних проблем, значущість цих розв'язуваних проблем для дисципліни є тими досягненнями, за якими генералізувальні дискурси різних теоретичних традицій конкурують між собою та прогресують.

3.3. Мінливість конкурувальних теоретичних традицій

Постпозитивістське трактування соціології як наукової дисципліни, диференційованої на низку теоретичних традицій, примітне зауваженням двох різноспрямованих тенденцій в існуванні цієї науки. З одного боку, соціологічний традиціоналізм обов'язково означає існування та відтворення теоретичних традицій, що може мати наслідком певний застій або відсутність змін в теоретизуванні. З іншого боку, якщо ці теоретичні традиції гостро конкурують між собою, вони неминуче мають змінюватися, посилюватися і зростати, щоби продовжувати існувати та відтворюватися в конкурентному середовищі: «Щоб зберегтися, традиції мають змінитися; ті, що живуть більше ніж одне покоління, як правило, суттєво переглядаються та реконструюються» [Colomy, 1991: р. 276]. Зокрема, в історії теоретичних традицій зауважуються періоди рутинізації теоретизування, що настають відразу після їх заснування харизматичними теоретиками-основоположниками. Але культивованій універсалізм інституціалізованих наукових стандартів критицизму за взірцями природничих наук зобов'язує соціологів до знеособленої кри-

тичної раціональності. Ця раціональність, своєю чергою, протистоїть їхньому партикуляризму ініціальної традиційної лояльності, спонукає до організованого скептицизму у сприйнятті результатів досліджень та посилює відкритість щодо теоретичних змін. Відтак основним рушієм розвитку соціології, основною динамікою в ній є конкуренція та конфлікт між її теоретичними традиціями та всередині них.

У поясненні мінливості теоретичних традицій Александер та Коломі спираються на структурну модель наукової дослідницької програми І. Лакатоса: виокремлення в її рамках незмінного «твердого ядра» фундаментальних припущень та адаптивного «захисного поясу» допоміжних теорій (детальніше про цю модель див.: [Резнік, 2021: сс. 112–115]). Відтак вважають, що та чи та традиція в соціальних науках диференціюється на дуже стійке до змін теоретичне ядро та постійно мінливі предметні периферійні ареали, що оточують це ядро [Alexander, Colomy, 1990: р. 41]. Однак ця аналітична диференціація центральних, належних до ядра проблем теоретичної традиції не є ізоморфною розрізненню між генералізувальним дискурсом та дослідницькими програмами цієї традиції. Генералізувальний дискурс теоретичної традиції часто спрямовується на її периферійні елементи, а дослідницькі програми можуть керуватися конкретними уявленнями, які можуть вважатися життєво важливими для цієї традиції.

Згідно з постпозитивістською моделлю наукового поступу, розвиток соціальної науки не зумовлюється суто необхідністю зрозуміти емпіричну реальність, і її зростання не відображає просте розширення емпіричного знання чи його концептуального масштабу. Йдеться натомість радше про «надпотужну детермінацію соціальної науки на підставі теорії та надслабку – на підставі того, що звуть фактом» [Александер, 1992а: с. 127]. З цього погляду, теоретичні традиції, їх генералізувальний дискурс та дослідницькі програми співіснують, конкурують та розвиваються у єдиному контексті або спільному науково-дисциплінарному просторі соціології. Тому головні критерії для оцінювання міри наукового поступу ґрунтуються на зв'язках між конкурувальними теоретичними традиціями та внутрішніх дороговказях кожної з цих традицій. Себто йдеться радше не про теоретичний чи емпіричний поступ соціології сам по собі, а про відносний пояснювальний і теоретичний успіх у порівнянні з попередньою версією власної традиції або інших традицій-конкурентів.

Згідно з цією постпозитивістською моделлю наукового поступу і ядра, і периферійні ареали теоретичних традицій різною мірою змі-

нуються в перебігу теоретизування їх представників. Для позначення виокремлених ідеально-типових форм цього теоретизування використовується низка термінів: елаборація, ревізія, реконструкція, експропріація та скасування [Alexander, Colomy, 1990: pp. 55, 58]. Вихідні припущення, особливості, об'єкти та можливі результати цих ідеально-типових форм теоретизування є відмінними (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Ідеально-типові форми теоретизування, в перебігу яких змінюються теоретичні традиції в соціології (Дж. Александер та П. Коломі, 1990)

Ідеально-типова форма	Пояснення
Елаборація (вдосконалення, доопрацювання, довершення, деталізація)	Виходить із припущення, що оригінальна (ортодоксальна) теоретична традиція є внутрішньо послідовною та відносно повною. Позиціонується як лояльне дотримання традиційних теоретичних уявлень. Спрямовується передусім на уточнення та розширення масштабу вихідної теоретичної традиції. Може бути ненасиченою або щільною (згідно етнографічних стандартів К. Гірца). Охоплює периферійні ареали вихідних версій традицій.
Ревізія (перегляд)	Виходить здебільшого із відчуття вразливості усталеної теоретичної традиції. Відтак під виглядом лояльної специфікації цієї традиції часто докладаються імпліцитні (неявні) зусилля, щоб привернути увагу до виявлених у ній деформацій та запропонувати формулювання, які можуть їх подолати. Охоплює здебільшого периферійні ареали вихідних версій традицій.
Реконструкція (перебудова)	Виходить із чіткого визнання розбіжностей із засновником вихідної теоретичної традиції. Експліцитно започатковує інші традиції. Може відродити вихідну теоретичну традицію, навіть якщо створює можливість для такого розвитку її, з якого народжуються нові традиції. Охоплює ядра та периферійні ареали вихідних версій традицій.
Експропріація (вилучення і привласнення)	Інкорпорація однією традицією ключових елементів протилежної традиції з метою власної елаборації, ревізії, реконструкції та розширення. Охоплює ядра та периферійні ареали традицій.
Скасування	Виходить не з визнання фальсифікації стрижневих та периферійних уявлень теоретичної традиції, а зі стану нелегітимності її в очах наукової спільноти. Охоплює ядра та периферійні ареали традицій.

Процеси, визначені як елаборація, ревізія, реконструкція, експропріація та скасування, можуть відбуватися як через дискурс, так і через дослідницькі програми теоретичних традицій. Але ці процеси різною мірою поширюються на ядро та периферію теоретичних традицій.

Процеси, локалізовані в суто периферійних ареалах традицій, уявляються як елаборація та ревізія їх. Вони періодично повторюються в історії теоретичної традиції і можуть відбуватися вже в період рутинізації її одразу після заснування або під час значних переформулювань її задля збереження за умов гострої конкуренції у дисципліні. Попри те, що елаборація та ревізія репрезентують себе як лояльне підтримання традиційних теоретичних уявлень, вони відрізняються за мірою креативності/консервативності у розв'язанні цього завдання. Порівняно з елаборацією ревізія є більш далекосяжною, але ще не найрадикальнішою у змінах питомої вихідної теоретичної традиції, стосовно якої навіть у послідовників складається розуміння її недосконалості та нерелевантності:

«Ревізіонізм є найпевніша ознака невдоволеності теорією. Ті, хто прагне зберегти встановлений напрям, надто відчувають його вади, і саме їм доведеться твердо триматися вимоги його дискурсивно-логічного обґрунтування. У відповідь на таке іманентне напруження талановиті вчені й послідовники ревізували *ad hoc* первісну теорію й розбудували нові, хоча й часто-густо непослідовні, способи дискурсу. Проблема ж у тому, що в разі, коли не спростовано течію загалом, то по таких переглядах лишаються самі лише категорії. Проте дискурсивно-логічні аргументи, породжені критикою, висвітлюють вади первісної теорії» [Александр, 1992b: с. 146].

Радикальнішими ідеально-типовими формами теоретизування, в перебігу яких змінюються ортодоксальні теоретичні традиції в соціології, є реконструкція, експропріація та скасування. У цих випадках докорінних змін зазнають не лише периферійні ареали теоретичних традицій, а й їхні ядра. Реконструкція з-поміж цих форм теоретизування вирізняється суттєвою зміною ядра теоретичної традиції без оскарження його зв'язку із її вихідною оригінальною версією. Водночас від елаборації та ревізії реконструкція відрізняється однозначним визнанням розбіжностей із теоретичними підходами основоположника ортодоксальної традиції та створенням експліцитних передумов для започаткування інших традицій. Непоодинокими є випадки, коли теоретики-творці нових традицій раніше зазвичай були непересічними реконструкторами

давніших теоретичних традицій, що стали підґрунтям для формування їхніх новітніх теорій.

Реконструкція теоретичної традиції має свою специфіку на рівнях її генералізувального дискурсу та дослідницьких програм. За спостереженнями Александера та Коломі, на практиці, зазвичай, генералізувальний дискурс про більш загальні проблеми дисципліни декларує та запроваджує реконструкцію традиції. Успіхи в генералізувальному дискурсі традиції дають підстави критикувати попередні дослідження, ґрунтовані на її попередньому ортодоксальному дискурсі, та пропонувати необхідні виправлення. Своєю чергою, узагальнені питання, порушені генералізувальним дискурсом, забезпечують робочі рамки для можливого осмислення конкретніших пояснювальних проблем на рівні дослідницьких програм цих традицій. Критичне судження генералізувального дискурсу почасти стає спонукою до ревізійністських і реконструктивних зусиль на цьому рівні.

Зазвичай елаборація, ревізія та реконструкція, результатом яких стає модифікація традиції, спрямовуються саме на ті ареали її ортодоксальної версії, які критикуються послідовниками та опонентами за теоретичну або емпіричну нерелевантність. Якщо модифікована традиція репрезентує безперечний теоретичний поступ, це свідчить про здатність її послідовників продукувати задовільну елаборацію, ревізію та реконструкцію у відповідь на критику, яка раніше загрожувала її ортодоксальній версії.

Александр та Коломі вважають також корисним введення в науковий обіг поняття «експропріація» для позначення інкорпорації однією традицією ключових елементів протилежної традиції з метою власної елаборації, ревізії, реконструкції та розширення [Alexander, Colomy, 1990: p. 58]. Ідеться про випадки, коли, теоретики однієї традиції, попри власну гостру антипатію до іншої традиції-конкурента, експропріюють з неї певні концептуальні елементи та складники, щоби посилити й розширити власні теоретичні традиційні підвалини. Власне така експропріація вважається однією з ознак розширення теоретичної традиції. Зрештою, теоретизування може мати на меті скасування – відмову від певної теоретичної традиції. Ця мета ґрунтується не так на міркуваннях про наукову нерелевантність стрижневих та периферійних уявлень цієї традиції, як на її невизнанні, неприйнятті, непримиренні з нею широких кіл науковців. Але внаслідок скасування теоретичні традиції радше не зникають, а стають латентними, через що завжди існує певна ймовірність їх використання.

Елаборация, ревізія, реконструкція, експропріація та скасування можуть мати різні наслідки для теоретичних традицій. В підсумку ці традиції можуть концептуально збагачуватися та вивисуватися або бідніти та спрощуватися, позбавлятися своєї глибини та інтелектуальних джерел. І теоретичні зміни в соціальних науках загалом можуть бути відповідно прогресивними, реакційними або поєднувати водночас у різній пропорції прогресивні та реакційні тенденції. Поняття елаборації, ревізії та реконструкції описують не ступінь реального теоретичного поступу, а лишень фактичну міру спорідненості між вихідною оригінальною версією теоретичної традиції та наступною похідною модифікованою версією її.

Александр та Коломі вважають фактором зміни переважних теоретичних уподобань соціологічної фахової спільноти не їх теоретичну ефективність, глибину та об'єктивний емпіричний масштаб, а передусім «дисциплінарну чутливість»:

«Зрушення в дисциплінарній чутливості порушують різні питання. Вони надають перевагу розвитку різних способів дискурсу. Дійсно, часто тільки після того, як підхід приймає нові дискурсивні уявлення, зростають теоретична глибина та емпіричний масштаб. Саме в цьому сенсі можна говорити не стільки про соціально-науковий “розвиток”, скільки про соціальні наукові “рухи”» [Alexander, Colomy, 1990: p. 43].

Вирішальними видаються не наукова аргументованість і бездоганність презентованої теоретичної позиції, а соціально-психологічний чинник її сприйняття у фаховій спільноті науковців, яке спирається не лишень на раціональні, а й на ціннісні та емоційні інтенції останніх. Від дисциплінарної чутливості залежить міра легітимності теоретичної традиції на різних етапах її мінливості. На етапі тріумфальної появи та рутинізації теоретична традиція може сприйматися дисциплінарною спільнотою здебільшого як послідовна та безперечна, після елаборації та ревізії – як вдосконалена та впорядкована, за результатами реконструкції та експропріації – як докорінно перебудована та суттєво доповнена, під час деконструкції та зникання – як марна та не варта існування й відтворення, на етапі ренесансу – як знову актуальна. Утім, наведена послідовність форм теоретизування «елаборация–ревізія–реконструкція–експропріація–скасування–реактуалізація традиції» є ідеально-типовою аналітичною моделлю її мінливості.

Оцінювання поступу та успішності теоретичної традиції ґрунтується на порівнянні її попередніх версій, починаючи із вихідної ортодоксальної, із наступними (оновленими, вдосконаленими, перебудованими) її

версіями. Порівнювати слід як дискурсивний, так і дослідницько-програмний або емпіричний рівні репрезентації цих версій.

Александр та Коломі застосували власну ідеальну типологію форм теоретизування (табл. 3.2) для інтерпретації мінливості теоретичної традиції марксизму. Вони вважали засновника цієї традиції К. Маркса яскравим прикладом теоретика, який раніше був важливим реконструктором традицій, з яких згодом сформував свою нову теорію. Зокрема, на початку 1840-х років він був «молодогегельянцем» – учасником радикального квазірелігійного руху останніх учнів Г.В.Ф. Гегеля. Цей рух мав за мету заново переосмислити Гегелів творчий доробок для критичних напрямків Просвітництва і навіть для соціалістичної думки. Але коли Маркс ознайомився з класичною політичною економією, він полишив молодогегельянство та створив історичний матеріалізм. Себто від реконструкції теоретичних традицій філософії та політекономії він перейшов до створення власної традиції теоретизування. А подальші зміни традиції історичного матеріалізму здійснювали послідовники Маркса:

«Після Маркса є елаборації та ревізії таких авторів, як Енгельс, Каутський, Отто Баур, Лабріола та інші. Однак ці специфікації були перервані більш радикальними реконструктивістськими зусиллями покоління Першої світової війни, таких теоретиків, як Ленін, Грамші, Лукач, Корш та інші. Подальша специфікація марксизму часто відбувалася в цих переформульованих марксистських традиціях Леніна–Маркса, Грамші–Маркса, Лукача–Маркса тощо, незалежно від того, визнавалася реконструкція експліцитно чи ні. Пізніше в історії марксистської традиції такі мислителі, як Сартр, Альтюсер, Е.П. Томпсон, а також ті, хто був пов'язаний із Франкфуртською школою, запровадили новий виток більш радикального переформулювання» [Alexander, Colomy, 1990: pp. 56–57].

У підсумку вихідна традиція історичного матеріалізму розгалужилася на низку похідних традицій, серед яких – традиція марксизму-ленінізму, культивована свого часу в СРСР та його сателітах, а також діалектико-гуманістична та сцієнтистська традиції, що розвивалися у західних країнах. До діалектико-гуманістичної традиції марксизму належать Франкфуртська школа (Т. Адорно, М. Горькаймер, Ю. Габермас та ін.), фрейд-марксизм (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фром), екзистенціалістський марксизм (Ж.-П. Сартр, К. Касторіадис, К. Лефор) та ін. До сцієнтистської традиції марксизму відносять наукові школи структуралістського марксизму (Л. Альтюсер, Е. Балібар, Д. Лекур та ін.), аналітичного марксизму (Е.О. Райт, Дж. Коен, Дж. Елстер, Дж. Ремер та ін.), світ-систем-

ного аналізу (І. Валерстайн, А.І. Франк та ін.) та ін. Вважають, що зазначені розгалужування теоретичної традиції історичного матеріалізму здебільшого започатковувалися та впроваджувалися як реконструкція її на рівні притаманного їй генералізувального дискурсу. Втім, зауважено випадок, коли відгалуження нової традиції марксизму започаткувалося на рівні дослідницької програми його вихідної оригінальної традиції:

«Емпіричний виклик Бернштайна панівному марксистському твердженню про падіння норми прибутку – питання дослідницької програми, а не генералізувального дискурсу – вдарив у серцевину марксистської традиції та започаткував реконструкцію, яку в марксизмі назвали “соціал-демократичною” тенденцією. Ця тенденція, однак, супроводжувалася великою часткою генералізувального дискурсу» [Alexander, Colomy, 1990: p. 57].

З погляду постпозитивістів, внаслідок елаборації, ревізії, реконструкції та експропріації оригінальна вихідна традиція марксизму подекуди змінилася докорінно: на відміну від марксизму ХІХ століття, у марксизмі ХХ століття частиною його теоретичного ядра вважається пресупозиція про матеріалізм та ідеалізм, і такі зрушення в бік ідеалізму не сприймаються як загроза марксистському характеру теоретизування. Ці тенденції загалом розглядаються як збагачення, ускладнення, інтелектуальне розширення та поглиблення зазначеної теоретичної традиції.

3.4. Теоретична конкуренція: рівні, параметри, недоліки

Теоретична конкуренція в будь-якій науці вважається природною, бо є, за Р. Мертоном, наслідком організованого наукового скептицизму. Науковий пошук в соціальних науках ґрунтований на сумнівах, перегляді та оскарженні усталених і загальноновизнаних думок. З постпозитивістського погляду, теоретичні традиції, що конкурують у дискурсах цих наук, мають нерівні можливості та ресурси. Коломі зауважує соціальну наукову ієрархію цих традицій за критеріями нерівномірності розподілу між ними різних видів цінних та дефіцитних соціальних ресурсів: наукового авторитету, символічного капіталу (за П. Бурдьє), можливостей публікацій, аудиторії для цих публікацій, престижних постів для чільних представників, різних винагород від громадськості, привабливості для кращих та обдарованих науковців наступних поколінь. Але нерів-

ні позиції різних конкуруювальних теоретичних традицій в цієї ієрархії рано чи пізно змінюються: відбувається постійна, повільна або стрімка своєрідна висхідна та низхідна «вертикальна», а також «горизонтальна» соціальна «мобільність» цих традицій. Раніше впливові чільні теоретичні традиції та наукові школи витісняються на периферію наукової дисципліни її новими, прогресивними традиціями і школами.

За постпозитивістськими мірками, у науковому дискурсі західноєвропейських та північно-американських країн жодна видатна та провідна соціально-наукова традиція ніколи не зберігала своєї гегемонії понад двадцять п'ять років [Colomy, 1991: р. 276]. Її генералізуювальний дискурс та контекстні дослідницькі програми перманентно зазнають нищівних критичних випадів та оскаржень з боку adeptів традицій-конкурентів. Чільність та видатність панівної наукової традиції не рятують, а радше навпаки – перетворюють її в жупел для критики прихильників традицій-конкурентів. І часто йдеться не так про загальнонаукові інтереси строгої верифікації певних версій знання, як про «науковий егоїзм» прихильників його альтернативних версій. Між представниками конкуруювальних наукових традицій, коли вони особисто знайомі, у їхніх суто наукових взаєминах може діяти житейське правило «живеш сам – дай жити іншому». Але у конкурентних відносинах між їхніми науковими традиціями чинним зазвичай є правило «гри з нульовою сумою» – «переможець отримує все, аутсайдер – нуль». Доля теоретичних традицій та споріднених із ними дослідницьких програм залежить від здатності їхніх представників переконливо реагувати на критику конкурентів, появу нових загальнотеоретичних та емпіричних проблем, виклики соціальних та глобальних трансформацій.

Попри те, що представники однієї традиції або програми мають значною мірою спільні погляди на її витоки, досліджувану соціальну проблематику та способи вивчення останньої, між ними теж природно виникають певні розбіжності із приводу цих питань. Відтак і традиції, і програми внутрішньо сегментуються за теоретичними уявленнями на одному чи кількох рівнях соціально-наукового континууму – ідеології, моделі, поняття, закону, пропозиції, методологічного припущення та твердження спостереження (рис. 3.1). Презентація та спроби реалізації цих розбіжних версій традиційних або програмних уявлень призводять до внутрішньої конкуренції у межах теоретичних традицій та їх контекстних дослідницьких програм. Предмет внутрішньої теоретичної конкуренції є відмінним на різних рівнях соціології (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Предмет теоретичної конкуренції
на різних рівнях соціології (П. Коломі, 1991)**

Рівень конкуренції	Предмет конкуренції
В генералізу- вальному дискурсі	Обертається навколо створення кращих теоретичних розв'язань для (більш) значущих загальних проблем соціологічної теорії.
Між теоретичними традиціями та в їх межах	Побудована навколо дебатів щодо відносних переваг контекстних дослідницьких програм і загальних теорій.
На рівні дослідницьких програм	Організована навколо конкурентних спроб пояснити та/або інтерпретувати емпіричні структури та процеси, які вважаються значущими для дисципліни.

Зазвичай у межах тривалих теоретичних традицій продукуються конкурувальні концепції генералізувального дискурсу та дослідницькі програми, а в межах дослідницьких програм – конкурувальні пояснення та інтерпретації емпіричних структур та процесів соціального світу. У перебігу цих процесів соціологія, як і будь-яка наука, зорієнтована на точнішу ідентифікацію та кращі розв'язання різних значущих наукових проблем у своєму предметному полі. І ці проблеми не завжди можна розв'язати шляхом емпіричного аналізу на рівні дослідницьких програм. Деякі з найважливіших і розгалужених проблем соціології є загальнотеоретичними, бо формулюються та мають бути розв'язуваними на високих рівнях абстракції. Зрештою, і формулювання та розв'язання певних проблем шляхом емпіричного аналізу на рівні дослідницьких програм неможливе без експліцитного чи імпліцитного визначення дослідниками власної позиції щодо однієї чи кількох загальнотеоретичних проблем. На таких резонансних загальнотеоретичних проблемах власне й фокусуються конкурувальні версії генералізувального дискурсу.

Не всі загальнотеоретичні або емпірично розв'язувані проблеми є однаково значущими для соціології, і не всі розв'язання їх однаково переконливі для соціологічної фахової спільноти загалом. Ці обставини поживляють дискусії в генералізувальному дискурсі соціології. Їх предмет становить відносна значущість різних загальнотеоретично та емпірично розв'язуваних проблем, а також відносні переваги конкурувальних пояснень та розв'язань таких значущих проблем. Коломі вбачає імпліцитну презумпцію цих дискусій в тому, що відносна життєз-

датність запропонованих розв'язань важливих проблем має визначатися водночас на емпіричних і теоретичних підставах (згідно з відповідними емпіричними критеріями й теоретико-аналітичними стандартами оцінювання).

Вкрай гострими стають дискусії в генералізувальному дискурсі, коли перед фаховою спільнотою соціологів постає необхідність визначитися із пріоритетністю або значущістю загальнотеоретичних проблем для своєї наукової дисципліни: «... значення загальних проблем не зумовлюється природою речей. Радше, воно встановлюється або підважується через суперечливі дебати» [Colomy, 1991: р. 57]. Більшою чи меншою мірою аргументована та визнана оцінка суперечливих тверджень про відносну значущість загальнотеоретичної проблеми можлива на підставі певних критеріїв або стандартів такого оцінювання. Коломі спостеріг, що у ХХ столітті підставами для суперечливих оцінок відносної значущості певної загальнотеоретичної проблеми в соціології, порушуваної теоретичними традиціями, були три критерії (табл. 3.4).

Ці критерії застосовуються у різних комбінаціях або поодиночі, залежно від предмета, обставин та інтенцій учасників теоретичної дискусії. Наприклад, Коломі вважає твердження дискутантів про гадану емпіричну плідність певної загальнотеоретичної проблеми майже завжди ґрунтованими на низці їхніх контингентних припущень. Ідеться про припущення, що критична маса дисциплінарної спільноти визнає нову загальнотеоретичну проблему важливою, що запропоноване розв'язання цієї проблеми також буде сприйнято як належне більшістю науковців, що емпіричні дослідники та аналітики згодом переорієнтують власні поточні дослідження відповідно до цієї нової загальнотеоретичної проблеми та її розв'язання, що під враженням від неабиякої вдалості цього ж розв'язання контекстні дослідницькі програми надихнуться на кращі розв'язання важливих емпіричних проблем. Для сприйняття цих припущень як реалістичних вкрай важливою є наявність дослідницьких програм, які потенційно можуть реалізувати сподівання на емпіричну продуктивність загальнотеоретичної проблеми.

Досконалість визначень та розв'язань загальнотеоретичних проблем теж стає предметом суперечок і порівнянь в генералізувальному дискурсі. У підсумку увиразнюються недоліки та вади запропонованих розв'язань цих проблем: а) наявність залишкових категорій в оскаржуваних розв'язаннях; б) відсутність аналітичної широти; в) тавтології та інші логічні помилки; г) поява шкідливих ідеологічних підтекстів; д) принципова незастосовність загальної теорії до соціальних науко-

Таблиця 3.4

Критерії (стандарт) оцінювання значущості загальнотеоретичної проблеми, порушеної теоретичними традиціями в соціології за П. Коломі (1991)

Критерій (стандарт)	Пояснення
Загальність, вичерпність та масштаб	Претензії на центральність нової, загальнотеоретичної проблеми ґрунтуються на твердженнях, що в її альтернативне формулювання можуть бути включені загальнотеоретичні проблеми, значущість яких наголошують інші традиції та школи та/або прихильники ортодоксальних течій традиції автора. Себто йдеться про те, що нова загальнотеоретична проблема або переформулювання вже наявної аналітично перевершує всі попередні такі проблеми.
Інтелектуальна та моральна вартість	Соціальний резонанс чи узгодженість загальнотеоретичної проблеми з панівними темами епохи. Ця проблема вважається важливою або вартою, якщо вона відбиває у теоретичному вимірі приватні та громадські питання, які справляють найбільший тиск на сучасне суспільство. Себто проблема є тим більш значущою, чим більш безпосередньо стосується життя багатьох людей.
Передбачувана емпірична продуктивність	Можливість того, що загальнотеоретична проблема, переформульована чи щойно сформульована, спонукатиме й надихатиме дослідників по-новому формулювати емпірично розв'язувані проблеми та порушувати різні й гостріші питання щодо їхніх ареалів дослідження.

вих досліджень, попри твердження про емпіричну плідність її [Colomy, 1991: p. 277]. Оскільки на підставі виявлених дефектних розв'язань загальнотеоретичних проблем могли розв'язуватися й інші, менш значущі проблеми, то належить з'ясувати також обмеження останніх.

Формулювання та розв'язання загальнотеоретичних проблем часто здійснюються на засадах інтерпретації та реінтерпретації класичних соціологічних текстів чільних теоретиків цієї дисципліни: «З оком, чутливим до ключових упущень, викривлень, текстуально невиправданих висновків та інших інтерпретаційних помилок, критик порівнює нові прочитання класиків із доказами, наданими самими відповідними текстами» [Colomy, 1991: pp. 277–278]. Зауважені недоліки пропонованих

розв'язань загальнотеоретичних проблем виявляються у порівняльному аналітичному контексті на тлі вже наявних розв'язань тих самих або подібних проблем. В підсумку щойно презентовані версії розв'язань проблем, визнані недосконалими, відхиляються остаточно або підлягають ревізії. Теоретику, який робить спробу розв'язати значущу загальнотеоретичну проблему краще за своїх попередників, доводиться пропонувати її розв'язання, позбавлене недоліків вже визнаних попередніх розв'язків.

Але конкуренція між теоретичними традиціями не може гарантовано стимулювати поступ генералізувального дискурсу та приріст соціологічного знання, бо подекуди набуває стихійного, непродуктивного та деструктивного перебігу. Себто теоретична конкуренція у соціології, як і на будь-якому ринку, вважається далекою від досконалості. Коломі виокремив та пояснив низку передумов недосконалості теоретичної конкуренції в соціології (табл. 3.5).

Порівняно із представниками чільних усталених авторитетних теоретичних традицій, важче діяти тим, хто намагається започаткувати нову традицію, реконструювати занедбану чи зневажану традицію або підвищити статус маргінальної традиції. Йдеться не про цілковиту неможливість втілення зазначених амбітних намірів, бо вважається, що постійні та продуктивні зусилля теоретиків зрештою можуть здолати найскладніші перепони перед визнанням фаховою спільнотою їхнього якісного доробку, вартого загальної уваги. Але в перебігу конкуренції теоретичних традицій утримання «панівних висот» в осерді дискурсу дисципліни є більш виграшним, ніж перебування на периферії цього ж дискурсу із прагненням зайняти його центр. Адже чинний поточний розподіл соціальних ресурсів у науковій дисципліні, баланс витрати зусиль та рівень контролю над дискурсом завжди не на користь непривілейованих периферійних теоретичних традицій.

Але всі учасники теоретичної конкуренції потерпають від імпліцитних, неоднозначних та мінливих стандартів для оцінювання в генералізувальному дискурсі відносної значущості загальнотеоретичних проблем та життєздатності пропонованих розв'язань. Власне теоретичні традиції постійно генерують та висувають нові критерії для оцінювання досліджень своїх прихильників та конкурентів. Навіть коректне застосування цих мінливих стандартів в інтересах всіх конкурентів не дає підстав розраховувати на релевантні оцінки та висновки в генералізувальному дискурсі, цілком прийнятні для всіх членів фахової дисциплінарної спільноти. Недостатньо регламентована конкуренція теоретич-

Таблиця 3.5

**Передумови недосконалості теоретичної конкуренції
в соціології (П. Коломі, 1991)**

Передумова	Пояснення
Дефіцит механізмів компенсації фактичної нерівності між теоретичними традиціями в науковій дисципліні	Переваги в генералізувальному дискурсі мають традиції та сегменти традицій з високим рівнем символічного капіталу. Врівноважування цих переваг декларованим організованим скептицизмом не компенсує непривілейованим традиціям або сегментам традиції негативних наслідків їхнього невідгідного становища. Навіть багатообіцяльна аргументація цих традицій або сегментів часто не враховується та відхиляється фаховою спільнотою з причин, які мало стосуються їхніх соціально-наукових достоїнств.
Руйнування раціональності дискурсу в змагальному запалі конкурентів	Гострота конкуренції може підривати раціональний дискурс – час від часу сприяти такій поляризації між інтелектуальними таборами-конкурентами, що виявляється, наприклад, в цілком та відверто непродуктивних карикатурних, себто навмисних інтерпретаційних спотвореннях аргументів, запропонованих конкурентами – традиціями і школами. За цих обставин стереотипи та кліше заступають місце розумної оцінки формулювань конкурентів. Неконструктивність критики та її спростування унеможливує науковий обмін ідеями.
Корисливі упередження соціологів щодо наукової позиції своїх конкурентів та некритичне ставлення до своєї теоретичної традиції	Багато науковців пов'язують високу репутацію, наукові нагороди, кар'єрне зростання та інші форми фахового визнання з результатом боротьби між конкурувальними традиціями. Соціологи не є абсолютно незаінтересованими щодо цих фахових регалій та відзнак. Тому наявність або відсутність в них таких винагород може спонукати їх до вибіркового прочитання, фальшування та перекручування наукової позиції опонентів, а також нехтування або приховування фундаментальних труднощів, пов'язаних з їхньою власною традицією.
Множинність, оскарження та зміни критеріїв оцінювання генералізувального дискурсу	Існування кількох стандартів можливого оцінювання генералізувального дискурсу, застосування яких не завжди має результатом однозначні та консенсусні оцінки. Самі наявні критерії оцінки загальної теорії можуть бути змінені або оскаржені із пропозицією нових критеріїв з боку генералізувального дискурсу.

них традицій не гарантує поступу соціологічного теоретичного знання. Тому необхідна така регламентація генералізувального дискурсу, що передбачає експліцитне порівняння та оцінювання конкурувальних традицій.

3.5. Метатеоретичний арбітраж теоретичної конкуренції

Неабиякі можливості для виправлення вад теоретичної конкуренції в соціології Коломі вбачав у соціологічному метатеоретизуванні. Він вдався до перегляду інтерпретації метатеоретизування Дж. Ритцером. Згідно з Ритцеровим визначенням, метатеоретизування є систематичним вивченням соціологічної теорії для глибшого та детальнішого розуміння її поточного стану, розроблення її новітніх досконаліших версій та створення всеохопної загальної теоретичної перспективи. Ці визначені бажані результати метатеоретизування репрезентують три його відповідні ідеальні типи, які в практиці метатеоретичних пошуків можуть поєднуватися. Разом із тим метатеоретичний інтерес постпозитивістів полягав у спрямуванні соціологічної метатеорії на дослідження наявного генералізувального дискурсу та різних версій теоретизування в контексті конкурувальних теоретичних традицій. Коломі відзначив збіги орієнтацій Ритцера та постпозитивістів на метатеоретичне оцінювання конкретних соціологічних теорій. В обох випадках ішлося про оцінювання цих теорій не лише з огляду на їхню емпіричну адекватність, а й у термінах позаемпіричних, універсальних стандартів теоретичної логіки. Це дало підстави доповнити Ритцерову типологічну інтерпретацію соціологічного метатеоретизування так, щоб вона враховувала й метатеоретичні інтенції постпозитивістів.

Коломі наголошував унікальну позицію метатеоретизування для арбітражу між конкурувальними претензіями теоретичних традицій, що змагаються в генералізувальному дискурсі дисципліни. Найважливіший метатеоретичний внесок тут вбачався у формулюванні та періодичному перегляді експліцитних, універсалістських критеріїв для оцінювання генералізувального дискурсу та дослідницьких програм певних традицій. Себто галузь метатеоретизування трактується як незалежний соціологічний аналітичний простір для продукування універсалістських стандартів та неупередженого застосування їх:

«Метою метатеоретизування як арбітражу... є винесення аргументованих суджень щодо відносних аналітичних переваг традицій, що кон-

курують. Стосовно генералізувального дискурсу таке судження вимагає формулювання загальних і дуже абстрактних критеріїв визначення значущості загальних проблем і життєздатності запропонованих розв'язань. Стосовно дослідницьких програм таке судження вимагає з'ясування передбачуваного теоретичного коду, який надихає програми традицій, і використання тих самих узагальнених критеріїв оцінки сильних рис та обмежень теоретичної логіки програм» [Colomy, 1991: p. 279].

Для ретельного вивчення наявних теоретичних традицій та їхніх концептуальних кодів метатеоретики повинні сформулювати виразні й бездоганні критерії оцінювання, легко застосовні до різних наукових шкіл. Вже чинні такі критерії за необхідності мають виправлятися в перебігу «арбітражного» метатеоретизування. Оскільки теоретичні традиції постійно пропонують нові критерії оцінювання досліджень прихильників та конкурентів свого генералізувального дискурсу, ці, щойно запропоновані, критерії можуть інкорпороватися в практику наукової дисципліни за умови, що метатеоретики визнають їх релевантними. Загалом метатеоретизування покликане постійно ревізувати зазначені оцінні стандарти. Зрештою, воно може з'ясовувати й оцінювати припущення генералізувального дискурсу, які спрямовують або обмежують дослідницькі програми, визначають або блокують нові напрями для емпіричних досліджень у їхніх межах.

У разі всебічного метатеоретичного оцінювання генералізувальний дискурс та дослідницькі програми мають розглядатися не як окремі одиниці, а як частини більшого цілісного когнітивного утворення – теоретичної традиції. Себто одиницями метатеоретичного оцінювання мають стати не окремі теорії, а цілісні теоретичні школи. Загалом це оцінювання також бачиться порівняльним: генералізувальний дискурс поточної теоретичної традиції та його контекстні дослідницькі програми підлягають порівнянню з ранніми ортодоксальними версіями, а також з відповідними версіями-аналогами конкурувальних теоретичних традицій.

Як зауважує Коломі, арбітражне метатеоретизування почасти збігається з Ритцеровими типами метатеоретизування. По-перше, спільною метою для них є глибоке розуміння генералізувальних дискурсів і дослідницьких програм традицій-конкурентів для їх аргументованого й переконливого оцінювання. Також порівняння формулювань будь-якої окремої теоретичної традиції з альтернативними формулюваннями інших традицій стає підставою для оцінювання її сильних аспектів та обмежень. По-друге, дослідження конкурувальних дискурсів традицій

є необхідною передумовою створення загальних критеріїв, які будуть використовуватися при метатеоретичному арбітражі між ними. По-третє, арбітражне метатеоретизування, попри те, що здійснюється незалежно, поза і над наявними теоретичними традиціями, значною мірою аналітично та концептуально охоплює їх. Зрештою метатеоретичний арбітраж має фокусуватися на конкурентних відносинах між теоретичними традиціями й застосовувати свої універсалістські стандарти, щоб визначити ті теоретичні традиції, їх окремі сегменти або версії синтезу традицій, які є найкращими для поступу соціологічного знання.

У перспективі постпозитивістських аналітичних засад соціологія бачиться організованою довкола конкуруювальних теоретичних традицій, які складаються із двох жанрів – генералізувальних дискурсів та їхніх контекстних дослідницьких програм. Генералізувальний дискурс теоретичних традицій спрямований на виявлення та розв'язання загальнотеоретичних проблем, а дослідницькі програми структуровані довкола емпірично розв'язуваних проблем. Ці жанри розробляють відмінні проблематики, і їхні доробки оцінюються у термінах відмінних стандартів.

Рушієм поступу соціологічних знань постпозитивісти вважають наукову конкуренцію між теоретичними традиціями та всередині них, а також між дослідницькими програмами різних теоретичних традицій та всередині них. Можливості збереження конкурентоспроможності та існування теоретичних традицій та контекстних дослідницьких програм пов'язуються з їхніми змінами в результаті елаборації, ревізії, реконструкції та експропріації. Дефіцит спроможності традицій та програм конкурувати в генералізувальному дискурсі розглядається як передумова їх скасування.

Оскільки різні цінні та дефіцитні ресурси наукової дисципліни розподілені нерівномірно між теоретичними традиціями, конкуренція між ними виходить за суто наукові рамки і набуває почасти соціального характеру. Адже ступінь впливовості теоретичної традиції у науковій дисципліні може певною мірою впливати на соціальне становище прихильників цієї традиції у дисциплінарній фаховій спільноті науковців. Тому постпозитивісти не вважають теоретичну конкуренцію, ускладнену соціальними аберациями у фаховій науковій спільноті, цілком надійним механізмом гарантування успіху найкращих версій теоретизування.

З постпозитивістського погляду, неабиякий потенціал врегулювання гострої конкуренції між дискурсивними претензіями теоретичних традицій та емпіричними претензіями дослідницьких програм має метатеоретизування. Метатеоретики можуть розробляти концептуалізації

генералізувального дискурсу традицій і теоретизування дослідницьких програм, уточнювати відомі та формулювати власні переконливіші універсалістські критерії оцінювання аргументів у конкуренції між теоретичними традиціями та всередині них.

Джерела

Александр, Дж. (1992а). Нові теоретичні напрями в соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 2, 121–130.

Александр, Дж. (1992б). Нові теоретичні напрями в соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 4, 132–156.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Танчер, В. (1994). Теория в социологии: особенности и пути ее развития (вместо введения). В: В. Танчер (ред.), *Социологическая теория сегодня: сборник статей американских и украинских теоретиков* (с. 3–11). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Alexander, J.C. (1982). *Theoretical Logic in Sociology*. Vol. 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies. Berkeley: University of California Press.

Alexander, J.C. (1990). Beyond the Epistemological Dilemma: General Theory in a Postpositivist Mode. *Sociological Forum*, 5 (4), 531–544.

Alexander, J.C., Colomy, P. (1985). Toward Neo-Functionalism. *Sociological Theory*, 3 (2), 11–23.

Alexander, J.C., Colomy, P. (1990). Neofunctionalism Today: Reconstructing a Theoretical Tradition. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory* (pp. 33–67). New York: Columbia University Press.

Colomy, P. (1991). Metatheorizing in a Postpositivist Frame. *Sociological Perspectives*, 34 (3), 269–286.

Colomy, P. (1991). Metatheorizing: A Preliminary and Promising Program Metatheorizing in Sociology by George Ritzer. *Sociological Perspectives*, 35 (3), 537–541.

Розділ 4. РЕЦЕПЦІЯ ІДЕЙ ПОСТПОЗИТИВІЗМУ У СОЦІОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ¹

Теоретики, емпіричні аналітики та історики соціології неодноразово вдавалися до рецепції (запозичення та застосування) ідей постпозитивізму. Одну з таких спроб, починаючи з 1970-х років, спільними зусиллями здійснювали соціологи зі Стенфордського університету Дж. Бергер та М. Зелдич мол., до яких невдовзі долучився Д. Вагнер. Академічні кар'єри Бергера та Зелдича почалися в 1950-х роках у Гарвардському університеті [Parsons, 1970: р. 842]. Натомість Вагнер здобув науковий ступінь Ph.D. із соціології у Стенфордському університеті 1978 року. Спільною рисою наукової творчості цих трьох дослідників є тісна спряженість аналітико-емпіричного, теоретичного та історико-соціологічного напрямів їхніх наукових пошуків і вислідів. У своїх дослідженнях вони (пере)осмислювали зміст та евристичний потенціал ключових понять різних постпозитивістів у соціології.

За винятком публікацій самих стенфордських соціологів, у соціологічній періодиці лишень зрідка наводяться огляди або результати застосування їхньої версії постпозитивістської методології аналізу теоретичних дослідницьких програм [Szmatka, Mazur, 1996; Пилипенко, 2019: сс. 323–324]. Бракує узагальнення досвіду їхньої рецепції постпозитивізму, що власне реалізувався в розробленні цієї методології. Відтак у даному розділі презентуються результати спроби систематизації та увиразнення концептуальної специфіки відповідних соціологічних інтерпретацій та застосунків ідей постпозитивізму.

4.1. Започаткування соціологічної рецепції постпозитивізму

Дж. Бергер робив перші кроки в рецепції Лакатосової ідеї аналізу наукових дослідницьких програм у перебігу власних емпірико-соціологічних пошуків. Ідеться про емпіричні дослідження процесів використання індивідами соціальної інформації один про одного для створення неформальних статусних ієрархій у малих групах [Berger, 1974].

¹ Автор розділу: В. Резнік. Текст підготовлено на підставі статті, оприлюдненої в журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (2022, №3).

Власне для ідентифікації, опису та аналізу цього предметного напрямку програмної дослідницької діяльності у галузі соціальної психології і зроблено спробу застосувати аналітичну методологію Лакатоса.

Згодом М. Зелдич використав Лакатосову модель аналізу наукового зростання, коли намагався з'ясувати умови й перспективи теоретичної «конвергенції» у соціології, якій від середини ХХ століття гостро забракло інтелектуальної єдності [Zelditch, 1979: p. 26]. Він адаптував з цієї метою термін «теоретичні програми» із методології Лакатоса для позначення наборів, або сімейств концептуально взаємопов'язаних теорій, що мають одне або кілька спільних стрижневих понять. Звідси зростання соціології розглядалося не як просте лінійне накопичення виявлених нею фактів, а як зростання передусім її теоретичних програм, що забезпечують дослідникам спільні стрижневі поняття для розв'язування наукових проблем. Ці програми зростають внаслідок конкуренції у їх межах альтернативних теоретичних розв'язань наукових проблем, а також шляхом поступової модифікації понять та припущень з урахуванням непідтверженого в них або їхніх логічних суперечностей. Тобто йшлося про соціологічну рецепцію Лакатосової «поглибленої» («sophisticated») ідеї наукового зростання шляхом поступової модифікації принципів, за допомоги яких науковці кодифікують своє загальне знання. З огляду на ці концептуальні засади Зелдич спостеріг у соціології 1970-х років багато конкуруювальних теоретичних програм, а також спроби модифікації в їхніх межах попередніх теоретичних формулювань пізнішими.

Але водночас у своєму аналізі він спирався й на моделі наукового поступу інших чільних постпозитивістів. Зокрема, на припущення С. Тулміна, що наука зростає через природний добір, у перебігу якого варіанти її понять конкурують між собою в осягненні природного довкілля [Zelditch, 1979: p. 25]. За підсумками цього добору корисніші наукові поняття витісняють менш корисні поняття на узбіччя предметної царини науки. І чим більшими є кількість та різноманітність конкуруювальних теоретичних понять в науці, тим вищим вважається рівень інтелектуального опанування та адаптації її предмета. У цьому сенсі велика варіативність, кількість та різноманітність конкуруювальних версій теоретизування у соціології теж розглядається як вияв її життєздатності та зростання. Загалом конкуренція теоретичних понять в осягненні природного довкілля у межах Тулмінового припущення про науку виглядає як функціональна подоба конкуренції альтернативних теоретичних розв'язань наукових проблем у межах Лакатосових дослідницьких програм.

Слушною для соціології Зелдич вважав також ідею Т. Куна про залежність кумулятивного росту наукових знань від того, чи поділяють науковці спільний сенс проблеми, спільні концептуальні засади для формулювання розв'язків проблем та спільний набір стандартів, за якими оцінюються ці розв'язки. Усі ці передумови теоретичного зростання забезпечують наукові парадигми – усталені взірці успішного дослідницького пошуку, на яких науковці навчаються своїй професії та, не оспорюючи, визнають і приймають їх як належне. Парадигми надають науковцям поняття, за допомоги яких можна сформулювати та розв'язати ще не розгадані загадки, щоб заповнити «прогалини» у знаннях. За Куном, «нормальна наука» на базі панівної парадигми зростає шляхом проліферації – через поширення використання визнаних понять на нові феномени. Функції визнаних понять Кунових парадигм видаються подібними до функцій стрижневих понять Лакатосових дослідницьких програм у перебігу наукових досліджень та зростання науки.

З огляду на певні концептуальні збіжності розглянутих постпозитивістських підходів Зелдич поєднає їхні евристичні ресурси в поясненні теоретичних розбіжностей у соціології. Він виокремлює два рівні теоретичної конкуренції соціологів.

На одному рівні конкурують їхні теорії, що мають спільні емпіричні домени (пояснюють те саме), подібні цілі та змагаються за прихильників, які використовують спільні критерії оцінювання. Тобто це є конкуренція почасти концептуально споріднених теорій у межах спільної для них теоретичної дослідницької програми.

На іншому рівні конкурують соціологічні теорії, які, хоч і стосуються пов'язаних феноменів, мають натомість різні емпіричні домени (задають відмінні питання щодо феноменів), різні цілі та змагаються за прихильників, які мають різні оцінні критерії. Тобто на цьому, другому рівні предметом конкуренції є не лише питання факту, а й питання теоретичної стратегії (постановки дослідницьких питань, формулювання розв'язків проблем та оцінювання їх), що мають метатеоретичний характер. Розбіжності цього другого типу після Куна розуміють як «парадигмальні» розбіжності, але вираз «парадигмальні розбіжності», як і вираз «кумулятивне зростання знань» не описує належним чином те, що відбувається в соціологічному теоретизуванні [Zelditch, 1979: pp. 25–26]. За твердженням Зелдича, у соціологічній науці «парадигма» не обмежується суто метатеорією, бо є змішанням водночас кількох різних видів теоретичної діяльності. Окрім метатеоретизування серед останніх – спроби конструювання теорій, а також їх вдосконалення за

умов конкуренції в рамках теоретичних програм. Тобто, з цього погляду, Лакатосові теоретичні програми видаються складовими Кунових наукових парадигм.

4.2. Метатеоретичні імплікації постпозитивістських ідей

Д. Вагнер та Дж. Бергер наголошують слушність для соціології постпозитивістського трактування Куном наукових змін як прогресивних зрушень у розділі XIII його праці «Структура наукових революцій». Ідеться про ідею «заміщати «еволюцію до того, що сподіваємося дізнатися», «еволюцією від того, що знаємо»» в концептуальних інтерпретаціях розвитку наукового знання [Кун, 2001: с. 183]. Себто науковий прогрес слід описувати радше як «еволюцію» від менш артикульованих та спеціалізованих теорій минулого, а не як «еволюцію» до певної граничної емпіричної істини. З погляду Куна, наука послідовно еволюціонує не в напрямку до якоїсь мети, а від власних примітивних початків, коли концептуально деталізує і вдосконалює розуміння та пояснення свого предмета.

Водночас виявляється сумнівна коректність використання в соціології Кунового поняття парадигми, «розтягнутого» соціологами практично до невпізнаваності [Wagner, Berger, 1985: р. 699]. Ідеться, зокрема, про інтерпретацію соціологічних парадигм з боку Дж. Ритцера як великих аморфних засад теоретичної діяльності – парадигм «соціальних фактів», «соціального визначення» та «соціальної поведінки». Відтак значну частину своїх зусиль Вагнер та Бергер спрямовують на ідентифікацію конкретніших та придатніших понять для аналізу теорії та зростання її в соціології. Як і Зелдич раніше, вони розрізняють соціологічну теорію та метатеорію. Зокрема, одиничні теорії розглядають як набори понять та побудовані на їх основі «положення», «аксіоми», «каузальні моделі» та інші твердження, пропоновані як відповіді на певні соціологічні проблеми. Одиничні теорії артикуються формально або дискурсивно і прямо чи опосередковано підлягають емпіричному тестуванню на підґрунті достеменних фактів.

Метатеорія трактується як «дискусія про теорію: про те, які поняття вона має включати, про те, як ці поняття мають бути пов'язані, і про те, як слід вивчати теорію» [Wagner, Berger, 1985: р. 700]. Метатеорії уподібнюються до Кунових парадигм, бо так само забезпечують дослід-

никам настанови, або стратегії для розуміння соціальних феноменів і пропонують правильну орієнтацію щодо цих феноменів. Розроблення такої стратегії передбачає: «розвиток онтологічних та епістемологічних аргументів (часто метафорично висловлених) стосовно предмета соціології, природи соціальної реальності, цінностей та цілей соціологічного дослідження»; «артикуляцію концептуальних підвалів, використовуваних щодо опису та аналізу соціальних феноменів»; «формулювання настанов щодо вибору теоретичних проблем для дослідження, а також для побудови та оцінки запропонованих розв'язків проблем». Вагнер та Бергер наголошують неемпіричну природу цих метатеоретичних аргументів, що виявляється у неможливості прямого емпіричного тестування їхньої істинності.

Невдовзі Вагнерове та Бергерове розрізнення між теорією та метатеорією зазнало критики. Д.Р. Мейнс та М.Ж. Молсид відзначили сумнівність критеріїв цієї демаркації – перевірюваності теоретичних тверджень та осереддя онтологічних розбіжностей у метатеоретизуванні. Передусім вони не вважали критерій емпіричної перевірюваності незалежним від форм теоретичної діяльності, які він має диференціювати: «... дані, використовувані як тест, є завжди сконструйованими даними... Теорія конструює підтвердження себе самої, а цінності та віра конструюють те, що становить теорію. Крім того, наукове відкриття саме по собі є соціальною конструкцією...» [Maines, Molseed, 1986: p. 162]. Перевірка теоретичних тверджень не вважалася зовнішньою даністю або «сутністю» стосовно останніх. З огляду на протиріччя та розбіжність думок щодо відносної важливості та цінності перевірюваності, вона бачилася критикам метатеоретичною за характером, а Поперове поняття перевірюваності загалом – проблематичним для соціології. Зрештою, Мейнс та Молсид оскаржили й демаркаційний критерій локусу онтологічних протиріч, згідно з яким останні характерні для метатеорії, але не для теорії. Ці критики наполягали, що онтологічні протиріччя можна знайти у будь-якому з усього розмаїття типів теоретичної діяльності.

С. Сайдмен теж критикував спробу Вагнера та Бергера диференціювати метатеорію від власне теорії. Розрізнення метатеорії й теорії видавалося йому безпідставною та нездійсненою аналітичною умовністю: «... експліцитна форма теорії – її аксіоми, твердження, моделі – завжди вбудовується в концептуальну схему, яка визначає предметну царину науки, а також структуру та цілі науки. Таке категорійне визначення реальності містить у собі широкі припущення щодо людської природи, соціальної дії та соціального порядку, відповідної ролі різних сутнос-

тей, ідентифіковуваних як конституційована соціальна реальність, тощо. Понад те, саме ці припущення є артикульовані в аксіомах, пропозиційних положеннях і причинних моделях теорії. Відокремити одиничні теорії від метатеорії можна не більшою мірою, ніж формальну архітектуру будинку – від його фундаменту» [Seidman, 1986: p. 165].

Метатеорія зводиться до широко застосованих концептуальних схем, які визначають базові складові соціальної реальності, а також цілі соціології, тоді як змістом одиничних теорій вважають твердження, які мають емпіричну референцію. Але функціонуванню метатеорії та теорії в соціології приписується синкретизм, тобто їх злитість, нерозчленовуваність, органічне поєднання без об'єднання.

На думку Сайдмена, Вагнер та Бергер розрізняють метатеорію та теорію суто за критерієм позитивізму. Йдеться про повернення цих дослідників до «старих позитивістських гасел про емпіричну перевірюваність та передбачуваність як ознаки наукового міркування після десятиліть постемпіристської критики». Ці «гасла» дисонують із вже поширеними у соціології постпозитивістськими ідеями «теоретично-навантажених спостережень (theory-laden observations), концептуальної детермінації значення, меж детермінації теорії фактами, ролі *ad hoc* гіпотез». Відтак з огляду на зазначені ідеї, Сайдмен заперечує можливість верифікації, фальсифікації та елімінації конкуруючих теорій на підставі їх емпіричної перевірюваності. Він вважає, що аналітичною диференціацією метатеорії й теорії можна «домогтися гідних довіри фактів для наукової соціології, але ціною інтелектуального вихолощування» її. Звідси наполегливо наголошується та пояснюється функційна нерозривність теорії й метатеорії у соціології:

«Соціологічна теорія не може бути зведена до серії аксіом, тверджень або причинних моделей. Соціологічне пояснення є вбудованим в концептуальну схему, яка відображає предметну царину та науковий проєкт. Концептуальна схема втілює низку припущень і тверджень про соціальний світ, знання про нього і зв'язок між ними. Теорія полягає саме в тому, що чітко заданий дискурс, який висуває такі концептуальні схеми, вказує значущість припущень і тверджень, висунутих в концептуальних схемах, аргументує стандарти в термінах, в яких ці твердження мають оцінюватися, і включає концептуальну схему в соціологічні пояснення» [Seidman, 1986: p. 168].

З одного боку, соціологічна теорія глибоко концептуально вкорінена в дискурсі метатеоретизування. З іншого боку, евристичний потенціал метатеоретизування опосередковано, через теорію реалізується і

підтверджується у теоретичних поясненнях соціальних феноменів та розв'язках соціологічних проблем. Експліцитні теоретичні побудови здійснюються на імпліцитних метатеоретичних підвалинах, тобто останні оприявнюються через перші.

На звинувачення критиків у прихильності до традиційного позитивізму та в ігноруванні постпозитивістської методології Вагнер та Бергер відповідають, що існує багато різних форм постпозитивізму, бо ідеї чільних постпозитивістів значно відрізняються. Зокрема, істотні розбіжності існують між методологічними підходами П. Фоерабенда, Т. Куна, І. Лакатоса, С. Тулміна та ін. Відтак Вагнер та Бергер не визнають ґрунтованих на загальноприйнятих аргументах або встановленій істині критичних закидів стосовно своїх методологічних уподобань. Вони твердо означають власні «бачення теорії та науки» як постпозитивістські, але водночас відмежовуються від «екстремального релятивізму і суб'єктивізму, пов'язаних з окремими позиціями постпозитивістів» [Wagner, Berger, 1986: p. 176]. Ця декларація власне й реалізувалася у їхній відповіді на критику щодо нерелевантності розгляду перевірюваності на підґрунті емпіричних даних як критерію відрізнення теорії від метатеорії.

Передусім Вагнер та Бергер не заперечують різні очевидні зв'язки між теорією та емпіричними даними. Вони визнають, що теорія значною мірою детермінує те, які емпіричні дані є релевантними, для яких соціальних ситуацій збираються ці дані, що означають ці дані та які контексти спостережень відповідають збору їх. Тобто теорія істотною мірою концептуально і категоріально форматує емпіричні дані для своєї перевірки, себто детермінує їхню форму. Зв'язки різних типів теорії з різними типами спостережень і даних визначаються як вкрай складні. Їхня складність бачилася залежною від таких умов, як: а) міра розробленості теорії – її примітивність або складність; б) природа ситуації спостереження, яку використовує дослідник – її відносна стихійність або щільна контрольованість; в) фокус досліджень теоретика – розроблення теорії або її застосування щодо конкретної соціальної ситуації. З цього погляду, Вагнер та Бергер зауважили поверховість загальних тверджень своїх критиків про теоретичну детермінацію емпіричного спостереження*. Вони увиразнили й пояснили природу зв'язку між теорією та емпіричними даними:

* Ідеться про твердження Сайдмена, що «спостереження є навантаженим теорією», та твердження Мейнса і Молсида, що «теорія конструює свої докази».

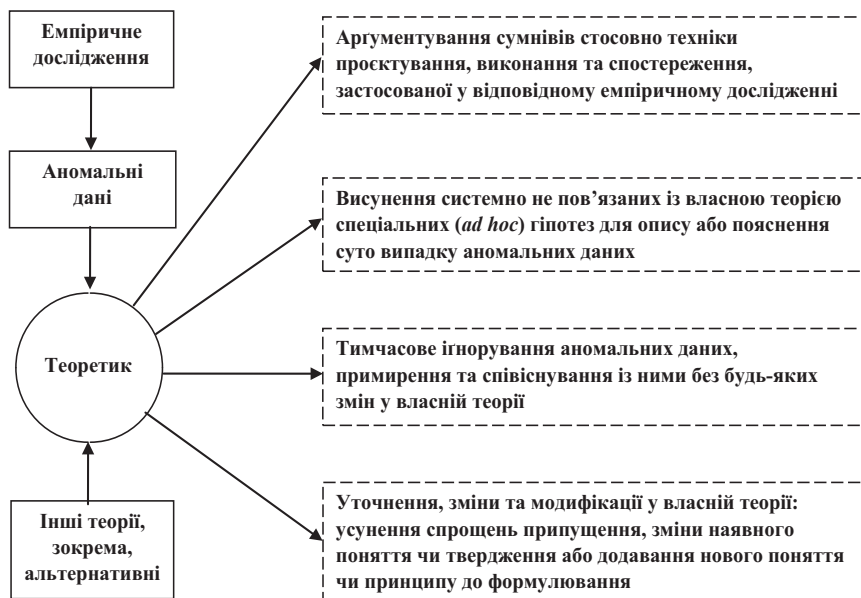

«Теорія не детермінує результат даних. Теорія не детермінує, скажімо, те, що конкретний патерн кількісних оцінок, який, за очікуваннями, підтримує конкретний прогноз, базований на теорії, фактично відбудеться або буде спостерігатися. Якби теорія мала такий зв'язок з даними, не було б необхідності у спостереженні. Теоретичний проект був би завершеним з формулюванням теорії та виведенням її імплікацій. Отже, на певному етапі очікується, що один або кілька прогнозів життєздатної теорії будуть суперечити даним, які не диктуються теорією. Саме в цьому сенсі перевірюваність є критерієм оцінки будь-якої наукової теорії» [Wagner, Berger, 1986: pp. 176–177].

Тобто теорія структурно детермінує категоріальну форму, але не детермінує фактичний зміст емпіричних даних для свого тестування, бо цей зміст становлять поточні значення вимірюваних характеристик спостережуваної соціальної реальності. Власне спостережувана соціальна реальність детермінує фактичний зміст емпіричних даних при тестуванні теорії. Визначення відносної важливості результату будь-якого конкретного тесту теорії Вагнер та Бергер вважають прерогативою самого дослідника. Під впливом постпозитивістських ідей І. Лакатоса вони розцінюють роль дослідника як особливо значущу, коли отримані дані спостережень є аномальними, тобто не узгоджуються з прогнозами конкретної теорії. Загалом на виклики та проблеми у перевірці теорії, репрезентовані аномальними емпіричними даними спостережень або іншими, альтернативними теоріями дослідник-теоретик може відреагувати будь-яким із кількох можливих теоретичних кроків. Відверто постпозитивістська аналітична схема унаочнює реактивність та ймовірну варіативність цих кроків (рис. 4.1).

Якщо гіпотеза, висунута з огляду на певну теорію, фальсифікується аномальними даними емпіричного дослідження, дослідник реагує на це в кілька способів: критикує методи спостереження, що вможливили емпіричну аномалію; пропонує її спеціальне пояснення (*ad hoc* гіпотези); тимчасово ігнорує емпіричну аномалію; модифікує вихідну теорію (підставу первинної гіпотези), щоби досягнути відповідності її аномальним даним.

Загалом зміна теорії у відповідь на різні виклики їй не вважається найпершим кроком дослідника та не пов'язується суто із впливом аномальних даних спостережень. Зокрема, іноді деякі теоретичні поняття або принципи можуть змінюватися заради спрощення теорії. Утім, це не означає ігнорування емпіричних даних та спостережень, які різноманітним чином впливають на розвиток теорії. Постпозитивістська пер-

Рис. 4.1. Реагування дослідника-теоретика на аномальні емпіричні дані та інші теорії, зокрема теорії-альтернативи (Д. Вагнер та Дж. Бергер, 1986)

спектива уможливила усвідомлення важливості: а) ««ранніх успіхів» (тобто підтверджувальних результатів спостережень) у сприянні розвитку теорії в певному напрямку»; б) «спостережень і даних, які є релевантними щодо теорії, але ще не в межах своєї пояснювальної царини при розробленні нових розширень теорії»; в) «аномальних даних як бази для модифікації й очищення теорії» [Wagner, Berger, 1986: pp. 177–178]. Завдяки цьому склалося уявлення про складнішу й різноманітнішу функційність емпіричної перевірюваності у розбудові теорії, ніж та, що доти постулювалася у різних версіях традиційного позитивізму.

Вагнер та Бергер не оминули увагою й гостру критику диференціації ними одиничних теорій від метатеорії, а також спробу опонентів натомість обґрунтувати нерозривність теорії та метатеорії. Зокрема, Мейнсу та Молсиду закидається нерелевантне застосування терміна «онтологія», коли ті намагалися заперечити, що онтологічні проблеми характерні здебільшого для метатеорії. Йшлося про використання ними філософського визначення цього терміна, коли він зазвичай має стосунок до питань порядку і структури реальності в широкому сенсі і застосовується до необмеженої сукупності міркувань.

На протипагу цьому розрізнення одиничної теорії та метатеорії аргументувалося відмінностями їх функційності, усталеності, форми та змісту: «... метатеоретичні елементи відіграють вирішальну роль у конструюванні одиничних теорій. Широкі (й іноді метафоричні) концепції про природу соціального дієвця, концептуальні побудови та принципи, теоретичні настанови (серед інших складників) орієнтують теоретика на конструювання конкретного типу теорії» [Wagner, Berger, 1986: p. 178]. Одинична теорія розглядається як набір емпірично перевічених тверджень, а метатеорія — як концептуальні принципи та настанови, що уможливають побудову перевірюваних теоретичних тверджень, надають їм когерентності та значень. У концептуальних межах різних метатеоретичних концепцій бачиться можливим сконструювати чимало різних одиничних теорій для певної предметної царини, які відповідні їм. Водночас ідеться про можливість побудови в концептуальних межах якоїсь однієї метатеоретичної концепції значної кількості відповідних щодо цієї концепції одиничних теорій для різних предметних царин.

Метатеорії вважаються не тільки предметно ширшими, а й відносно стабільнішими порівняно з одиничними теоріями, сформульованими в їхньому концептуальному річищі. З часом метатеоретичні ідеї неминуче змінюються й виразніше артикулюються, але вони загалом виявляють меншу мінливість, ніж теоретичні пропозиції, які продукуються у їхньому контексті.

Одиничні теорії безпосередньо розбудовуються, тестуються та оцінюються на підґрунті емпіричних спостережень соціальної реальності: «Дані та спостереження, які можуть бути зорганізовані та концептуалізовані як абстрактні емпіричні узагальнення, можуть відігравати вирішальну роль у визначенні теоретичних проблем та побудові теоретичних формулювань, що конституюють розв'язки цих проблем. Хоча такі узагальнення є, звичайно, формально не індукованими, вони є побудовані на фактологічних базах інформації, що складається зі спостережень і даних» [Wagner, Berger, 1986: p. 178]. Критеріями, за якими оцінюються одиничні теорії, визначено їхню емпіричну адекватність, загальність та пояснювальну силу щодо інших подібних теорій. Натомість метатеоретичні концепції оцінюються опосередковано й за цілком іншими критеріями корисності їх як ідейних засад, орієнтувальних принципів та настанов у побудові одиничних теорій.

Зрештою, Вагнер та Бергер відповіли й на Сейдманове звинувачення в «інтелектуальному вихолощуванні» соціології внаслідок концептуального диференціювання метатеорії та теорії. Вони заперечили плідність

розгляду широких теоретичних традицій на кшталт символічного інтеракціонізму або структурного функціоналізму так, ніби ті «репрезентують унітарні теоретичні формулювання». Натомість вважалося слушним аналізувати кожен таку теоретичну традицію як метатеорію та низку сконструйованих на її основі концептуально споріднених теорій. Ішлося про «скоплення ідей, здогадок та принципів» у формулюваннях зазначених теорій, що «найкраще досягається шляхом експліцитного визначення понять у цих формулюваннях та артикуляції теоретичних принципів, які вони містять» [Wagner, Berger, 1986: p. 180]. З метатеоретичним аналізом такого стибу пов'язувалися сподівання на виявлення, оцінювання та завбачення перспектив теоретичного розвитку соціології.

4.3. Визначення базових принципів постпозитивізму в соціології

Аналіз метатеоретичних аспектів рецепції постпозитивістських підходів у соціології продовжив Зелдич. Він пов'язував із постпозитивізмом визнання соціологами того, що «метатеорія є неминучою» у соціологічних студіях [Zelditch, 1991: p. 303]. Під метатеорією при цьому розумілися найзагальніші за змістом концепції щодо природи людства і суспільства, а також найзагальніші методологічні концепції щодо природи зовнішнього світу, здатності дослідників пізнати його та цілей дослідження.

Водночас Зелдич зауважив занепокоєння соціологів з приводу деяких метатеоретичних висновків з рецепції постпозитивізму. Зокрема, неприхильні та прихильні до нього дослідники були стурбовані «радикальним суб'єктивізмом постпозитивістського погляду на науку», поширення якого в соціології могло зашкодити серйозному сприйняттю її. Зрештою, песимізм багатьох соціологів викликало доволі реалістичне постпозитивістське уявлення про нездоланні суперечності між науковими парадигмами, що підважувало ідею кумулятивного розвитку науки. За Куном, парадигми є взаємно несумірними й такими, що не передбачають поправок. Несумірність парадигм бачилася у відсутності раціональної бази для узгодження суперечностей між ними, у неможливості виявлення трансцендентного стандарту поза рамками парадигм, що суперечать одна одній, для їх порівняння, бо такий стандарт був би просто іншою парадигмою. Такі суперечності між парадигмами, натомість, розв'язуються у перебігу «наукових революцій», коли одні парадигми

витісняються іншими. Розв'язання цих конфліктів, звідси, залежить не від внутрішніх наукових причин – доказів або обґрунтувань, а радше від чинників, зовнішніх щодо науки – домінуючих ідеологічних поглядів науковців.

Як стверджує Зелдич, Кун свого часу розглядав парадигми як «герметично закриті, монолітні цілісності». Згодом цю концепцію когерентності парадигми оспорив Л. Лауден, який звернув увагу на «зв'язки тяжіння» між елементами парадигми: «Якщо їх (елементи парадигми. – В.Р.) не можна звести до одного і лише одного базового припущення, парадигми ... будуть, як правило, складатися з кластерів пов'язаних елементів, але таких кластерів буде більш як один, і незалежні кластери будуть розбіжними» [Zelditch, 1991: р. 307]. Себто увиразнилася тенденція до аналітичної диференціації різноманітних елементів у складі парадигм. Зрештою, І. Лакатос, Л. Лауден, Дж. Александер, Дж. Ритцер, Д. Вагнер та Дж. Бергер у своїх працях суттєво звузили фокус занепокоєння рецепцією постпозитивізму в соціології: «Радикальний суб'єктивізм постпозитивізму почав асоціюватися з «метатеорією», а не з самими парадигмами... Несумірність і некориговуваність (парадигм. – В.Р.) – властивості, які були надузagalьнено поширені на всю науку – з часом стали обмежуватися метатеоретичними елементами парадигм» [Zelditch, 1991: р. 304]. Понад те, Ритцер не лише обґрунтував аналітичне виокремлення метатеорії з інших аспектів соціологічної науки, а й виокремив різні види метатеорії.

Звернення Зелдича, Вагнера та Бергера до метатеоретичної проблематики не було епізодичним чи ситуативним. Вони брали активну участь у русі соціологічного метатеоретизування 1980–1990-х років, зокрема у його колективних проєктах і заходах, очолюваних Дж. Ритцером [Berger, Wagner, Zelditch, 1992]. Їхні метатеоретичні розробки вирізняються непересічністю навіть на тлі загальноновизнаних досягнень соціологічного метатеоретизування.

Наприклад, широкого визнання серед соціологів набуло трактування метатеорії, запропоноване Дж. Ритцером. Він визначив метатеорію як систематичне вивчення фундаментальної структури соціологічної теорії задля глибшого розуміння теоретизування, забезпечення передумов розбудови нових його версій і створення загальнотеоретичної основи в соціології. Натомість Зелдич під «метатеорією» мав на увазі «неемпіричні елементи емпіричного знання» – цілі дослідження, пресупозиції щодо природи соціальної реальності та онтологію й епістемологію в основі методів її дослідження, конкретні настанови, що спрямовують

побудову специфічних теорій та проведення емпіричних досліджень, критерії оцінювання розв'язків наукових проблем [Zelditch, 1992: p. 415]. Зелдичеве визначення метатеорії, за його власними словами, відрізняється від Ритцерового двома аспектами. В одному сенсі, визначення Зелдича є ширшим і не обмежується аналізом наявної теорії. В іншому – воно є вужчим, оскільки обмежується суто метатеорією, яка спрямовує побудову теорії.

Різні види метатеорії, відображені у визначенні Ритцера, можуть співіснувати безконфліктно. Натомість альтернативні версії метатеорії, описаної у визначенні Зелдича, конфліктують між собою, бо містять здебільшого взаємно виключні пропозиції. Відтак він визнає метатеоретичним протиставлення позитивізм vs постпозитивізм, функціоналізм vs марксизм, етнометодологія vs символічний інтеракціонізм, позитивізм vs критична теорія, теорія раціонального вибору vs інституціоналізм, позитивізм vs постмодернізм тощо. Ці конфлікти й спонукали соціологів до сумнівів стосовно ідеї кумулятивного росту знань як позитивістського ідеалу науки. Зокрема, прихильники постпозитивізму зображували його як вияв прогресу, що має витіснити позитивізм. Але позитивізм, постпозитивізм та інші метатеоретичні позиції мали власні питомі стандарти наукового прогресу. Тому будь-яка змагальна зміна метатеоретичної позиції у соціології не могла бути одностайно визнаною «прогресом» з боку всіх соціологів, що неминуче призводило до протистояння між ними.

Вияв метатеоретичного конфлікту Зелдич вбачав і в дилемі, яку постпозитивізм створив для соціології. З одного боку, постпозитивізм, «як видається, передбачає радикальний суб'єктивізм і, отже, радикальний релятивізм факту, що зводить науку загалом і соціологію зокрема суто до пустоопорожніх балачок ... [що] схилило деяких соціологів до нового виду оптимізму, ґрунтованого на свободі від «ґніту» будь-якого єдиного способу думки»; з іншого боку, «це схилило багатьох інших до глибокого песимізму щодо сучасного стану та майбутніх перспектив соціології» [Zelditch, 1992: p. 416]. Але, попри зауважену «дилему», Зелдич не мав наміру спростовувати постпозитивізм загалом, бо визнавав його базові принципи незаперечними. Песимізм щодо соціології він вважав наслідком прийняття «марних та необґрунтованих гіпотез про холізм, когерентність та тяглість центральних теоретичних сутностей постпозитивізму – таких сутностей, як «парадигми»» [Zelditch, 1992: p. 416]. Деконструкція цих сутностей розглядається як чинник значного звуження масштабів ірраціональності науки, що передбачалася у пост-

позитивізмi. Водночас визнається, що аналітична деконструкція парадигм навряд чи забезпечить трансцендентні стандарти для оцінювання міри теоретичного зростання та допоможе подолати ірраціональність дослідників у виборі теорії з-поміж наявних.

Відтак Зелдич дуже впевнено декларує свої цілі. По-перше, він має на меті детально й виразно артикулювати базові принципи постпозитивізму. По-друге, має визначити постпозитивістські умови, на підставі яких вибір теорії з наявних міг би вважатися раціональним чи нераціональним (у тому сенсі, чи ґрунтується на міркуваннях та доказах), а зміна теорії – ідентифікуватися як зростання або його відсутність (у тому сенсі, що існують сумірні стандарти прогресу для різних теоретизувань).

Попри власне прагнення концептуально увиразнити постпозитивістські стрижневі постулати, Зелдичу, за його словами, було незрозумілим лишень, чи визнавали б одні й ті самі центральні принципи постпозитивізму самі чільні постпозитивісти. Серед останніх він згадує філософів та істориків науки П. Фоерабенда, Н. Гудмена, Т. Куна, І. Лакатоса, В.В.О. Квайна, С. Тулміна, П. Вінча, пізнього Л. Вітгенштайна, а також соціологів – Дж. Александера і навіть Т. Парсонса. Себто постпозитивізм загалом розглядається як доволі неоднорідна загальнонаукова метатеоретична позиція. Попри цю неоднорідність, Зелдич ризикнув презентувати власне узагальнення і тлумачення базових принципів постпозитивізму для соціології (табл. 4.1).

Зокрема, принцип теоретичної зумовленості фактів передбачає, що вони категоризуються з огляду на предметні теорії щодо певного досліджуваного та спостережуваного соціального феномену, а також допоміжні теорії щодо методів відповідного спостереження. Принцип слабкої емпіричної детермінованості теорії є інтерпретацією тези Дюгема–Квайна про можливість вберегти будь-яку гіпотезу від спростування доконаними фактами. Таке уможлиблюється через відповідні зміни тієї теоретичної системи, в межах якої ця гіпотеза була висунута. Водночас проблематичність емпіричної перевірки теорій пов'язується із взаємно несумірними засновками, стандартами та критеріями успішності їх тестів. Згідно з принципом метатеоретичної зумовленості теорії, її розбудову спрямовує метатеорія – цінності, цілі, критерії оцінювання, пресупозиції та настанови теоретизування. Принципи неемпіричної природи цих метатеоретичних складників та неминучості таких неемпіричних елементів в емпіричних знаннях увиразнюють функції теорії та метатеорії у перебігу продукування зазначених знань.

Таблиця 4.1

**«Центральні принципи постпозитивізму»
для соціології за М.Зелдичем (1992)**

Принцип	Пояснення
(1) «...всі факти є теоретично-навантаженими» [Zelditch, 1992: p. 429].	«Факт загалом є теоретично-навантаженим в тому сенсі, що теорії керують добором фактів і факти категоризуються теорією; навіть методи якими факти спостерігаються, залежать від теорій (наприклад, теорій вимірювання, конструювання анкети, інтерв'ювання, шкалування, факторного аналізу тощо)» [Zelditch, 1992: pp. 416–417].
(2) «...теорія є слабо детермінованою фактами» [Zelditch, 1992: p. 429].	«...вплив фальсифікації на теорію залежить від зв'язку теорії із мережею інших теорій (включно з теорією вимірювання). Гіпотезу, яку не було підтверджено, завжди можна зберегти через поправки в якомусь місці в мережі споріднених теорій» [Zelditch, 1992: p. 417]. «...загалом поняття “перевірюваності”, на яке спирається поняття емпіричного значення, є проблематичним. Частково це пов'язане з несумірністю, оскільки невизначеність перетворення, відсутність спільних засновків будь-якого міркування та відсутність спільних стандартів оцінювання означають, що різні теорії добирають різні факти як релевантні. Справді, навіть ті самі факти можуть мати різні значення в різних теоріях, а “тести” конкурувальних теорій оцінюються за різними критеріями успіху та невдачі» [Zelditch, 1992: p. 417].
(3) «...не існує теорії без пресупозицій» [Zelditch, 1992: p. 429].	«...“теорії” цієї мережі й собі є навантаженими метатеорією. Себто цінності (цілі, критерії оцінювання), пресупозиції та настанови також є невіддільними елементами в побудові теорій. Навіть ціннісна нейтральність є цінністю» [Zelditch, 1992: p. 417]. «...самі теорії є навантаженими метатеорією...» [Zelditch, 1992: p. 429].
(4) «...відсутність поза межами теорії трансцендентних мов, засновків або стандартів» [Zelditch, 1992: p. 429].	«...не існує понять, стандартів чи принципів, які є зовнішніми щодо метатеоретичних структур. Не існує трансцендентних засновків для міркувань, немає трансцендентної мови, якою можна було б перекласти терміни двох різних метатеоретичних структур, і немає трансцендентних стандартів, за допомоги яких можна було б розв'язувати суперечності між ними щодо емпіричного змісту фактів» [Zelditch, 1992: p. 417].

(5) «...пресупозиції, поняття, цілі, цінності, настанови й т.ін. є неемпіричними» [Zelditch, 1992: p. 429].	«Метатеорія включає: цілі дослідження; пресупозиції стосовно природи дієвця, дій та порядку й стосовно онтології та епістемології, що лежать в основі будь-якого методу їх дослідження, разом із цілком специфічними та конкретними настановами, які безпосередньо визначають побудову специфічних емпіричних теорій та проведення конкретних емпіричних досліджень; та критерії оцінок розв'язання проблем» [Zelditch, 1992: p. 415].
(6) «...з огляду на (1) – (5) разом узяті, ... в усіх емпіричних знаннях є неемпіричні елементи» [Zelditch, 1992: p. 429].	«...теорія та метатеорія є неминучими елементами у спостереженні фактів» [Zelditch, 1992: p. 416]. «Мало того, що всі факти є теоретично-навантаженими, вся теорія є метатеоретично-навантаженою» [Zelditch, 1992: p. 422].

Зрештою, принцип відсутності поза межами теорії трансцендентних підвалин для метатеоретичних структур з відмінними цінностями, поняттями, пресупозиціями та настановами означає визнання неунікненності проблеми непримиренного протистояння між ними:

«Протистояння між метатеоретичними структурами є непримиренними, тому що вони є «несумірними», а конфлікт щодо цінностей, пресупозицій та самих стандартів існує поза будь-яким зверненням до доказів, оскільки постпозитивізм, як позитивізм, припускає, що неемпіричні елементи емпіричного знання не передбачають поправок» [Zelditch, 1992: p. 417].

Зелдич бачить два наслідки несумірності метатеоретичних структур та водночас неможливості вносити в них поправки. По-перше, брак раціональних підстав для вибору соціологами із наявних конкуруювальних теорій кращої, тобто відсутність підстав, ґрунтованих на міркуванні та доказах. По-друге, відсутність трансцендентного стандарту для оцінювання міри «зростання» соціологічної науки у випадку, коли одна метатеоретична структура її витісняє іншу. Поняття «зростання» або «просування вперед» передбачає, що для оцінки зміни у соціології при переході від однієї метатеоретичної структури її до іншої потрібен певний трансцендентний стандарт, незалежний від них обох. За відсутності такого стандарту вважається неможливим описувати такі наявні

зміни як «просування вперед», що послаблює претендування соціології на науковий статус. Відтак зміни або узгодження метатеоретичних структур у ній зазвичай трактуються як наслідок дії не «внутрішніх» наукових, а радше «зовнішніх» причин, тобто соціальних, економічних чи політичних чинників.

Мінливість метатеоретичних структур у соціології Зелдич трактує у поняттях Лакатосової методології аналізу наукових дослідницьких програм. Він констатує фактичну вразливість соціологічних гіпотез – особливо елементів, належних до «ядра» метатеоретичних структур, оточених «захисним поясом». Але це не означає, що одні соціологічні метатеорії безповоротно витісняються іншими. З 1960-х років у соціології спостерігається радше зростання числа несумірних і принципово закритих для поправок метатеоретичних структур та нерозв'язні суперечності між ними. Зелдич зауважує сприйняття цього стану більшістю соціологами як «кризи», зокрема, песимістичні характеристики його як «глухого кута» (Т. Скочпол) та «дезінтеграції» (Дж. Тернер) соціологічної науки.

Протистояння двох, ба й більше метатеоретичних позицій у певному ареалі дослідження Зелдич вважає завадою зростанню навіть у межах окремих метатеоретичних структур. Він вбачає тут дію «зако-ну дебатів Грешема», згідно з яким «поганими дебатами витісняються добрі». Зокрема, у соціології «дискусія щодо ... отриманих даних буде стосуватися не результатів, а радше природи дослідів» [Zelditch, 1992: p. 418]. Понад те, неконструктивний перебіг цієї дискусії розглядається як наслідок дії соціологічного різновиду «принципу Пітера»: «емпіричні протиріччя між дослідниками, які відрізняються метатеоретичними позиціями, як правило, піднімаються до рівня своїх метатеоретичних відмінностей, коли вони стають і залишаються нерозв'язними. Це – тенденція змушувати всі дебати повертатися до перших принципів...» [Zelditch, 1992: p. 418]. Через велику заклопотаність соціологів «першими принципами» їхні метатеоретичні традиції вважаються лишень зрідка відповідними критеріям нормальної науки (за Т. Куном), яка, щоби функціювати, повинна приймати такі принципи як належне. Попри це, Зелдич бачив певні перспективи раціональності в соціології – в тому сенсі, що принаймні деякі метатеоретичні конфлікти в ній можуть розв'язуватися через звернення до міркувань та доказів. Він також вважав за можливе визначати деякі зміни в метатеоретичній позиції за сумірними стандартами «прогресу».

Підставою для цих сподівань було переконання, що радикальний релятивізм у соціології, уможливлений постпозитивізмом, щонайменше є похідним від центральних принципів останнього (табл. 4.2). Натомість витоки радикального релятивізму Зелдич вкотре пов'язує із «невиправданими та необов'язковими припущеннями» про когерентні та дискретні базові теоретичні сутності. Йому знову йдеться про «одну з характерних помилок раннього постпозитивізму»: розглядати всі різновиди теоретичної діяльності як такі, що буцімто становлять єдину когерентну цілісність і є схожими за своєю природою, функціями, умовами оцінювання та мінливістю в часі. Це стосувалося особливо випадку з «парадигмами», які Т. Кун розглядав холістично.

Подібний холізм постпозитивізму в інтерпретаціях теоретичних сутностей на кшталт парадигм критикували від початку 1960-х років, ба й ще раніше. Зелдич теж оспорював два припущення холістсько-орієнтованих постпозитивістів стосовно парадигми. Передусім він вважає сумнівним припущення, що «парадигма» означає «консенсус» в науці: необхідність узгодження деяких речей у будь-яких раціональних дискусіях не означає, що всі послідовники певної теоретичної стратегії мають щодо всього дійти згоди чи навіть що є якась річ, з приводу якої вони всі дійшли згоди. Не менш сумнівним Зелдичу видається й припущення про «сакральність парадигм»: те, що пресупозиції є об'єктами віри, бо не можуть тестуватися безпосередньо без утворення логічної помилки, наражається на ставлення до них будь-якої конкретної особи, яке може бути вельми прагматичним. Загалом відмова від холістичного трактування «парадигм» сприяла аналітичній деконструкції їх та подібних сутностей, що призвело до різних уявлень про диференційованість теоретичної діяльності та визнання існування в ній різних рівнів.

У цьому ж контексті Зелдич розглядає метатеорії як певні аналоги парадигм і заперечує постійну цілісність, когерентність та цілковиту несумірність їх. Звідси він припускає лишень часткову (не)сумірність та принципову (не)припустимість поправок альтернативних версій соціологічної метатеорії. З цим припущенням пов'язані певні можливості для концептуальної інтеграції та оцінювання прогресу метатеоретичних структур: «... можна принаймні на певний час розв'язати конфлікти між ними через звернення до міркувань та доказів. Понад те, принаймні тимчасово можна визначити зміни в них як зростання за деяким сумірним стандартом» [Zelditch, 1992: p. 420]. Утім, зауважені можливості

не перебільшуються і не переоцінюються. Їх реалізація, як запевняє Зелдич, може тільки звузити масштаб ірраціональності пропорційно емпірично спостережуваній подібності між конкурувальними метатеоретичними структурами. Тобто на повне усунення ірраціональності у виборі найкращої із низки теорій та в оцінюванні метатеоретичних змін у соціології не слід сподіватися.

Недостатня раціональність метатеоретичного дискурсу соціології певною мірою компенсується на рівні колективного теоретизування. Єдиний контекст для оцінювання в разі відсутності емпіричного підтвердження певної теорії забезпечують мережі концептуально взаємопов'язаних і споріднених теорій. Ідеться про теоретичні дослідницькі програми, що є базовими одиницями для постпозитивістського аналізу зростання науки. Власне вони контекстуально і концептуально зумовлюють реагування розробника теорії на dokonані емпіричні факти, аномальні щодо її тверджень (рис. 4.1). Зелдич доповнює попереднє пояснення з боку Вагнера та Бергера (1986) варіантів реагування розробника теорії на емпіричні аномалії, які фальсифікують гіпотезу, побудовану на ній. Він увиразнює залежність вибору розробником теорії цих варіантів від зв'язків «теорія–докази» та «теорія–теорія» в структурі теоретичної дослідницької програми.

Ситуація оцінювання спростувань теорій протиставляє їх іншим теоріям. З огляду на важливість теорій для спостережень, застосувань та інтервенцій, відмова від емпірично оскарженої теорії бачиться можливою лишень за наявності такої, що перевершує її, альтернативи. Коли ж така альтернатива відсутня, емпіричні аномалії зазвичай тимчасово ігнорують або ухиляються від них за допомоги *ad hoc* пояснень. Утім, останнє не вважається достатньо прийнятним серед науковців: «... постпозитивізм перейняв від позитивізму загальну неприязнь до *ad hoc* пояснень. Вимога щодо додаткового значення..., тобто пояснення, що пояснюють більше, ніж окреме відкриття (*particular finding*), яке їх мотивувало, – насправді є однією з найпотужніших сил, що сприяють зростанню теоретичних дослідницьких програм» [Zelditch, 1992: р. 422]. Отож за відсутності підстав на таку амбітну претензію розробник тестованої теорії може вдатися до критики методів спостереження та виведення емпіричної аномалії, що суперечить його теоретичному доробку. В цьому випадку підсумок змагання за наукове визнання бачиться залежним від мір усталення й поширення методів в інших спостереженнях та дослід-

ницьких практиках або від міри концептуальної інтеграції тестованої теорії в теоретичний дискурс дисципліни:

«Методи, як правило, виправдовуються не перевіреною теорією, а допоміжними теоріями (про конструювання анкети, опитування, валідність тощо). Якщо ці допоміжні теорії використовувались у багатьох інших теоріях, виправдання яких, отже, залежать від них, важче відмовитися від усталеного методу, ніж від нової теорії. З іншого боку, якщо фальсифіковувана гіпотеза передбачає багато теорій у взаємопов'язаній мережі, тоді як методи є новими і неперевіреними, ймовірно, теорія може зберегтися, а методи – модифікуватися. ... Найбільш проблемним є той випадок, коли і теорія і метод є новими» [Zelditch, 1992: p. 422].

Загалом підсумки перевірки теорії в таких випадках залежать від зміщення балансу визнання на користь теоретичної/методичної інновації/традиції у середовищі прихильників теоретичної дослідницької програми та наукових колах. При цьому Зелдич не вважає, що, віддаючи перевагу усталеному методу та допоміжній теорії, котра виправдовує його, ви відмовляєтесь від принципу перевірюваності як критерію оцінювання теорії. Якісне посилення методу та допоміжної теорії, що лежить у його основі, трактується тут як певне наполегливе й дуже буденне дослідження, що виявляє корисність їх. Відтак Зелдич завважив досить коротке життя певних методів у соціології, корисність яких видалася непереконаливою для дослідницької спільноти. Поряд із тим, попри твердження постпозитивістів про витривалість гіпотез, у соціології їх теж доволі легко відхиляють, і це вимагає модифікації їхнього вихідного теоретичного підґрунтя для досягнення його відповідності емпіричним даним.

Зауваження важливості зв'язків «теорія–теорія» у структурі теоретичної дослідницької програми не означає, що Зелдич вважає зайвими в ній зв'язки «теорія–докази» та емпіричні спостереження при оцінюванні теорії. Спостережувана емпірична аномалія може не зобов'язувати теоретика до модифікації його оспореної теорії, але зазвичай вимагає певного перевиправдання у системі теорій, фальсифікованих нею. Звідси важливим наслідком для постпозитивістського розуміння зв'язку між теорією та метатеорією тут є припущення непрямого впливу результатів емпіричного дослідження на метатеоретичні структури, що навіть може призвести до їх модифікації. Тобто йдеться про значно складнішу роль перевірюваності в науці, ніж свого часу уявляли ранні позитивісти.

4.4. Функційна аналогія парадигм та дослідницьких програм

Більш ніж десятиліття поспіль Дж. Бергер, Д. Вілер та М. Зелдич зосередили увагу на рецепції в соціології ідеї Т. Куна про залежність теоретичного прогресу в науці від наявності у ній парадигм. За власним зізнанням, вони вдалися до цього розгляду під враженням від здійсненої С. Коулом фундаментальної та переконливої аргументації слушності цієї Кунової ідеї для соціологічної науки. Слідом за Куном він імпліцитно припускав, що парадигма є водночас і необхідною, і достатньою умовою зростання наукових знань [Cole, 2001]. Відтак неодмінною умовою прогресу наукової дисципліни він вважав її ядро майже загальнознайомих теорій, методів та парадигм.

Свого часу Кун та інші дослідники науки вживали термін «парадигма» у різних значеннях, і неоднозначність стосувалася радше вузького чи широкого розуміння поняття парадигми, ніж її функцій. Коул, а за ним Бергер, Вілер та Зелдич використовують цей термін в одному з його відносно широких значень, що стосується передусім функцій парадигм. Йдеться про парадигми як «визнані усіма науковими досягнення, що впродовж певного часу надають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх розв'язання» [Кун, 2001: с. 9]. Цю, почасти артикульовану Куном, функційність парадигм в науковій дисципліні власне й увиразнюють та пояснюють Коулові аргументи на користь парадигмальної інтерпретації прогресу соціології. Отже, Бергер та його колеги кажуть про спільну аргументацію Куна–Коула, в якій постульовано функції парадигми у науковій дисципліні (табл. 4.2).

---

* Характеристики, форми репрезентації та функції зазначених наукових досягнень конкретизуються так: «... досягнення, які протягом якогось часу певне наукове співтовариство визнає основою для розвитку його подальшої практичної діяльності. У наш час такі досягнення викладають, хоча рідко в їхній первісній формі, підручники... До того, як такі підручники стали загальнопоширеними..., аналогічну функцію виконували відомі класичні праці вчених... Тривалий час вони неявно визначали релевантність проблем і методів дослідження кожної галузі науки для наступних генерацій вчених. Це було можливим завдяки істотним особливостям цих праць. Їх створення було досить безпрецедентним, щоб надовго відвернути вчених від конкурувальних моделей наукових досліджень. Водночас вони були достатньо відкритими, щоб у їхніх рамках нові генерації вчених могли знайти для себе будь-які нерозв'язані проблеми» [Кун, 2001: с. 21]. Тобто йдеться про перетворення визначних досягнень певної науки в узвичаєні приклади або взірці практики наукових досліджень.

Таблиця 4.2

**Функції парадигми у науковій дисципліні за Т. Куном та С. Коулом
[Berger, Willer, Zelditch, 2005: pp. 129–130]**

Функція	Пояснення
Визначення теоретичної значущості наукових проблем	Парадигми дають дослідникам можливість розробляти царини науки та визначати, які наукові проблеми у них є або не є теоретично значущими. Згідно з критерієм теоретичної значущості науковці можуть вибрати ті з наукових проблем, які мають найбільшу теоретичну користь. У рамках парадигми дослідники не намагаються сформулювати наукові проблеми, які не можуть бути сформульовані в її термінах та на її принципах. Відтак прихильність до парадигми відділяє наукову дисципліну від не мотивованих пізнавально проблем, які не розвиватимуть її, хоч би якими соціально важливими вони були. Без парадигм у науковій дисципліні можна було б порушувати проблеми, які мають невелику теоретичну користь і нічого не роблять для її розвитку. Наукова проблема має значущість через своє відношення до парадигми і не має цієї значущості поза парадигмою.
Ідентифікація розроблюваності наукових проблем	Парадигми породжують «нормальну науку» за Куном, яка є успішною завдяки здатності науковців регулярно добирати проблеми, розв'язувані за допомоги концептуальних та інструментальних технік, близьких до тих, що вже існують. Парадигма є підтвердженням як розроблених проблем, так і проблем, які належить розробляти. Її концептуальні та методологічні ресурси перетворюють деякі нерозроблені проблеми на розроблені. Як стверджував Кун, існування парадигми обіцяє успіх у проблемах, які можна розробляти з її концептуальними та методологічними ресурсами. Коли є сподівання на успіх, можна реалізовувати постійні програми досліджень, навіть якщо очікувані результати є непевними та високвитратними. Без парадигм часто порушуються проблеми, які не можна розробляти, тоді як інакші важливі проблеми, розв'язання яких може потребувати вагомих витрат часу, грошей та праці, ігнорують.

<p>Оцінювання конкурувальних теоретичних формулювань при розв'язанні наукових проблем</p>	<p>Наука з ядром майже загально визнаних парадигм також набуває спільних пізнавальних стандартів, за допомоги яких можна оцінити розв'язання наукових проблем. Себто добре розроблені парадигми забезпечують консенсусні стандарти оцінювання, що вможливають здатність науковців розрізнати, яке з двох або більше конкурувальних теоретичних формулювань є найбільш достовірним.</p> <p>Конфлікти між двома чи більше конкурувальними теоретичними формулюваннями розв'язуються шляхом звернення до спільних, суто пізнавальних стандартів міркування та доказів, а не внаслідок впливів непізнавальних соціальних, економічних чи політичних чинників у перебігу ідеологічної боротьби. Іншими словами, парадигми дають змогу науковцям дійти згоди про те, як розрізнити, яка з двох чи більше конкурувальних теорій є найбільш достовірною на підставі міркування та доказів. Без ядра майже загально визнаних парадигм не існує згоди щодо пізнавальних стандартів і немає раціональних підстав для вибору найкращої з-поміж низки альтернативних теорій. Тоді конкуренція між теоріями стає непримиренною або узгоджується лише політичною боротьбою, а не зверненням до міркування та доказів.</p>
<p>Забезпечення теоретичного зростання наукової дисципліни загалом</p>	<p>Унаслідок сукупного виконання функцій визначення теоретичної значущості та ідентифікації розроблюваності наукових проблем, а також оцінювання при розв'язанні їх конкурувальних теоретичних формулювань парадигми забезпечують теоретичне зростання науки. Завдяки парадигмам науковці зосереджуються на теоретично значущих, розв'язуваних, нерозв'язаних проблемах та мають консенсусні стандарти, за допомоги яких можна оцінити їх розв'язання.</p> <p>Коли можна визначити теоретичну значущість проблем, порушувані проблеми мають (деколи особливо високу) теоретичну віддачу, бо завбачують конкурувальні теоретичні формулювання розв'язань. Коли можливо визначити, які проблеми є розв'язуваними, для їх розв'язання започатковуються вагомі теоретичні та дослідницькі програми. Якщо стандарти оцінки є консенсусними, є раціональні підстави для розв'язання конкуренції серед теорій, і враховуючи, що питання щодо підвалин приймаються як належне, є диспути між теоріями, а не дебати з приводу підвалин дисципліни. З усіх цих причин за наявності парадигми у дисципліні спостерігається теоретичне зростання. Зрештою, парадигми не лише відображають «прогрес», а й відіграють головну роль в урахуванні того факту, що дослідження в дисципліні є «кумулятивними».</p>

Загалом Коулова інтерпретація Кунових ідей може бути зведена до розгалуженого твердження: за наявності власних парадигм наукова дисципліна вважається здатною визначити, (1) які проблеми є теоретично (не)значущими, (2) які теоретично значущі проблеми є (не)розв'язаними, (3) які нерозв'язані проблеми є (не)розв'язуваними, а також (4) узгодити пізнавальні стандарти, ґрунтовані на міркуванні та доказах, за допомоги яких можна оцінити, які розв'язки проблем є (не)прийнятними.

Водночас Коул суттєво доповнив інтерпретацію функції парадигм, яка полягає у створенні можливостей для оцінювання конкуруювальних теоретичних формулювань при розв'язанні наукових проблем. Підґрунтям цього доповнення стали ідеї Куна про те, що за допомоги парадигм дослідники визначають наукові проблеми у термінах теоретичної значущості, яка водночас є критерієм вибору досліджуваної проблеми. Але Коул відхилився від Кунових ідей, коли стверджував, що парадигми також уможливають і мотивують пошук, ідентифікацію та розроблення так званих «стратегічних вузлів дослідження» – ділянок, «у яких результати мають високу теоретичну віддачу, дозволяючи нам розрізнити, яке з двох або більше конкуруючих пояснень є гідним довіри» (цит. за: [Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 129]). Себто «стратегічні вузли дослідження» забезпечують високу теоретичну віддачу завдяки тому, що генерують емпіричні докази, здатні підвищити переконливість одного теоретичного формулювання і зменшити – іншого чи кількох інших.

В аргументації Куна–Коула парадигми визначено як водночас необхідну й достатню умову не лише теоретичного прогресу наукової дисципліни, але й когерентності її: «Без парадигм дисципліна не робить прогресу... Існує безперервний конфлікт, конфлікт є загрузлим у питаннях підвалин, і при цьому дисципліна безперервно перебудовується від підвалин...» [Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 130]. Описана ситуація нерозв'язного і непозбутнього конфлікту щодо вихідних засад вважається притаманною соціології, якій особливо бракує добре розроблених парадигм та ядра майже загальноновизнаних теорій. Зрештою, Коул зауважує і пояснює передумови та вияви такої гаданої парадигмальної недорозв'язаності та стагнації соціології (табл. 4.3).

Соціологічна наука, як бачиться, перебуває у стагнації внаслідок відсутності у ній ядра майже загальноновизнаних парадигм. Без добре розроблених парадигм у соціології вкрай складно адекватно визначити теоретичну значущість наукових проблем, доволі рідко трапляється звернення до стратегічних вузлів емпіричного дослідження, а накопиченим вислідам емпіричних результатів властива некогерентність. Коул мало

Таблиця 4.3

Передумови та вияви парадигмальної недорозвиненості та стагнації соціології, зауважені С. Коулом [Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 130]

Вияв	Пояснення передумов
Рефлексійна природа соціології, непізнавальні критерії пізнання, брак парадигм(-и)	«... природа соціології як предмета є такою, що є мало майбутніх перспектив парадигм, що зароджуються в цій дисципліні. Соціологія є рефлексійною наукою: вона вивчає щось водночас дане її дослідникам у досвіді. Їхній досвід забарвлює його вивчення. Тому непізнавальні критерії домінують над тим, що вивчають, як його вивчають і як результати його дослідження оцінюються. Тому парадигми в ній не лише відсутні, а й навряд чи колись розвиватимуться».
Брак досліджень про стратегічні вузли дослідження, неповна специфікація соціологічних досліджень	«... оскільки соціологи часто обирають свої об'єкти дослідження внаслідок непізнавальних впливів, вони зрідка досліджують стратегічні вузли дослідження... Звичайно не знайдеш соціологічні дослідження, в яких визначено важливу теоретичну чи емпіричну проблему, описано можливі розв'язання цієї проблеми, а потім сплановано емпіричне дослідження, яке дасть змогу генерувати докази, здатні підвищити переконливість одного з можливого розв'язання та зменшити переконливість іншого».
Безсистемність та некогерентність емпірики у соціології	«... не лише відсутність теоретичного прогресу в соціології, а також те, що збирання фактів є несистематичним, не зосередженим та майже випадковим, а зібрані факти є розрізненими, непов'язаними між собою та некогерентними...».

сподівається на розвиток парадигм та подолання цієї стагнації в соціології, передусім через рефлексійність соціологічного пізнання: в його перебігу соціологи самі є суб'єктами відповідного досвіду, досвідчують соціальні феномени, які вони водночас вивчають, або залучаються до них і через це добирають наукові проблеми для вивчення, способи проведення дослідження та теорії радше з огляду на «непізнавальні», ніж на «пізнавальні» чинники – себто здебільшого керуються особистими, соціальними, економічними та політичними чинниками, а не суто науковими міркуванням та доказами.

Бергер, Вілер та Зелдич категорично не погодилися із цим Коуловим песимістичним поглядом на соціологію, який, з їхніх слів, щонайменше вводить в оману, а щонайбільше – вселяє безпорадність, безнадію та необґрунтований відчай. Але вони водночас доволі диференційовано сприйняли аргументи Коула: передусім не заперечували, що в соціології бракує осердя майже загально визнаних парадигм та не оскаржували, що добре розроблені парадигми можуть бути достатньою умовою її кумулятивного теоретичного зростання. Але натомість під сумнів ставилося Коулове ствердження про загально визнаність парадигм як необхідну умову зростання соціологічних теорій. Зокрема, Бергер та його колеги зауважили суттєве теоретичне зростання в соціології й попри відсутність у соціологів ядра майже загально визнаних парадигм. Відтак вони констатували наявність у соціології інших, менших за предметним масштабом теоретичних структур, які виконують функції добре розроблених парадигм у соціологічному теоретизуванні та емпіричних дослідженнях та є достатніми для теоретичного поступу. Йшлося про теоретичні дослідницькі програми, які об'єднують невеликі наукові спільноти дослідників подібно до того, як ядро загально визнаних парадигм, за їх наявності, уможливило б об'єднання наукової дисципліни загалом. Як запевняли стенфордські соціологи, теоретичні дослідницькі програми виконують багато функцій для учасників програми, аналогічних функціям парадигми для представників наукової дисципліни, зауваженим Куном та Коулом (табл. 4.2):

«Стратегії та теорії програми визначають, що є і не є теоретично значущими проблемами; її концептуальні та методичні ресурси детермінують, що є, а що не є розроблюваними проблемами; учасники програми поділяють спільні пізнавальні стандарти для оцінювання розв'язків її проблем. Таким чином, учасники мають змогу ідентифікувати та розробляти вузлові ділянки, де провадяться стратегічні дослідження, вони успішно розв'язують [конфлікт] між конкурувальними теоріями, їхні підстави для цього є раціональними, а їхні теорії зростають» [Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 131].

З цього погляду, теоретичні дослідницькі програми у соціології функціують на кшталт парадигм «нормальної науки» (за Куном). Але якщо наукові парадигми зазвичай претендують на загальне визнання всіх дослідників певної галузі науки, то теоретичні дослідницькі програми можуть претендувати на локально-предметну прийнятність для своїх учасників і прихильників. Адже функціонал кожної з цих програм

обмежений предметним масштабом певної актуальної наукової проблематики і не поширюється на цю науку загалом. За великої чисельності теоретичні дослідницькі програми можуть сукупно охоплювати предметне поле сучасної соціології та сприяти поступу її теорій внаслідок локальних реалізацій функцій парадигм.

Понад те, простежуються й певні аналогії у функціях і парадигм, і теоретичних дослідницьких програм, і метатеорій. Зокрема, метатеорії, якими дослідники керуються в теоретизуванні, складаються із настановчих положень про те, які теоретичні проблеми та питання слід досліджувати, які варіанти розв'язань їх варто пропонувати та який поняттєвий апарат треба використовувати для побудови цих розв'язань [Wagner, 2007: pp. 274–281]. Метатеорії спонукають дослідників використовувати у своїх дослідженнях певні види понять, дотримуватися іноді якихось принципів при їх розробленні в концептуалізаціях та спиратися на відповідні критерії оцінювання запропонованих пояснень досліджуваної проблематики. Метатеорія також визначає те, що соціологи повинні розглядати як «реальне» або «важливе» при дослідженні соціальних феноменів: наприклад, вивчати об'єктивні/суб'єктивні феномени, брати до уваги «макро»/«мікро» процеси. Проведення соціологічних досліджень неминуче складається із вибору дослідником альтернативних відповідей на ці та багато інших подібних ключових питань, з огляду на свої експліцитні чи імпліцитні* метатеоретичні уподобання. Метатеоретичні твердження, подібно до функціоналу парадигмальних моделей чи стратегій дослідницької програми, теж слугують керівними принципами усіх цих ключових селективних дій соціологів у перебігу досліджень.

Подібно до парадигмальних моделей, метатеоретичні положення претендують на те, щоби бути настановчими для соціологів, вважатися всеосяжними за предметним масштабом і застосуватись до кожного досліджуваного соціального феномену. Водночас метатеоретичні положення за своєю суттю не підлягають емпіричній перевірці в прямому сенсі, подібно до тверджень «жорсткого ядра» та «негативної евристики» дослідницьких програм (детальніше про ці складники дослідницьких програм див.: [Резнік, 2021: сс. 113–115]). Положення метатеорії виражають те, що соціологи передусім повинні цінувати у своїх дослі-

---

* Уподобані соціологами метатеоретичні положення доволі часто презентуються у працях їх фундаторів лише невиразними (vague) термінами, неявно транслюються у перебігу фахової освіти та залишаються цілком імпліцитними в дослідницькій роботі.

дженнях, і в цій якості – як твердження про певні цінності або вираження цінності – безпосередньо не підлягають емпіричній перевірці. Соціологи не в змозі довести валідність уподобаних положень метатеорії, але радше використовують їх при визначенні того, які теоретичні твердження мають підлягати такій перевірці. Себто вони керуються метатеоретичними принципами при конструюванні та перевірці емпірично оцінюваних теоретичних тверджень. Лишень у такий спосіб опосередковано з'ясовується корисність метатеоретичних положень у розробленні теоретичних пояснень – коли останні виявляються релевантними у пізнанні соціальної реальності.

Стенфордські соціологи Бергер, Зелдич та Вагнер впродовж понад трьох десятиліть здійснили амбітну та плідну спробу рецепції загальнонаукової методології постпозитивізму в соціології. У 1970-ті роки ці дослідники почали застосовувати альтернативні ідеї наукової парадигми та дослідницької програми у власних дослідженнях структури та динаміки соціологічного теоретичного знання. З того часу вони виявляли концептуальні збіжності та можливості поєднання різних альтернативних постпозитивістських підходів у соціологічних студіях. Їхні нетривіальні інтерпретації постпозитивізму постійно розвивалися, поглиблювалися та вкорінювалися у соціологічному дискурсі. З середини 1980-х років соціологи зі Стенфорду увиразнювали метатеоретичні імплікації та застосунки постпозитивістських ідей в соціології, зокрема визначили метатеоретичний функціонал парадигм та дослідницьких програм у соціологічному знанні. На початку 1990-х років було презентовано систематизацію базових принципів постпозитивізму в соціології, які сукупно постулюють наявність в емпіричних соціологічних знаннях неемпіричних елементів. У 2010-х роках було обґрунтовано функційну аналогію парадигм та дослідницьких програм у соціологічній науці. З цього погляду, теоретичні дослідницькі програми уможливають теоретичне зростання соціології, бо на своєму локальному предметному рівні функціують на кшталт загальноновизнаних наукових парадигм. Відтак поступ соціології пов'язується не з у край малоїмовірною з'явою ядра таких парадигм, а з розвитком вже наявних плідних та започаткуванням нових перспективних теоретичних дослідницьких програм. Власне у розробленні та застосуванні методології аналізу цих програм передусім і реалізувалися постпозитивістські уподобання стенфордських соціологів. Відтак подальші розвідки з боку автора розділу провадитимуться для вичерпної експлікації зазначеної методології з урахуванням досвіду її доволі тривалого вжитку в соціології.

Джерела

Кун, Т. (2001). *Структура наукових революцій*. Київ: Port-Royal.

Пилипенко, В. (2019). Метатеоретичні тенденції у соціології на початку XXI століття. В В. Резнік (ред.), *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність*. (сс. 319–324). Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Berger, J. (1974). Expectation States Theory: A Theoretical Research Program. In J. Berger, Th.L. Conner, M.H. Fisek (eds.), *Expectation States Theory: A Theoretical Research Program*, (pp. 3–22). Cambridge, Mass.: Winthrop.

Berger, J., Wagner, D.G., Zelditch, M. Jr. (1992). A Working Strategy for Constructing Theories: State Organizing Processes. In G. Ritzer (ed.), *Metatheorizing*, (pp. 107–123). Newbury Park, CA: Sage.

Berger J., Willer D., Zelditch M. (2005). Theory Programs and Theoretical Problems. *Sociological Theory*, 23(2), 127–155.

Cole, S. (2001). Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. In S.Cole (ed.), *What's Wrong with Sociology?* (pp. 37–60). New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Maines, D.R., Molseed, M.J. (1986). Obsessive Discoverer's Complex and the «Discovery» of Growth in Sociological Theory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 158–164.

Parsons, T. (1970). On Building Social System Theory: A Personal History. *Daedalus*, 99(4), 826–881.

Seidman, S. (1986). Is There Theoretical Growth in Sociology? Comment on Wagner and Berger. *American Journal of Sociology*, 92(1), 164–168.

Szmatka, J., Mazur, J. (1996). Orienting Strategies, Working Strategies and Theoretical Research Programs in Social Exchange Theory. *Polish Sociological Review*, 115, 265–288.

Wagner, D.G., Berger, J. (1985). Do Sociological Theories Grow? *American Journal of Sociology*, 90(4), 697–728. DOI: <https://doi.org/10.1086/228142>.

Wagner, D.G., Berger, J. (1986). Programs, Theory, and Metatheory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 168–182.

Wagner, D.G. (2007). The Limits of Theoretical Integration. *Social Justice Research*, 20(3), 270–287. DOI:10.1007/s11211-007-0045-9.

Zelditch, M. Jr. (1979). Do Multiple Strategies Converge? *Society*, 16(5), 25–30.

Zelditch, M., Jr. (1991). Levels of Specificity within Theoretical Strategies. *Sociological Perspectives*, 34(3), 303–312.

Zelditch, M., Jr. (1992). Problems and Progress in Sociological Theory. *Sociological Perspectives*, 35(3), 415–431.

Розділ 5. КОНЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА¹

У сучасній соціологічній науці та в теоретичних дискурсах громадянського суспільства осмислюються та відображаються такі трансформаційні процеси глобалізованого світу, як масові протестні рухи від Європи й Америки до Північної Африки й Південної Азії, соціальні аспекти глобальної міграції, вимоги соціальної, політичної та соціокультурної справедливості, боротьба за права і свободи різних соціальних груп та меншин. Відбувається активне формування нових об'єднань та солідарностей, для яких за доби глобальних цифрових мереж державні кордони не є перепорою. Україна не є ізольованою від цих сучасних трендів. До того ж внутрішня складна соціально-політична трансформація занурає країну в новий драматичний контекст розвитку з багатьма ризиками та невизначеними перспективами.

Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року вже не лише змінило європейський безпековий порядок, а й стало чинником глобальних геополітичних потрясінь та викликів. Вперше після закінчення Другої світової війни та Карибської кризи 1961 року світ опинився на порозі нового глобального військового протистояння з реальними ризиками застосування ядерної зброї, передовсім з боку держави-агресора Росії. Війна на тлі складних соціальних наслідків пандемії COVID-19 значно посилила дію того глобального фактору, який у термінології В. Шайделя можна назвати «кумулятивним ефектом насильства» [Scheidel, 2017]. І це також суттєво змінює перспективу сприйняття соціальної реальності, принаймні для українського суспільства.

Нові суспільно-політичні й соціокультурні виклики актуалізують потребу в дослідженні та переосмисленні як теоретичних, так і політико-прикладних аспектів проблематики громадянського суспільства, питань його інституціоналізації, а також розуміння розвитку дослідницької логіки щодо різних практик суспільної самоорганізації та громадянського активізму. Попри активний дослідницький інтерес до громадянського суспільства як у світовій, так і у вітчизняній соціальній науці, ця проблематика приречена на подальшу актуальність. Адже те, що у найширшому смислі позначається терміном «громадянське суспільство»

¹Автор розділу: В. Степаненко. Текст підготовлено на підставі статті, оприлюдненої в журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (2022, №3).

(civil society), а саме групова соціальна самоорганізація та громадянський активізм поза межами державних інституцій і регуляцій є відкритим та незавершеним процесом і творчою суспільною практикою навіть у сталих демократіях. А в країнах, що переживають складну трансформацію, й поготів. Тим паче, що «громадянське суспільство» як ідеологічний дискурс, суспільно-політична практика і нормативно-регулювальна та культурно-символічна сфера є все ще й досі неусталеним феноменом для багатьох суспільств, які перебувають у стані складних соціетальних та суспільно-політичних перетворень, зокрема в Україні.

Мета цього тексту – застосувати методологію дослідницької програми до аналізу історичної та сучасної проблематики громадянського суспільства. Іншими словами – представити соціологічну концепцію громадянського суспільства як історичну дослідницьку програму, якій притаманна своя логіка розвитку, історична послідовність, змінюваність семантичних репрезентацій та актуалізація різних контекстуальних акцентів. Методологія дослідницьких програм, розроблена І. Лакатосом для дослідження розвитку наукового знання та адаптована для соціології Дж. Бергером, М. Зелдичем та Дж. Вагнером, а також розвинена Дж. Александером, є доволі плідним підходом, який дає змогу дослідити структурування евристики концептуальної дослідницької програми, формулювання її методологічних засад та історичну динаміку зміни «концептуальних каркасів», або мов цих програм [Резнік, 2021].

У вітчизняній соціологічній науці використання методології дослідницької програми все ще не набуло достатньої поширеності. Втім як окремі приклади використання цієї методології варто згадати історико-соціологічне дослідження модернізації, залежності та розвитку П. Кутуєва [Кутуєв, 2005] та дослідження Л. Малиш щодо систематизації й узагальнення концепції вимірювання структурних нерівностей, властивих сучасним суспільствам [Малиш, 2019]. Так, Павло Кутуєв, використовуючи методологію дослідницької програми у своєму аналізі модернізації, актуалізує певні підходи І. Лакатоса: структура дослідницької програми складається з «жорсткого» теоретичного ядра і «захисного поясу» допоміжних гіпотез та теорій програми; дослідницька програма розвивається через процес конструювання захисного поясу теорій, які мають справу з фактами, що заперечують «ядро»; у зіткненні з цими фактами будь-яка евристично конкурентоспроможна («прогресивна») дослідницька програма модифікує «захисний пояс» спростовуваних концепцій, аби відстояти незаперечний статус свого теоретичного ядра [Кутуєв, 2005: сс. 39–40]. У своєму аналізі соціологічної дослід-

ницької програми модернізації П. Кутуєв окреслює як її теоретичне ядро два базові параметри Модерну – національну державу (nation-state) та капіталізм. Власне використання методології дослідницької програми щодо модернізації та розвитку в підході цього дослідника полягає у вивченні та аналізі історичної динаміки (або зміни історичних та теоретичних фаз) і взаємодії цих двох центральних концептів теоретичного ядра концепції модернізації. Варто також наголосити, що історичний дискурс модернізації є й основою розвитку самої соціологічної теорії, принаймні в її класичних витоках від М. Вебера, К. Маркса й Е. Дюркгайма.

Концепція громадянського суспільства є також окремою складовою та історичним продуктом Модерну зі своїми власними теоретичними, дискурсивними та соціально-практичними особливостями. Тому методологія дослідницької програми є цілком слушною та евристично плідною для її аналізу.

5.1. Структура, основні підходи та теоретичні виклики дослідницької програми громадянського суспільства

Коли йдеться про структуру та особливості концепції громадянського суспільства як дослідницької програми, можна сказати, що її теоретичне ядро складається принаймні із двох базових концептів: 1) принципу суспільної самодіяльної життєдіяльності, відокремленої від державної влади та 2) системи норм та ціннісних регуляцій, окреслених концептом цивільності (civility), з яким історично пов'язана етимологія самого поняття «громадянське суспільство» (civil society) у Західному дискурсі. Дж. Александер називає цей другий символічно-культурний та ціннісний вимір громадянського суспільства також «сферою цивільності» (civil sphere) [Alexander, 2006].

Ідея громадянського (цивільного) суспільства формувалася історично й набувала своїх основних сучасних значень за доби Нового часу. У цьому сенсі «громадянське суспільство» – модерна історична концепція і водночас практичний проект соціетальної модернізації суспільного життя. Головні смисли дискурсу громадянського суспільства акумулювались як певне теоретичне відображення складних суспільних трансформацій у Європі, пов'язаних насамперед зі становленням буржуазних суспільних відносин і капіталізму як економічного укладу, розпадом традиційних станових залежностей та ієрархій і ерозією

феодално-родових структур. Цехові, ремісницькі та торгові союзи, самоуправління європейських міст, університетські автономії – це перші історичні «острівці» громадянського суспільства, які утворюються в Європі ще в період пізнього феодалізму. Те, що було спільним принципом життєдіяльності цих перших організаційних моделей громадянського суспільства, – це певні вольності, автономне, відокремлене від волі сюзерена чи короля функціонування таких союзів та громад на засадах самоорганізації.

Власне, як уже зазначалося, цей принцип сфери суспільної самодіяльної життєдіяльності, відокремленої від державної влади, стає центральним компонентом теоретичного ядра, базовою характеристикою структуризації топосу та інституційного простору громадянського суспільства. Ця характеристика у різних варіаціях міститься й у переважній більшості класичних та сучасних визначень поняття «громадянське суспільство» [Byrant, 1995; Gellner, 1996; Кин, 2001; Степаненко, 2015]. Відокремлення громадянського суспільства від держави, або, точніше (оскільки таке відокремлення все ж не є механічно жорстким), визнання його відносно автономною сферою громадської добровільної, самодіяльної та самоорганізованої діяльності веде й до іншого типового уявлення про громадянське суспільство, а саме як про мережу різних недержавних (НДО) або неурядових (НУО) організацій. Неурядові організації різних сфер та напрямів діяльності – асоціації, клуби, союзи тощо, які створені добровільно самими громадянами для захисту своїх прав чи реалізації своїх інтересів, вважаються головним структурно-організаційним інститутом громадянського суспільства. Однак, як свідчить сучасна суспільна практика, показник кількості НУО та членства громадян у них – це радше традиційно зручний емпіричний індикатор різних вимірів та оцінок стану розвитку громадянського суспільства. Втім, індикатор цей доволі умовний і ненадійний за сучасних обставин і особливо, з різних причин, у посткомуністичному контексті.

Оскільки самодіяльні громадянські ініціативи добровільних об'єднань та асоціацій не ставлять собі за мету здобуття економічного прибутку і є неприбутковим видом діяльності для своїх членів (принаймні в усталеному уявленні про громадянське суспільство), то до позначення автономності сфери громадянського суспільства від держави – з одного боку, та її відокремлення від приватної економічно-підприємницької активності (сектору приватної економіки) – з іншого, застосовується також термін «третій сектор». Останній є доволі поширеним у технологічних підручниках і довідниках фінансово-донорських організацій для

громадських активістів. Утім, термін «третій сектор» є синонімічним для поняття громадянського суспільства лише у його вузькому, структурно-організаційному аспекті.

Відокремлене від держави громадянське суспільство як мережа добровільних самоорганізованих асоціацій громадян, які реалізують свої права чи інтереси поза межами окремих родин і домогосподарств, уже за таким визначенням діє у *публічній сфері*, нехай навіть не в царині інструментальної політики. Відтак, наприклад, особисте чи родинне життя і сама родина як соціальний інститут не є конвенційними сферами громадянського суспільства. Проте соціальні проблеми родини (наприклад, проблема насильства у сім'ї, питання виховання дітей, скажімо, у неповних сім'ях, догляд за хворими, немічними та самотніми людьми похилого віку тощо) можуть і часто виявляються у центрі уваги громадських організацій, є важливим напрямом їхньої діяльності, а отже, і сферою інтересу та впливу сучасного громадянського суспільства.

Таким чином, типовим концептуальним уявленням та домінуючим дискурсом про громадянське суспільство є його так звана «секторальна» модель [Lichterman, Eliasoph, 2014; Egholm, Kaspersen, 2021], коли громадянське суспільство є особливим суспільним сектором, яке є відділеним від держави та від ринкових відносин і діяльності якого притаманні власні організація, логіка дій та цінності [Rosenblum, Post, 2002; Ahn, Ostrom, 2008; Putnam, Campbell, 2012]. Інерція домінування секторальної моделі почасти пояснюється історично, особливо коли починаючи з кінця 1980-х років концепцію громадянського суспільства активно використовували в осмисленні суспільних соціально-політичних поставторитарних трансформацій у Східній Європі та Латинській Америці саме у протиставленні громадянського суспільства авторитарній державі, зокрема як ідеологічне забезпечення боротьби проти її бюрократичних ексцесів.

Від тої пори всі теоретичні дебати про громадянське суспільство відбувалися (і досі тривають) у двох умовних напрямках, які одночасно репрезентують складові теоретичного ядра цієї концепції й часто перетинаються та поєднуються в сучасних дискурсах. З одного боку, існує тенденція структурно-інституційно локалізувати громадянське суспільство, часто зводячи його емпірично до особливої соціальної сфери, яка конститується мережею добровільних організацій та об'єднань, відокремлених від держави, ринкових та приватно-сімейних відносин [Anheier, Salamon, 2006; Evers, 2009; Freise, Hallmann, 2014]. Така секторальна модель здебільшого репрезентує емпірично-інструментальний

підхід і артикулює так зване «вузьке» розуміння громадянського суспільства. З іншого боку, активно розвивався теоретичний дискурс, який підкреслює іншу складову теоретичного ядра концепції громадянського суспільства, а саме – його особливу ціннісну природу, артикульовану в концепті цивільності й виражену такими соціальні чеснотами та практиками, як довіра, солідарність, взаємопідтримка, доброзичливість, визнання «Іншого», відповідальність та інші цінності й мотиви в досягненні суспільного блага [Walzer, 1991; Seligman, 1993; Shills, 1997; Габермас, 2000; Putnam, 2004].

Ці два умовні дискурси громадянського суспільства – секторально-інституційний та нормативний – репрезентують дві складові його теоретичного ядра і представлені окремо один від одного та у своїх абсолютизаціях наражають концепцію громадянського суспільства на певні методологічні обмеженості та неповноту. Адже відокремлення організаційних структур громадянського суспільства від держави та від сектору підприємницької активності, їх відносна автономність – це лише формальний критерій, який зводить значення громадянського суспільства до будь-яких недержавних утворень, які не ставлять за мету своєї діяльності економічний прибуток. Утім, такий формальний критерій, зокрема щодо наявності організаційних структур громадянського суспільства у будь-якій країні, ще не свідчить про його (громадянського суспільства) розвиненість, дієвість і тим паче про ціннісну складову та спрямованість діяльності недержавних або неурядових організацій. Американська дослідниця Шері Берман, аналізуючи досвід суспільних процесів Веймарської Німеччини 1930-х років, переконливо показала, що існування широкої мережі громадських об'єднань, груп і клубів за інтересами у Німеччині того часу не лише не завадило приходу нацистів до влади, а й певною мірою було використано ними для доволі ефективною націонал-соціалістської соціалізації широких верств німецького населення того часу [Berman, 1997]. Приклад Веймарської Німеччини особливо показовий, адже йдеться не про політично й ідеологічно орієнтовані громадські організації, якими, наприклад, були в СРСР піонерська, комсомольська та інші формально недержавні організації, а про мережі добровільних об'єднань, часто далеких від політики. За формальними ознаками і мафіозно-корпоративні угруповання, *Ку-клукс-клан* або *Аль-Каїда* (що в перекладі з арабської означає «мережа») є також недержавними організаціями.

Проблеми інституціалізації громадянського суспільства та соціальної спрямованості діяльності недержавних організацій особливо актуалізу-

валися за сучасних умов. Дослідники, наприклад, зазначають, що в країнах так званої третьої хвилі демократизації, зокрема в Африці, швидке поширення та зростання кількості формальних груп громадянського суспільства упродовж 1990-х років було не так результатом збільшення політичної ваги громадянського суспільства на цих теренах, як радше наслідком дуже прагматичного висновку, що західні донори розподіляють свої ресурси переважно через мережі недержавних організацій [Englehart, 2011: р. 338]. Исторична диспозиція з досвіду східноєвропейських революцій кінця 1980-х про те, що громадянські суспільства є гармонійними, визвольними, часто спонтанними вільними об'єднаннями, які обстоюють свободу громадян проти деспотичної держави, також не завжди підтверджується за різних суспільно-політичних обставин, зокрема для суспільств, які перебувають у стані громадянських конфліктів та насильства. У таких ситуаціях, як, наприклад, у Сомалі, не держава є занадто сильною, а суспільство все ще є занадто слабким, а то й навпаки: автономні групи, часто озброєні, або уникають контролю держави, або маніпулюють державним апаратом проти своїх ворогів. Стратегія зміцнення громадянського суспільства (на протипагу державі) за таких обставин може обертатись на підтримку нецивільних акторів, які здатні на насильство проти інших.

Різні інституційні контексти й типи політичних режимів також мають важливий вплив на формування та особливості функціонування недержавних об'єднань, які позицінують себе як «громадянське суспільство». Наприклад, в авторитарному Китаї можуть існувати лише такі місцеві неурядові організації, які утримуються від просування будь-яких демократичних вимог, а концентруються лише на розв'язанні соціальних проблем, які, своєю чергою, можуть викликати соціальне невдоволення. Таким чином, авторитарна держава, толеруючи існування таких НУО і навіть патронуючи їх, може досягати певного мирного співіснування із цим громадянським суспільством у взаємному «контингентному симбіозі» [Spire, 2011: р. 1], оскільки такі організації не критикують уряд і водночас знімають з нього певну частину соціальних зобов'язань.

Проблемна варіативність взаємин громадянських організацій та держави у різних політичних режимах стосується не лише концептуальних викликів щодо секторальної моделі громадянського суспільства, а й іншого важливого концептуального питання, а саме – зв'язку між громадянським суспільством та демократією, зокрема чи не вперше артикульованого А. де Токвілем. З одного боку, численні історичні сценарії успіху і не лише у Східній Європі від кінця 1980-х років, а й у випадках

Латинської Америки та Азії, зокрема Південної Кореї та Тайваню, демонструють підтвердження цього зв'язку – організації громадянського суспільства дійсно відіграють важливу роль у процесах демократизації. З іншого боку, активне та розгалужене громадянське суспільство, представлене різними добровільними об'єднаннями, не завжди веде до дієвої демократії. Класичний кейс Веймарської Німеччини 1930-х років у дослідженні Ш. Берман – це лише один із прикладів таких аберацій. Дослідження Дж. Райлі щодо формування фашизму в Італії та Іспанії у період між двома світовими війнами також показує, як місцеві динамічні громадянські суспільства готували ґрунт радше для авторитаризму, аніж для демократії [Riley, 2005]. І вже у повоєнний період 1950–1960-х років в Індонезії громадські організації, які здебільшого були пов'язані з політичними партіями, не стали фасилітаторами формування цивільності та соціального капіталу в суспільстві, а радше сприяли поглибленню внутрішніх соціально-політичних конфліктів та приходу до влади авторитарного режиму Сухарто [Aspinall, 2004]. Отже, на практиці взаємини громадських добровільних об'єднань, які можуть репрезентувати громадянське суспільство, і демократії вже не є нормативно і концептуально однозначними в дусі класичного підходу А. де Токвіля.

Зазначаючи двоїстість та розмитість секторальної моделі громадянського суспільства як аналітичної рамки в сучасних обставинах, Л. Еггольм та Л. Касперсен також зауважують, що сучасний суспільний контекст радикальних суспільних трансформацій та криз суттєво відрізняється від періоду кінця 1980-х років. Цей контекст дає багато прикладів «гібридності дій, відносин та організацій, переплетіння минулого та теперішнього і частого перетину умовних ліній між суспільними секторами, що, своєю чергою, ставить під сумнів саме увиразнення цих особливих та окремішніх секторів» [Egholm, Kaspersen, 2021: p. 144]. Нормативному уявленню про іманентний зв'язок поміж добровільними об'єднаннями та цивільністю також суперечать сучасні приклади нецивільної поведінки, насильства, радикалізму та популізму з боку самих цих так званих добровільних об'єднань [Armony, 2004; Lichterman, Eliasoph, 2014; Alexander et al., 2019].

Такого роду колізії та суперечності між реальним громадянським активізмом та ідеально-нормативним уявленням про громадянське суспільство свідчать про неминучі розбіжності між суспільною практикою та будь-якою нормативною теорією. У випадку ж концептуалізацій громадянського суспільства ці колізії є ще актуальнішими, адже «громадянське суспільство» – це не лише теорія та дискурс, а й різноманітні

форми та прояви громадянських активностей, які трансформуються, є соціально контекстуальними й залежать від способу та якості соціальних інтеракцій багатьох соціальних акторів та інститутів. Як зауважує М. Алагатта, реферуючи здебільшого до азійського контексту, але з висновком універсального значення, «громадянське суспільство – це арена влади, нерівності, боротьби, конфлікту та кооперації між конкуруючими ідентичностями та інтересами; воно наповнене різноманітними формальними та неформальними організаціями із широким розмаїттям структур, ресурсів, цілей та методів» [Alagappa, 2004: p. 46].

Сучасний розвиток дослідницької програми громадянського суспільства також позначений намаганням відобразити цю реальну «гібридну» соціальну практику у своїх концептах. Наприклад, нецивільна поведінка деяких недержавних акторів публічного простору в сучасних дискурсах визначається як своєрідний парадоксальний оксюморон – «нецивільне громадянське суспільство» (uncivil civil society) [Tøtges, 2021]. Колізії «секторальної моделі» громадянського суспільства, зокрема щодо його практичних відносин з державно-адміністративними інститутами, деякі дослідники позначають не менш парадоксальним під кутом зору конвенційної теоретичної логіки поняттям «система громадянського суспільства, контрольована державою» [Wiarda, 2003: p. 15].

Цей оксюморон з погляду уявлень про громадянське суспільство є доволі показовим прикладом його складних реальних відносин із державою. Намагання контролю з боку держави, особливо авторитарної, а також корпорацій різного роду та спрямування за сферою суспільної самоорганізації, а також використання ними привабливої ідеї громадянського суспільства є доволі поширеною практикою за сучасних умов. Подібні тенденції проявляються у різних своїх аспектах та в різних країнах, особливо в тих, де політичні режими ще далекі від усталених демократичних норм, а добровільна солідарна самоорганізація громадян не має міцних традицій. Ці тенденції фіксуються, зокрема, у численних акронімах псевдо- (квазі-) «громадських» організацій, таких як QANGO (від англ. «квазіавтономні недержавні організації»), GONGO (від англ. «недержавні організації, організовані державою»), MANGO (від англ. «недержавні організації, пов'язані з мафією»), MONGO (від англ. «недержавні організації, організовані мафією») або в іншій інтерпретації – «моя власна недержавна організація»), FINGO (від англ. «фінансово орієнтовані недержавні організації»), DONGO (від англ. «недержавні організації, організовані донорами»), BONGO (від англ. «недержавні організації, організовані бізнесом»), BINGO (від англ.

«недержавні організації, орієнтовані на інтереси бізнесу») та в інших позначеннях [Anheier, Toepler, 2010: p. 779] для такого роду імітаційних чи гібридних утворень. Тією чи іншою мірою подібні деформації організаційних структур та громадянських практик (замовні «протести», непрозорі лобістські послуги тощо) характерні й для багатьох посткомуністичних громадянських суспільств, зокрема українського.

Не менш проблемними з погляду конвенційної секторальної моделі громадянського суспільства та уявлень про громадські організації як неприбуткові інституції є сучасні відносини «третього сектору» з бізнесом, підприємництвом та ширше – із сучасною капіталістичною економікою. Постмодерна соціальна практика демонструє багато прикладів гібридних взаємодій та перетинів громадянського суспільства та ринкової економіки, зокрема в практиках соціального підприємництва «третього сектору», коли прибуток від підприємницької активності, спрямованої на надання соціальних послуг (наприклад, для соціально вразливих верств населення, бідних, сиріт або ВІЛ-інфікованих), є не самоціллю громадських організацій, а радше засобом підтримання їхньої фінансової сталості.

Секторальна теоретична модель громадянського суспільства може суттєво методологічно обмежувати поле зору дослідника, який вивчає реальні громадянські суспільства та сучасні форми громадянської активності. Основною проблемою такого підходу є ігнорування та недостатня увага до взаємодій громадянського суспільства, держави та ринку. Як зазначає Ф. Едлоф, у найкращому разі ці ефекти так званої колонізації громадянського суспільства іншими секторами, зокрема ринком, піддаються критиці, зокрема як «зростання монетизації волонтерства» або «маркетизація третього сектору» [Adloff, 2021: p. 152]. Дослідження, зорієнтовані на секторальний підхід, схильні також ігнорувати економічну активність організацій громадянського суспільства у дусі солідарної, альтернативної економіки або економіки «третього сектору». Зокрема, дослідження «третього сектору» у США часто виключають кооперативи та інші форми солідарної економіки зі своєї концепції громадянського суспільства. А французькі дослідники традиційно менше цікавляться розрізненням між прибутковими та неприбутковими видами активності, натомість підкреслюють відмінності між приватним та колективним і різними демократичними формами прибуткової активності [Adloff, 2021: p. 152].

Водночас навіть в історичній класичній версії концепції громадянського суспільства, зокрема у підходах представників Шотландського

просвітництва А. Сміта та А. Фергюсона ринок та економіка не були відділеними від громадянського суспільства, а їхній цивільний, а також цивілізаційний вплив був частиною громадянського суспільства як процесу соціетальної модернізації. Варто нагадати, Адам Сміт був не лише класиком економіки, а й моральним філософом. І лише від К. Маркса з його критикою *bürgerliche Gesellschaft* інтегральний зв'язок між економікою та громадянським суспільством був розірваний, адже громадянське суспільство було низведено Марксом до буржуазного суспільства, основою якого є лише класовий антагонізм. І, по суті, такі критики цього спрощеного розуміння, як Марсель Мос та Карл Полані, нагадують нам, що економіка у широкому та автентичному сенсі не може ототожнюватись лише з капіталістичними ринковими процесами. Економіка залежить і від соціального процесу репродукції, зокрема від безоплатної домашньої та освітньої роботи, а також від соціальних процесів перерозподілу та взаємності [Laville, Salmon, 2015; Adloff, 2016]. Ба більше, у сучасний період зрозуміло також і те, що ефективний ринок не є самодостатньою саморегульованою системою, але потребує для свого функціонування політичної та правової регуляції, а також норм цивільності у ринкових взаєминах. Сучасні дебати про «змішану», кооперативну або солідарну економіку, економіку самозайнятості та інші гібридні форми економічної та соціальної активності підкреслюють актуальність різних взаємодій економіки, держави та громадянського суспільства як у практичній площині, так і на рівні сучасних теоретичних концептуалізацій.

5.2. Історичність і контекстуальність дослідницької програми «громадянське суспільство»

Методологія дослідницької програми громадянського (цивільного) суспільства передбачає вивчення історичної трансформації цієї концепції, розвитку її історичних стадій (форм), або «концептуального каркасу», в термінології І. Лакатоса [Лакатош, 2007]. Як і багато інших концептів сучасного політичного тезаурусу, «громадянське суспільство» є продуктом історичного розвитку з відповідними змінами в артикуляції акцентів його смислів. Власне сама «багатшаровість» [Pérez-Díaz, 2014] поняття «громадянське суспільство», яка породжує проблемну складність його дослідження, є не лише результатом теоретичного вдосконалення, а й концептуальним відображенням історичної соціетальної трансформації та самоорганізаційних практик сучасних суспільств,

накопичення їхньої структурної та функційної складності, відкритості та ризикованої невизначеності постмодерних суспільних процесів.

Історично-дискурсивний аналіз розвитку поняття громадянського суспільства передбачає виокремлення його історичних контекстів і дослідження трансформації соціального досвіду та структурних змін, що відповідали історичним смисловим значенням цього поняття. По суті, дослідження смислових трансформацій суспільних топосів і теоретичних дискурсів в історичному часі та виявлення послідовності їх чи розривів з інституційними структурами – одне із ключових завдань історичної соціології. Наприклад, уявлення про громадянське суспільство як відокремлену від держави сферу – це результат повільної історичної трансформації не лише смислового поля цього поняття, а й європейської суспільної практики та соціального досвіду від часів Античності до XVII–XVIII сторіч. Особливою інтригою позначені дослідження посткомуністичних смислових трансформацій, занурених у постмодерний контекст пришвидшеного історичного часу зі своїми особливими алгоритмами гібридного соціального конструювання (догматизація, наслідування, імітація).

Утім, завдання дослідника у здійсненні історичної реконструкції розвитку поняття – не лише інтерпретувати трансформації його значень, а й фіксувати моменти його можливих смислових незмінностей, сталості, окреслювати свого роду смислові константи «теоретичного ядра» поняття. На слушну думку німецького соціального дослідника Райнгарта Козеллека, саме в таких невідповідностях смислів, розбіжностях, які виникають між старими значеннями понять, пов'язаними з історичними реаліями, що зникли (чи зникають), та новими смисловими наповненнями їх, і з'являється можливість для дослідника звернути увагу на ці смислові константи, яким, однак, вже не відповідає реальна дійсність, або ж за цими смислами побачити дійсність, значення якої може залишатися неусвідомленим [Козеллек, 2014: с. 35]. Останнє зауваження є особливо методологічно цінним щодо «громадянського суспільства». Адже, наприклад, такі смисли ще античного поняття *societas civilis*, як громадський *ethos* та чесноти, або концепція цивільності (*civility*), що була центральною для дискурсу Шотландського просвітництва XVIII сторіччя, зберігають свою константну значущість, хоча, можливо, й не є сповна актуалізованими в сучасних звучаннях та значеннях поняття громадянського суспільства, особливо у його посткомуністичному контексті та відповідному дискурсі [Степаненко, 2015].

Які ж соціокультурні та історично структурні чинники впливають на трансформацію смислів багатьох модерних суспільно-політичних понять, зокрема поняття «громадянське суспільство»? Р. Козелек виокремлює чотири такі взаємопов'язані фактори, дієвість яких особливо дається взнаки починаючи з історичного досвіду структурування смислового простору Нового часу, а саме: демократизація, темпоралізація, можливість ідеологізування та політизація [Козеллек, 2014: сс. 27–31]. *Демократизація* в контексті історичного розвитку поняття означає, що з історичним суспільним розвитком сфера вжитку суспільно-політичних понять розширюється – як у сенсі долання станових меж щодо їх застосування, так і в сенсі розширення їхнього семантичного поля. Розвиток освіти та освіченості не лише для обраних і небагатьох, технологічні інновації в друкарстві та збільшення форм та накладів масових друківаних видань, популяризація медіа та розвиток культури публічного спілкування історично сприяли цим процесам демократизації. Яскравим прикладом чинника демократизації історичного розвитку поняття «громадянське суспільство» є його відродження та активне термінологічне використання у період східноєвропейських антикомуністичних революцій кінця 1980-х років. *Темпоралізація* в контексті історичної трансформації смислів понять означає, за Козелеком, процес категорійних смислових наповнень, які пов'язують поняття із їхньою часовою структурованістю, або, іншими словами, актуальністю (чи актуалізацією їхніх смислів) тут і зараз. Скажімо, античний термін «республіка» трансформується від родового поняття для всіх форм представницької влади в історично партійний термін, який претендує на єдину репрезентацію легітимності влади нарівні із «демократією».

Іншим важливим чинником, який структурує смисловий простір Нового часу, є *можливість ідеологізування* в інтерпретації значень суспільних понять. Ця можливість позначає історичний досвід Модерну, який характеризується «втратою “очевидних” класифікацій соціальних фактів та їх позначень» [Козеллек, 2014: с. 30]. У цьому історичному процесі зростає ступінь абстрактності багатьох понять, які вже не встигають за змінами подій чи еволюцією суспільних структур, а відтак вимушені абстрагуватися від цих численних змін. Водночас такі багатозначні поняття відкривають можливості для різного ідеологічного використання їх. У сучасному українському контексті яскравим прикладом цього є, зокрема, ситуативне й часто маніпулятивне використання поняття «громадянське суспільство» різними акторами суспільно-політичного

процесу з іноді протилежними ідеологічними позиціями та класовими інтересами.

Нарешті, *політизація* суспільних понять – це четвертий структурний фактор трансформації та розширення їхніх значень, фактор, що, як і попередні взаємопов'язані з ним, став проявлятися та посилювати свій ефект починаючи з історичної доби Модерну. Процеси промислових революцій та суспільних трансформацій, плюралізація та політична партизація суспільного життя, які супроводжували історичний розвиток модерної Європи, стимулювали появу та вжиток неологізмів і різних тактик управління мовою, зокрема появу «слів-гасел». Власне сама мова стає потужним чинником історичного формування європейських держав-націй і їхніх політик національної уніфікації та стандартизації. Поняття, які виражають та позначають проєкти майбутнього (розвитку), управління, контролю та влади, дедалі активніше залучаються до сфери політичного планування і до самої мови як засіб символічного (П. Бурдье) і цілком реального політичного панування. Як зазначає Р. Козелек, «відношення поняття до того, хто його розуміє, перевертається, зміщується на користь мовних засобів, які покликані випереджати свій час та виглядати інструментами творення майбутнього» [Козеллек, 2014: с. 31]. Політизація проявляється і в тому, що однакові поняття по-різному інтерпретують, вживають та використовують у різних політичних режимах – як приклад, маргіналізація (чи навіть негативна конотація) таких понять, як «нація», «приватна власність» чи «громадянське суспільство» у радянському офіційному дискурсі.

Багатозначність концепту «громадянське суспільство», його евристичний та соціально визвольний потенціал відкриває можливості не лише для ідеологізації та політизації, а й для теоретичної нормативної ідеалізації цього поняття. Значною мірою така нормативна ідеалізація не лише присутня, а й є однією із важливих характеристик концепту «громадянське суспільство», навіть з тої причини, що, як буде показано далі, громадянське суспільство – історичне та контекстуальне поняття, і різні його аспекти та характеристики можуть актуалізуватись у різні історичні періоди та в різних суспільних контекстах по-різному.

Історичний дискурс громадянського суспільства має тривалу історію, яка сягає своїми першовитоками часів Античності – зародження перших практик самоуправління політичної громади, рівності громадян перед законом та особливого нормативного порядку громадянських та цивільних чеснот. У давній європейській традиції, що бере початок від періоду грецької античної демократії, ідея «громадянського суспільства»

означала спільноту вільних і рівних людей, об'єднаних під однією політичною (державною) владою – прямий переклад давньогрецького терміна *πολιτική κοινωνία* (Аристотель) та подібного латинського *societas civilis* (Цицерон). Як вважає німецький дослідник Манфред Ридель, саме термін *πολιτική κοινωνία* (політична спільнота), який вживає Аристотель на початку свого трактату «Політика», мав вирішальне значення для європейського теоретичного дискурсу від Античності до Нової доби [Ридель, 2014]. Адже через це поняття уможливилася подальша екстраполяція самого принципу взаємодії рівних громадян у межах конкретного державного утворення (афінського полісу) на будь-яку подальшу політичну систему.

Марк Тулій Цицерон уперше переклав латиною Аристотелеве поняття *πολιτική κοινωνία* як *societas civilis*; при цьому збереглися різні варіанти перекладу – *civilis* і *politicus*, які були синонімічними у давньоримському вжитку. Однак саме цей античний латинський аналог *societas civilis* від Цицерона і далі через Фому Аквінського став основним родовим термінологічним поняттям громадянського суспільства (в англійській мовній версії – *civil society*) у європейській та американській історичних традиціях. У цьому розумінні витоки західної цивілізації, модерної політичної культури та громадянського суспільства сягають часів Античності з її традиціями. А Т. Гобс, Дж. Лок, Ш. Монтеск'є та інші мислителі й ідеологи Нової доби «стоять на плечах» Платона, Цицерона та Аристотеля. Зокрема, філософсько-політичні твори останнього справили особливий вплив на Монтеск'є, який, на авторитетну думку Раймона Арона, першу частину своєї праці «Про дух законів» написав «з книгою Аристотеля («Політика». – В.С.) під рукою» [Арон, 1993: с. 37].

Антична традиція сформувала дві головні взаємопов'язані передумови модерного значення громадянського суспільства. Це, по-перше, історично унікальна форма громадської життєдіяльності та, як би сьогодні сказали, політичного режиму прямої демократії – старогрецький поліс, а по-друге, традиція громадянської добродесності, культивована у суспільній життєдіяльності «міста – громади – держави» та репрезентована в античній політичній філософії та етиці, зокрема в етиці Аристотеля. Саме антична демократична традиція, трансформована також в історичний досвід Римської республіки, надбанням якої була усталена система правових норм і регуляцій суспільної життєдіяльності (римське право), стала історичним лоном розвитку основ західної демократії та громадянського суспільства. Навіть базовий лексикон цієї традиції

(сенат, право вето, форум, трибун тощо) відображений у сучасній демократичній практиці різних країн.

Тривалий період європейського середньовіччя також не означав історичного припинення розвитку громадянського суспільства. Хоча можна стверджувати, що за цієї історичної доби в Європі цей розвиток не синхронізувався з наявними формами державного (монархічного) та місцевого (феодального) правління, а радше відбувався поза межами ієрархічно-державного адміністрування. Релігійні об'єднання, європейські міські громади з їхньою тривалою боротьбою проти свавілля феодалів, становлення традицій університетської автономії та самоврядування та інші острівці збереження та розвитку соціальної емансипації та самоорганізації у середньовічній Європі готували історичний соціокультурний ґрунт формування нових суспільних практик та відносин.

Соціокультурна динаміка розвитку капіталізму та модернізації з такими проявами їх, як комерціалізація землі, праці та капіталу, розвиток ринкових відносин, епоха революцій в Англії та Європі, а також, згодом, успішна політична боротьба північноамериканських колоній за незалежність, привели до кризи як чинного феодального ладу, так і панівної ідеологічної парадигми його підтримки. Принципи ідеологічної легітимації абсолютистської влади та суспільного устрою, що базувалися на визнанні зовнішніх щодо суспільства матриць соціального порядку, таких як божественний авторитет, монархія та сакралізація традиційного укладу, почали руйнуватися під тиском соціокультурних наслідків європейської модернізації кінця XVII сторіччя – секуляризації, соціокультурної емансипації та індивідуалізації. Формувався тип автономного, або, за виразом Е. Гелнера, «модульного» (*modular*) [Gellner, 1996: p. 97] індивіда, більш незалежного від родових, соціально ієрархічних, цехових тощо зв'язків. Як зазначає А. Селігмен, «на початку XVIII сторіччя люди, аби пояснити існування суспільного порядку, стали дедалі більше придивлятися до того, як суспільство функціонує саме по собі» [Seligman, 1993: p. 140].

Саме цей погляд на суспільство, що функціонує «само по собі», через свої власні причини та закони, почав асоціюватися з модерною концепцією громадянського суспільства. Утвердженню цієї ідеї передували тривалий і послідовний розвиток європейської соціально-теоретичної думки та її переорієнтація на пошук іманентно-внутрішніх, а не зовнішньо-трансцендентних причин і закономірностей соціального устрою та розвитку. У європейській філософській традиції XVII–XVIII сторіч, репрезентованій Т. Гобсом, Дж. Локом, Д. Г'юмом, Ж.-Ж. Русо, ідея

громадянського суспільства була елементом суспільного договору як основи організації політичного суспільства та запобіжника від первісного «природного» стану «війни всіх проти всіх». Як справедливо зазначають Ігор та Ярослав Паськи, «концепцію природного права і похідну від неї доктрину суспільного договору слід визнати теоретичним підґрунтям усіх новочасових концепцій громадянського суспільства» [Пасько, Пасько, 1999: с. 61].

Отже, свого сучасного актуального звучання поняття громадянського суспільства набуває у період Модерну, розвиваючись у просвітницьких ідеях Ж.-Ж. Русо, Ш. Монтеск'є, Дж. Лока, шотландської моральної філософії XVIII сторіччя (Ф. Гатчесон, Д. Г'юм, А. Сміт, А. Фергюсон). І далі ця традиція тягнеться від А. де Токвіля до А. Грамші, Ю. Габермаса, Н. Еліаса, Е. Гелнера, Дж. Кіна, А. Арато, Р. Патнема, Дж. Александра та інших сучасних дослідників. Але саме досвід поставторитарних і посткомуністичних трансформацій кінця XX сторіччя актуалізував уже за сучасної доби проблематику громадянського суспільства у глобальному вимірі, зокрема для Східної Європи та України. В осмисленні процесів тектонічних політичних зрушень останнього періоду XX – початку XXI сторіччя історичне поняття «громадянське суспільство» стало, за влучним зауваженням британського соціолога К. Кумара, знову «корисним» [Kumar, 1993]. Отже, як саме поняття, так і цінності та практики громадянського суспільства набули нової історичної актуальності з розвитком фундаментальних політичних, соціальних та культурних трансформацій у Східній, тоді ще комуністичній, Європі із середини 1980-х та початку 1990-х років. Водночас актуалізація ідей і суспільно-політичних практик громадянського суспільства проявлялася по-різному у її особливих інтерпретаціях та реалізаціях у колишніх соціалістичних країнах. З погляду вже певної історичної дистанції від початку «оксамитових» східноєвропейських революцій і посткомуністичних трансформацій дослідники можуть констатувати цілком відмінні риси та рівні суспільної емансипації від тотального адміністративного й політичного державного контролю, яка становила ту первинну ідею та напрям суспільної трансформації, що найчастіше асоціювалися з гаслом відродження громадянського суспільства у Східній Європі.

За час, що минув після східноєвропейських антикомуністичних революцій кінця 1980-х років, концептуалізація громадянського суспільства, а також його реальні прояви і маніфестації як у глобальному масштабі, так і в окремих регіонах та країнах набули нової актуальності та увиразнили нові складні виміри та підходи. Останні, зокрема, у перспективі

досвіду драматичної суспільної трансформації в Україні вже не вкладаються у спрощену ідеологію громадянського суспільства, висловлену в гаслі революційних романтиків та інтелектуалів періоду зародження східноєвропейської демократичної хвилі – «громадяни проти держави» [Arato, 1981; Havel, 1985].

Отже, з огляду на таку тривалу і складну історичну траєкторію формування поняття громадянського суспільства певною методологічною проблемою в аналізі відповідної дослідницької програми є виокремлення історичних етапів та теоретичних варіацій його розвитку. Зокрема, можна позначити дві методологічні лінії дослідження історичних витоків соціологічної концепції громадянського суспільства. Перша лінія орієнтується на історичний аналіз громадянського суспільства як певної суспільної практики. Прикладом такого аналізу може слугувати дослідження історико-структурних перетворень у сфері публічності, здійснене Ю. Габермасом [Габермас, 2000]. Друга лінія, якої я здебільшого дотримуватимусь у цьому аналізі, фокусує увагу на історичній генезі дискурсу та трансформації нормативної концептуальної моделі громадянського суспільства, у соціологічному сенсі – генезі його «ідеального типу». Звісно, це не означає, що, концентруючись на аналізі розвитку концепції, дослідник залишатиме осторонь зв'язок між розвитком ідеї та трансформацією соціальної реальності, що їй відповідає. У контексті цього аналізу важливо виокремити ті теоретичні, соціокультурні та соціальні алгоритми, які визначали формування соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства.

Одним із прикладів такого алгоритму історичного розвитку дослідницької програми громадянського суспільства є трьохстадіальна періодична модель, запропонована Джефрі Александером [Alexander, 1998, 2006]. Цей теоретик виокремлює три послідовні фази або історичні стадії розвитку модерного концепту громадянського суспільства. За Александером, *громадянське суспільство I (SC I)* – це рання класична історична концепція розуміння громадянського суспільства, яка артикулюється наприкінці XVIII сторіччя в ідеології європейського Просвітництва, зокрема в ідеях Дж. Лока, Ж.-Ж. Русо та шотландської моральної філософії, та набуває подальшого розвитку в підходах А. де Токвіля. У цій ранній формі поняття «громадянське суспільство» є доволі широкою концептуальною парасолькою, яка поширюється на численні інститути поза державою, включно з ринковими утвореннями й тим, що Токвіль називав «добровільною релігією», а саме – різні приватні та публічні об'єднання та різні форми кооперативних соціальних відносин, ґрунто-

ваних на взаємній довірі. Важливою особливістю цієї першої модерної форми (та історичної стадії) концепту громадянського суспільства є її спорідненість із ринковими інститутами раннього капіталізму та артикуляція морально етичної природи суспільних інтеракцій, також тісно пов'язаних із цивілізаційним та дисциплінарним впливом ринку.

Позитивний морально-етичний тон, яким *громадянське суспільство I* наділяло ранні ринкові відносини, у першій половині XIX сторіччя поступово трансформувався у переважно критичний дискурс щодо капіталізму. К. Маркс не був історично першим у плеяді таких критиків, але став одним із найвпливовіших ідеологів цього критичного дискурсу. Ця переважно ідеологічна критика ринку та капіталізму стала, за Дж. Александером, історичним підґрунтям формування стадії *громадянське суспільство II (SC II)*. Особливістю цієї історичної форми концепту громадянського суспільства стало його майже повне ототожнення з ринковим капіталізмом. І внаслідок такого звуженого розуміння громадянське суспільство у цьому трактуванні втратило притаманні йому у первинній формі смислові конотації з кооперативними, асоціативними, демократичними та публічними зв'язками та інтеракціями [Alexander, 2006: p. 26]. У марксистській інтерпретації громадянське суспільство стали трактувати не лише як поле егоїстичних, суто приватних інтересів, а й як частину ідеологічної структурної надбудови або політичної арени, функцією якої є маскування панування товарно-грошових відносин та капіталістичної класової експлуатації. Великою мірою таке обмежене розуміння громадянського суспільства та його ототожнення з капіталізмом тривалий час і після Маркса підживлювали аргументи як правих, так і лівих ідеологічних критиків у запереченні самодостатності суспільства («суспільства не існує», за висловом М. Тетчер) з боку перших і заперечення ринку та й самої приватної власності з боку других.

На думку Дж. Александера, у період антикомуністичних революцій у Східній Європі, які ідеологічно супроводжувались актуалізацією, ба навіть «другим народженням» (Дж. Кін) історичних ідей громадянського суспільства, відбулося певне повернення до первинної форми цього концепту – до стадії *громадянське суспільство I* в термінології дослідника. Цей концептуальний поворот, артикульований зокрема у працях Дж. Кіна, Е. Арато та Дж. Коен, а також у неотоквіліанських підходах Р. Патнема, був також співзвучним із загальними трендами розвитку соціальної науки кінця XX сторіччя, а саме з інтересом до проблематики соціальної неформальності та життєвого світу локальних культур та спільнот, інтимності та мікросоціальних інтеракцій, питань довіри,

дослідження культурних та символічних процесів, а також інститутів громадського життя [Alexander, 2006: p. 29].

Один із авторитетних дослідників цієї проблематики Дж. Кін у частині свого дослідження з дещо епатажно-провокаційною назвою «Згадуючи померлого» (*Remembering the dead*) доволі влучно схоплює ознаки поживлення дискурсу громадянського суспільства у цей період. За Кіном, це нагадувало масове залучення до «пам'яті, що звернена у майбутнє», та «спокуту» й «відтворення» загублених скарбів авторів, текстів і контекстів, відкинутих соціалістичною традицією як «застарілі» або «буржуазні» [Кін, 2001: с. 78]. Інший аналітик, британський соціолог К. Бріант, спостерігаючи динаміку зростання інтересу до концепції громадянського суспільства у той період, зазначав: «До 1980-х років в академічній соціології, політичних науках та в суспільній царині було лише декілька посилянь щодо сучасного “громадянського суспільства”. У 1980–1990-х роках таких посилянь стало вже багато» [Byrant, 1993: p. 397]. Помітного поштовху поживленню дискурсу громадянського суспільства надали східноєвропейські інтелектуали неомарксистського та ліберального спрямування Я. Куронь, А. Міхнік, В. Гавел та інші, які значною мірою й підготували ідеологічний ґрунт для антикомуністичних революцій і посткомуністичних трансформацій у Східній Європі. Серед ґрунтовних теоретико-соціологічних досліджень з проблематики громадянського суспільства, які осмислюють або принаймні беруть до уваги новий історичний контекст суспільних трансформацій кінця ХХ сторіччя, слід згадати роботи Е. Гелнера, Д. Кіна, Дж. Александера, Дж. Коген та Е. Араго, Н. Бобіо, Ю. Габермаса та інших дослідників. Починаючи з цього періоду проблематика громадянського суспільства у його різних аспектах відображається й у вітчизняному суспільствознавстві.

У цей період соціокультурна динаміка сучасних постіндустріальних інформаційних суспільств набула нових якісних вимірів, що їх часто характеризують як постмодерні. Повертаючись до історичної моделі розвитку дослідницької програми громадянського суспільства Дж. Александера, ця внутрішня складна трансформація буржуазного суспільства поставила під сумнів попередні історичні фази концептуалізації громадянського суспільства, зокрема Марксову редукцію його до епіфеномену капіталізму. «Громадянське суспільство і капіталізм, – зазначає Дж. Александер, – мають бути осмислені у фундаментально відмінних поняттях ... Ми є не більше капіталістичним суспільством, аніж бюрократичним, секулярним, раціональним або дійсно громадянським суспільством» [Alexander, 1998: pp. 4–5]. У цьому контексті

громадянське суспільство, на думку соціолога, у третій його історичній фазі теоретичної концептуалізації (*громадянське суспільство III – SC III*) слід розуміти радше як нормативну сферу солідарності та цивільності, яка виникає внаслідок трансформації та диференціації соціальної системи й визначає та регулює межові взаємостосунки між різними соціальними сферами (економікою, державою, релігією, наукою, сім'єю тощо) [Alexander, 1998: pp. 4–5]. Отже, принаймні дві історичні обставини – трансформації «третьої хвилі» демократизації, зокрема у Східній і Центральній Європі та Латинській Америці 1980–1990-х років, та внутрішня логіка розвитку постмодерного суспільства – актуалізували в цей період новий сплеск інтересу до концепції громадянського суспільства.

Дослідницький інтерес до теоретичної проблематики громадянського суспільства не згасає і нині. Наприклад, розвиваючи підхід Джефрі Александера, німецький соціолог Клаус Едер пропонує виокремити нову стадію розвитку громадянського суспільства, яку він, по аналогії з моделлю Александера, називає *громадянське суспільство IV (SC IV)* [Eder, 2009]. На думку Едера, цього нового смислового значення цей концепт набуває в контексті позанаціональних (non-national) форм політичних інститутів, таких як Європейський парламент, коли громадянське суспільство трансформується з опонента державної влади у її партнера [Eder, 2009: p. 25]. У європейській політичній практиці в рамках ЄС завдяки процедурним правилам інститути громадянського суспільства отримують привілейований доступ до влади й фактично кооптуються у саму владу. У такій новій конфігурації, на думку німецького соціолога, громадянське суспільство стає партнером системи урядування, а сам концепт урядування (governance) – ключовим для розуміння цієї системи горизонтальної координації між різними владними акторами, в якій громадянське суспільство є вже не опонентом уряду, а невіддільною частиною структури європейського урядування [Eder, 2009: p. 25].

Соціологічна дослідницька програма громадянського суспільства окрім історичності артикулює також його соціально контекстуальний характер. У цьому сенсі, громадянське суспільство завжди вкорінене у певний соціокультурний, політичний, національний та інші контексти. Це – цілком конкретний спосіб організації солідарної життєдіяльності, практик та певного дискурсивно-нормативного порядку зі своїми особливостями інституціалізації та розвитку. Такий алгоритм соціологізації підходу до реальних громадянських суспільств та проблем їхньої інституціалізації пропонує, зокрема, Дж. Александер [Alexander, 1998].

У сучасній теоретичній літературі, в якій вже досягнуто консенсусу щодо багатозначності, варіативності та соціальної інтерактивності громадянського суспільства як актора публічної арени, пропонуються різні підходи до вимірювання його особливостей у різних національних контекстах. Так, дослідники пропонують чотири виміри, за якими можуть відрізнитись національні громадянські суспільства, а саме: якість публічно сфери; структура та організація громадянського суспільства; його взаємодії з іншими інститутами та акторами політичної арени та нормативні орієнтації самих акторів, які представляють громадянське суспільство [Ekiert, Foa, 2017: p. 421].

Визнання соціокультурної контекстуальності та особливостей громадянського суспільства пов'язане з доволі широким спектром питань щодо громадянських і негромадянських, західних і незахідних громадянських суспільств, можливостей інституціалізації громадянського суспільства на підставі іншої відмінної (та якою мірою) від західної соціокультурної традиції. У сучасній літературі доволі активно дебатуються шанси та перспективи громадянського суспільства в незахідних та постколоніальних культурах (Північної Африки, Близького Сходу, Азії, Китаю). Проблемність інституціалізації громадянського суспільства в його класичних нормативних орієнтирах у цих соціокультурних середовищах, на думку багатьох дослідників, пов'язана з відмінністю їхніх культурних традицій та практик, які характеризуються «дефіцитом цивільності» [Mbembe, 2001]. Показовим у цьому сенсі є аналіз Е. Гелнером особливостей ісламського традиційного суспільства у його порівнянні із західним модерним суспільством. Гелнер показує, що оскільки специфікою життєдіяльності такого суспільства є божественний закон (*Uma*), то судження щодо правителів та влади у ньому формуються не за принципами світського закону, а здебільшого за відповідністю їх релігійним нормам святого закону. Звідси будь-які характеристики внутрішньої організації суспільства та політичної влади (як правило, авторитарної) та поширена клієнтелістсько-патрональна структура сприймаються як питання несуттєві, що залишаються поза межами ролі та функцій влади, підзвітної у запровадженні релігійних правил лише богові. У такій культурі формальні інституційні регуляції мають доволі мале практичне значення порівняно з неформальними зв'язками взаємної довіри, ґрунтованої на минулих особистих послугах та на взаємообміні захисту «згори» та лояльності «знизу» [Gellner, 1994: pp. 44–50]. Відтак реалістичнішою стратегією інституціалізації норм і практик громадянського суспільства у таких традиційних соціокультурних середовищах

з авторитарними формами правління, зокрема на арабському Близькому Сході, є, на думку Ф. Волпі, не спроба демократизацій політичних режимів у цьому регіоні, а радше «трансформація у соціетальній перспективі» та «мікрополітичні процеси, які залучають різні артикуляції цивільності у суспільні відносини» [Volpi, 2011: p. 801].

Українське посткомуністичне суспільство також має власні контекстуальні соціокультурні особливості, що впливають як на сприйняття поняття громадянського суспільства та його розуміння, так і на процеси інституціалізації його цінностей та практик. І ступінь розвитку громадянського суспільства певною мірою залежить від ступеня сприйняття та адекватного розуміння цього соціального феномену в науково-теоретичному та політико-ідеологічному дискурсах, від суспільної актуальності його цінностей і практик, а також від ступеня та адекватності втіленості їх в етичних і символічно-культурних формах та структурах життєдіяльності певного соціуму. І навпаки, розвиненість цінностей і відносин цивільності й самоорганізованих культурно-політичних практик формує дискурс громадянського суспільства та його адекватне розуміння як відкритого проекту суспільної життєдіяльності, яка є добровільною та самоорганізованою. Остання, аби бути сталою, має, своєю чергою, репродукувати традиційні, коригувати деформовані та виробляти нові автентичні громадсько-солідаристські культурно-символічні смисли й норми – те, що в давньогрецькій культурній традиції з часів Аристотеля позначалося як *emot* (*ēthos*), а в підході А. де Токвіля – як «звичаї» (*mores*) цивільності.

Важливими методологічними орієнтирами соціологічної дослідницької програми щодо концептуалізації сучасного українського громадянського суспільства є, на мою думку, його *секуляризація* та *націоналізація* – суспільно-політичні, а також дослідницькі алгоритми, що певною мірою нейтралізують згадані вище політизацію, фетишизацію, телеологізацію та інші деформувальні впливи на його дискурс та практики у конкретному суспільному контексті. Завдання *секуляризації* зумовлює необхідність трансформації громадянського суспільства від революційного гасла та політичної міфології у культуру та практики повсякденної цивільності. Секуляризація передбачає *деполітизацію* і *деміфологізацію* цього нормативного ідеалу, тобто сприйняття громадянського суспільства не як політичної ідеологеми чи кінцевої мети або як проекту, який можна «розбудувати» *згори*, а радше як відкритого соціетального розвитку щодо досягнення цивільності у всіх царинах суспільної життєдіяльності (економіці, політиці, соціальних відносинах, приватній

сфері, культурі тощо). Цей процес зумовлює також усвідомлення необхідного зв'язку громадянського суспільства як способу суспільної життєдіяльності з функціонуванням:

– у економіці цивілізованих (як антиподу напівкримінальних, “тіньових”) – ринкових відносин;

– у соціально-структурних вимірах – наявної численної та соціально впливової страти середнього класу;

– у державній політиці – реально утвердженого верховенства права, а на рівні громадської політики – із конституюванням автономної та самодостатньої публічної сфери суспільної критики, обговорень і добровільних, самоорганізованих громадянських інтеракцій та дій.

Розуміння контекстуальності громадянського суспільства, зокрема в Україні, передбачає також *націоналізацію* цього проекту суспільної модернізації, тобто розвиток внутрішньонаціональних процесів соціальної цивільної самоорганізації та врахування національно-культурних особливостей становлення та інституціалізації громадянського суспільства – іншими словами, опору на внутрішню соціальну динаміку суспільних самоорганізаційних процесів. Експерти не без підстав застерігають, що «глобальне мислення та активність тією мірою, якою вони ґрунтуються на переконанні щодо існування універсальних/глобальних (значною мірою «західних») підході до конкретних місцевих проблем, можуть сприяти руйнуванню національних та місцевих підходів та ініціатив» [Halperin, Laxer, 2003]. Ця пересторога є дійсно актуальною в сенсі оптимізації стратегій зовнішнього впливу міжнародних громадських організацій щодо розв'язання конкретних проблем, захисту громадянських прав і лобювання громадських ініціатив в окремих країнах. Покладання великих надій місцевими громадськими активістами на допомогу міжнародних громадських організацій у долатті проблем національної або місцевої політики може призводити до «демобілізації» місцевих громадських зусиль та, принаймні у непрямий спосіб, сповільнювати або деформувати розвиток національного громадянського суспільства. Однак у країнах і ситуаціях, де місцева громадська ініціатива отримала власний імпульс та має широку суспільну підтримку, міжнародна підтримка та солідарність лише сприятимуть її успіху.

Таким чином, особливістю соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства є поєднання артикуляції його історичності та контекстуальності з визнанням спільних родових універсальних або типово-нормативних характеристик, які історично визначають теоретичне ядро концепту «громадянське суспільство».

5.3. Сучасні теоретичні інтерпретації дослідницької програми громадянського суспільства

Друге історичне народження концепції громадянського суспільства найвиразніше асоціюється із процесом суспільно-політичних і соціокультурних трансформацій у Східній і Центральній Європі та Латинській Америці 1980–1990-х років. Основну увагу буде зосереджено саме на розвитку дискурсу та сучасних теоретичних інтерпретацій соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства, що відбувався під значним впливом посткомуністичних трансформацій. Зокрема, йдеться про значення концепту громадянського суспільства як нормативного соціокультурного проекту суспільної модернізації.

Логіка розвитку соціальної теорії та завдання теоретичної концептуалізації східноєвропейського та латиноамериканського досвіду «третьої хвилі» демократизації, зокрема східноєвропейських демократичних революцій кінця 1980-х років, зумовили трансформацію акцентів і значень історичного поняття громадянського суспільства й актуалізували активний теоретичний та суспільно-практичний інтерес до цієї концепції на Заході, у посткомуністичній Європі та Латинській Америці. Ці процеси проблематизували класичний історичний дискурс громадянського суспільства і зробили його актуальним предметом світової суспільствознавчої, зокрема соціологічної, теорії.

Як зазначають авторитетні дослідники Дж. Коген та Е. Арато, центром переосмислення концепту громадянського суспільства у західній суспільній теорії стали саме поняття ліберальної демократії та проблемація «локусу демократизації» у взаємовідносинах між громадянським суспільством і політичним суспільством (державою). І хоча під впливом оновленого дискурсу громадянського суспільства модель ліберальної демократії, яка традиційно піддає сумніву перспективу прямої громадянської участі у здійсненні контролю суспільства над державою, залишилася домінантною, а проте у західній суспільній теорії позначились нові акценти перенесення сфери здійснення демократизації з держави на громадянське суспільство [Коэн, Арато, 2003: с. 114]. Залучення різних аспектів теоретичної парадигми громадянського суспільства до дискурсу про демократію також характеризується виникненням нових концептів, зокрема у соціологічному та соціально-філософському теоретизуванні – «рефлексійна демократія» (У. Бек, Е. Гіденс) та «деліберативна² демо-

² Від англ. терміна *deliberate* – міркувати, обговорювати, радитися.

кратія» (Ю. Габермас). Характерно, що на початок 2000-х років смислові акценти дискурсу громадянського суспільства знову дещо змінилися. Характерною особливістю сучасного контексту розвитку дослідницької програми громадянського суспільства є актуалізація не лише масового протестного активізму, а передовсім проблематики цивільності у різних її вимірах, цінностей толерантності, справедливості та доброчесності, тобто тих семантичних смислів, які містились і в історичній концепції громадянського суспільства, але не були сповна реалізовані, особливо у посткомуністичному контексті. Як зазначає Дж. Александер, сучасний дискурс громадянського суспільства розвивається, поєднуючись із дискурсом доброчесного, справедливого суспільства (good society) [Alexander, 2000].

Утім, повертаючись до «другого народження» концепції у період 1980–1990-х років, було б неправильно уявляти собі повне теоретичне забуття або розрив історичної традиції у розвитку концептуальних засад громадянського суспільства після К. Маркса та А. Грамші. Теоретичним містком, який поєднав неомарксистську концепцію громадянського суспільства та численні його сучасні інтерпретації, стали, зокрема, історико-концептуальні розробки авторитетного німецького соціального теоретика Ю. Габермаса. Його ґрунтовне дослідження «Структурні перетворення у сфері публічності: дослідження категорії “громадянське суспільство”» було вперше видано німецькою у Франкфурті в 1961 році, тобто майже на двадцять років раніше за перший у посткомуністичному світі досвід активного й масового соціального конструювання етосу та практик громадянського суспільства в русі польської «Солідарності». Навряд чи активісти «Солідарності» безпосередньо керувалися теоретичною аналітикою Габермаса, а робітники гданських корабелень на початку 1980-х років студювали Габермасів текст. Останній лише 1989 року – знаменний період широкомасштабних змін і суспільних трансформацій у Східній Європі – був уперше перекладений англійською. Одначе становлення громадянського суспільства в Польщі за часів «Солідарності», як зазначає польська дослідниця Е. Матиня, майже відтворює у своїй спонтанності, множинності голосів та у формуванні нової соціальної ідентичності Габермасову ліберальну модель публічної сфери [Matynia, 2001: p. 933]. Звичайно, таке відтворення відбувалось із певними адаптаціями та варіаціями, адже у своїх теоретичних розробках щодо ефективної реконструкції цієї моделі німецький теоре-

тик навряд чи міг уявити виникнення нових форм сфери публічності, забезпеченої активним розвитком самвидаву та широкою циркуляцією незалежних медіа за відсутності розвинуеного ринку, як це було в Польщі на початку 1980-х років, або мобілізаційних можливостей інтернету на початку 2000-х років та пов'язаної з ними, наприклад, комунікативно-інформаційної специфіки Помаранчевої революції 2004 року та Революції Гідності 2013–2014 років в Україні. Одначе концепція Ю. Габермаса й досі зберігає свою актуальність, і тому розгляд сучасних теоретичних варіацій соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства варто розпочати саме з неї.

Історико-нормативна концепція публічності Ю. Габермаса

Німецький соціальний теоретик Юрген Габермас, за своїм власним визнанням, «зріс у традиції західного марксизму», який об'єднував таких інтерпретаторів гегелівсько-марксистських течій, як А. Грамші, Д. Лукач, представники Франкфуртської школи [Хабермас, 1995: с. 83]. Але, на відміну від класичного філософа модерністської парадигми Маркса, Габермас убачає підстави суспільної емансипації не в розвитку продуктивних сил, природознавства та техніки, а в розвитку продуктивних сил комунікації. Посилення здатності громадян спілкуватись один з одним та дебатувати з важливих проблем суспільного розвитку, а отже, формування, за Габермасом, комунікативного розуму, підвищує колективні шанси суспільства у його русі за власний суверенітет та права людини. У своїй концепції Габермас певною мірою реабілітує у німецькій соціально-філософській традиції дещо занедбаний в аналізі громадянського суспільства з боку Гегеля і Маркса підхід Канта щодо Просвітництва та цивільності та розвиває нові підходи німецької комунікативної філософії.

Справді, Габермас у своїх творах доволі активно апелює до методологічних тез Канта про усунення будь-яких інституційних перешкод щодо «публічного використання розуму» [Хабермас, 2001: сс. 119–157] та про розмежування між приватним та публічним використанням розуму. Водночас він актуалізує ці вихідні позиції у своєму розумінні громадянського суспільства та деліберативної демократії. Історичний процес інституціоналізації комунікативного розуму в теоретико-соціологічній концепції Габермаса реалізується в таких організаційних утвореннях буржуазного суспільства, як демократична правова держава та

громадянське суспільство. Останнє, за Габермасом, розвивається у сфері *публічності*, або *політичної суспільності (Offentlichkeit)*³, що становить ключове поняття Габермасової концепції громадянського суспільства.

Доволі складна й багаторівнева теоретико-соціологічна концепція громадянського суспільства Габермаса була, зокрема, розроблена у його вже згаданому ґрунтовному дослідженні «Структурні перетворення у сфері публічності». У цій праці, фундаментальній для розуміння концепції громадянського суспільства з боку Ю. Габермаса, німецький теоретик вдало розв'язує проблему поєднання двох взаємопов'язаних дослідницьких стратегій: 1) історико-соціологічного аналізу генези та розвитку публічної сфери в європейському буржуазному суспільстві, а також історії її концептуалізації в західній соціальній філософії та 2) теоретичного розроблення нормативної моделі (або «ідеальної схеми») ліберальної версії публічності. При розгляді концепції Габермаса я спробую простежити логіку автора, наголошуючи два її аспекти – історико-соціологічний та теоретико-нормативний.

Відтворюючи західноєвропейську історію виникнення та розвитку громадянської публічності, Габермас пов'язує цей розвиток із соціально-структурними трансформаціями, притаманними утвердженню буржуазних відносин у Європі. У своєму аналізі він акцентує увагу саме на соціокультурних наслідках капіталістичної трансформації. Одним із цих наслідків, важливість якого важко переоцінити, є, за Габермасом, формування в континентальній Європі наприкінці XVIII сторіччя поряд зі становленням «третього» соціального стану городян, буржуа, бюргерів (громадян) цілком нового соціокультурного актора – пересічної «читацької публіки». Саме ця читацька публіка, що складалась не лише з обраних інтелектуалів і яка читала не лише нечисленні хрестоматійні твори, формувала щільну мережу нової громадської комунікативності та сприяла її розвитку. Ось к Габермас описує цю соціокультурну трансформацію раннього капіталізму, яка відбувається через розвиток інфраструктури громадської комунікативності та, що особливо важливо, водночас супроводжується формуванням її самоорганізованих осередків: «Стрибокподібно зростаючій кількості читачів відповідає значно ширший випуск книжок, часописів і газет, збільшення лав письменни-

³ Багатовимірне німецьке поняття *Offentlichkeit*, що його використовує Ю. Габермас, можна перекладати українською як «публічність» або, згідно з україномовним перекладом цієї праці, як «відкритість» [Габермас, 2000]. Я вживатиму термін «публічність», зберігаючи, однак, вживане взаємозамінне поняття «відкритість» у прямих цитуваннях цієї праці Габермаса в українському перекладі.

ків, кількості видавництва та книгарень, заснування загальних бібліотек і читалень, передусім читацькими товариствами, як вузловими пунктами нової читацької культури. Паралельно з цим стає актуальною практика об'єднань... Просвітницькі товариства, освітні об'єднання, таємні товариства франкомасонів, та ордени просвітлених були асоціаціями, що конституціювалися через вільне, тобто особисте рішення членів-засновників, вербувалися добровільно, а між собою практикували рівноправні форми спілкування, свободу дискусій, ухвалення більшістю голосів тощо» [Габермас, 2000: с. 11]. Саме в цих ранніх добровільних спільнотах і об'єднаннях, які характеризували культурно-мистецьку та, у ширшому сенсі, загальногромадянську публічну сферу Західної Європи того часу, Ю. Габермас убаचाє прообраз «практик політичних норм рівноправності прийдешнього суспільства» [Габермас, 2000: с. 11].

Як і сама публічна сфера, Габермасів історичний аналіз її формування в соціологічному розумінні є певною ідеальною моделлю. На відміну від Б. Андерсона, який у своєму дослідженні розвитку націоналізму зосереджується на таких результатах формування нової читацької публіки, як творення нового символічного поля національних «уявлених спільнот», німецький теоретик не бере до уваги всю багатовимірну складність символічних продуктів масового модерного культурного виробництва та друкарства (зокрема, масові щоденні газети як національні медіуми, що їх Б. Андерсон робить основним об'єктом своєї дослідницької уваги). Габермас звертає головну увагу саме на історичний процес політизації публічної сфери та трансформації публіки в суверенного суб'єкта суспільного життя. Історичним поштовхом до такої політизації, передусім громадськості, налаштованої на літературу та на мистецьку критику, не лише у Франції, а й у Німеччині, німецький теоретик вважає французьку революцію 1789 року.

Саме публіка, що складається з представників городян, бюргерів, буржуазії та інтелігенції, які усвідомлюють свій інтерес (а відтак – уже є «політизованими») в самоорганізаційних процесах становлення громадянського суспільства, також формує, за Габермасом, ідеалізований (у соціологічному сенсі) соціальний суб'єкт європейської публічності. Німецький теоретик убаचाє економічне джерело громадянської автономії цього суб'єкта в економічному самоврядуванні організованого на засадах приватного права та гарантованого державою підприємництва. Суспільне підґрунтя приватної (а отже, відокремленої від держави) автономії індивідів у буржуазному суспільстві історично становить родина, що є, за Габермасом, «серцевиною приватної сфери в громадянсько-

му суспільстві» [Габермас, 2000: с. 15]. В ранню історичну добу буржуазного суспільства ці дві сфери життєдіяльності індивідів – приватно-виробнича та інтимно-приватна – є гомогенними та взаємопов'язаними.

Такі висновки щодо історичного значення появи економічно автономної та відносно вільної від кланово-родових залежностей особистості для становлення громадянського суспільства висловлював ще Маркс. І хоча Габермас доводить, що з процесом розвитку капіталізму, політизацією класових протистоянь та в результаті урбанізації, бюрократизації та концентрації виробництва ці два простори життєвого світу індивідів (родинно-інтимна сфера та професійна система зайнятості) дедалі більше поляризуються, висновки про важливість появи на суспільній арені автономного індивіда (або, як згодом висловиться Е. Гелнер, «модулярного індивіда») та утвердження сфери приватного (*privacy*) мають неабияке значення і для розуміння посткомуністичного контексту формування громадянського суспільства. Значення це полягає передусім у тій очевидній імплікації, що нерозвиненість економічно незалежного середнього класу, а також спадково-комуністичні клановість і клієнтелізм у посткомуністичних країнах обертаються суттєвою проблемою нестачі соціальних структур, ба навіть носіїв (тієї самої публіки), які є органічним, спорідненим втіленням цінностей громадянського суспільства.

Для Габермаса громадянське суспільство – не негативний потенціал протистояння, а передусім позитивна модель публічності, відкритості та – якщо завгодно, в актуальних нині демократичному й посткомуністичному контекстах – транспарентності («прозорості») політики та владних рішень. У контексті своєї комунікативної моделі Габермас підкреслює, що «політична відкритість» як «вищий вияв тих умов комунікативності, за яких може реалізовуватися дискурсивне формування думки і волі публіки громадян держави, придатна як головне поняття нормативно укладеної теорії демократії» [Габермас, 2000: с. 32]. Габермас переконливо показує, що публічність як суспільна практика історично формувалась як соціально-емансипаторський проект доби Модерну, який надалі стійко асоціюється у нього з розумінням демократії як демократії домовленостей (*deliberative democracy*).

Власне центральною темою другої половини його дослідження про структурні перетворення у сфері публічності є історико-соціологічний аналіз трансформацій публічної сфери в європейському суспільстві. У передньому слові до перевидання цього дослідження 1990 року німецький дослідник так підсумовує історичні тектонічні зміни щодо

сфери публічності: «Інфраструктура відкритості змінюється разом із формами організації, доступності та споживання розширеного, вишколеного фахово і налаштованого на нові читацькі верстви книгодрукування, а також зміненої за змістом газетної та часописної преси; вона ще раз зазнає змін зі стрімким поступом електронних засобів масової інформації, оновленою актуальністю агітації, із тіснішим злиттям розваг та інформативності, з потужною централізацією в усіх галузях, з розвитком ліберальної практики об'єднань, з прогнозованою комунальною відкритістю тощо» [Габермас, 2000: с. 23].

Для сучасного постмодерного інформаційного суспільства характерною є всепрониклива влада комерціалізованих засобів масової інформації, комунікації та спостереження, які, в певному сенсі, деформують нормативну громадянську публічність та комунікативність. Габермас убачає цю загрозу в можливостях потужного селективного тиску щодо вибору та способу подачі інформації, а отже, в очевидних ризиках маніпуляції масовою свідомістю з боку сучасних медіа. Справді, проблеми маніпуляції свідомістю, створення «альтернативних» реальностей (гіперреальності), інформаційної зброї або «стратегій брехні», які уможлиблює сучасний розвиток засобів масової комунікації, є однією із провідних тем постмодерної соціології та культурології. Особливо актуальними ці теми є й у сучасному українському контексті, коли збройна загарбницька агресія Росії проти України супроводжується потужною інформаційною війною з боку агресора [Pavlyuk, 2015: pp. 241–257].

На думку Габермаса, єдиним способом уникнення негативних процесів і можливостей маніпулювання за умов зростання креативної ролі ЗМІ є свідоме культивування та підтримка з боку громадянського суспільства конкурентного середовища діяльності медіа, їхнього багатоголосся та плюралізму, а також наявність і розвиненість інститутів та структур «критичної публіцистики». У традиційному ліберальному контексті це, звичайно, законодавчо забезпечена, засвоєна та практично культивована свобода висловлювань і думок громадян та добровільних об'єднань, а також найактуальніша для посткомуністичного світу і для України, зокрема, свобода, в тому числі економічна, засобів масової інформації та комунікації. Габермас також вважає, що носіями «критичної публіцистики» можуть стати «внутрішньо демократичні спілки і партії» [Габермас, 2000: с. 26].

Видається, однак, що тут Габермас дещо ідеалізує західноєвропейський віковий досвід формування того етосу, цінностей і принципів

соціальних відносин, які в сучасній політичній соціології позначають поняттям демократичної політичної культури. Посткомуністична практика партій і громадських об'єднань, що часто традиційно все ще функціують на принципах «закритої», непублічної політики, якраз і свідчить, що досвід публічності є культурно-історичним феноменом, який не виникає автоматично, щойно партія чи організація проголошують себе «демократичними». Водночас тим самим підтверджується справедливість та переконливість Габермасових аргументів. Адже, як довів історичний досвід німецького нацистського й радянського тоталітаризмів, тоталітарний (а також значною мірою авторитарний) політичний режим за своєю суттю є передусім «негативно-комунікативною» політичною системою, в якій контролюється та дозується інформація і в якій утвердилися політично та карально-заборонні санкції щодо вільного висловлювання думок, громадського обговорення та вільної, безконтрольної з боку каральних органів держави комунікації громадян. А відтак збільшення можливостей громадських обговорень, розвиток і розширення плюралістичних комунікаційних та інформаційних інфраструктур (у наш час окрім традиційних газет, публіцистичних видань, кафе і клубів за інтересами також електронні медіа, радіо, інтернет-видання, стільниковий зв'язок та електронна пошта), розвиток різних сфер мистецтва та критики, а також зростання поінформованості громадян, їхньої здатності обговорювати суспільно важливі теми, користуючись різними інформаційними джерелами, та формувати громадську думку стосовно них є, згідно з важливим висновком Габермаса, основою формування «комунікативної раціональності соціуму», а отже, зміцнення дієвості громадянського суспільства.

Поняття комунікативної раціональності й автентичної громадянської комунікативності, за Габермасом, охоплює також формування суспільної здатності протистояти новітнім й дедалі витонченішим формам маніпулювання *із* та пануванням *над* «громадянською відкритістю», всіляким практикам штучного проектування та конструювання суспільного схвалення та фабрикування консенсусу. Начебто реферуючи до поширених у пострадянському суспільстві практик «чорного PR» та інформаційних маніпуляцій *із* «громадською думкою», німецький теоретик зауважує, що «громадянська відкритість в міру її формування через *public relations* знову набуває ознак доби феодалізму: “носії пропозиції” розгортають репрезентативні пишноти перед тими, хто готовий рухатись за ними» [Габермас, 2000: с. 247]. В українському контексті ці тео-

ретичні висновки можуть бути перекладені на рівні практичної політики в потребу самоорганізованої діяльності громадянського суспільства, спрямованої на розвиток незалежної сфери публічних комунікацій, на плюралізацію та диверсифікацію економічно незалежних засобів масової комунікації, а також на свідоме формування суспільної потреби в таких медіа через зростання критичної маси мислячих та небайдужих громадян – «демократичної публіки», за термінологією Габермаса. І чи не є все ще слабкий, часто політично-деформований, різною мірою владно та кланово контрольований і майже економічно монополізований сектор мас-медіа в Україні, а також нерозвиненість суспільних практик та культури щодо обговорення суспільно важливих проблем індикатором і водночас причиною незавершеності процесу інституціалізації громадянського суспільства у країні?

Габермасові соціально-філософські міркування про перспективи розвитку демократії та громадянського суспільства, розвинуті в його парадигмі комунікативного розуму та дії, продовжують історичну традицію нормативно-ціннісних моделей суспільного розвитку в ліберальній думці від А. де Токвіля та Дж.Ст. Міля. Однак багато сучасних критиків закидають Габермасові ідеалістичність його концептуальних конструкцій на підставі, наприклад, того, що останні, зважаючи на їхнє історичне європейське походження, не є універсальними для інших регіонів та культур, зокрема для «не західних» суспільств [Ikegami, 2000]. У певному сенсі, проблема адекватності Габермасової нормативної моделі є також актуальною і для посткомуністичної й, особливо, для пострадянської соціальної практики. Іншою проблемною сферою Габермасового аналізу трансформації публічної сфери є також недиференційоване поняття «публіки», яка у німецького теоретика являє собою певну ідеалізацію традиційного буржуазного середовища. З нього, як правило, виключаються (або радше не згадуються) жінки, расові меншини, політичні та релігійні дисиденти та представники інших соціально маргіналізованих та девіантних груп [Calhoun, 1994; Ikegami, 2000].

Утім, ніби відповідаючи своїм критикам, Габермас начебто сам закликає не ідеалізувати будь-які схеми, особливо в часи, коли «громадянські ідеали вилучаються з обігу і коли свідомість поїдає цинізм» [Габермас, 2000: с. 28]. «Теорія комунікативної дії, – пояснює теоретик, – має вивільнити потенціал здорового глузду, вже закладений у самій повсякденній комунікативній практиці» [Габермас, 2000: с. 28]. Отже, єдиний рецепт, який дає Габермас для розвитку громадянського суспільства за

посткомуністичних обставин, – це практика вільного відкритого спілкування, обговорення нагальних проблем і комунікацій вільних громадян, розвиток тієї символічної системи цінностей та норм відкритості й публічності, яка, звичайно, не може зійти з небес або бути перенесеною з інших суспільств чи історичних обставин.

Особливе значення проблематика публічності, в тому числі політичної публічності, має для пострадянської суспільно-політичної трансформації, зокрема її українського досвіду. Пояснюється це тим, що цей досвід одночасно занурений у два складні контексти – постмодерний та пострадянський. За постмодерних обставин сфера реалізації влади та прийняття управлінських рішень стає складнішою і неоднозначною (і в цьому сенсі, «непрозорою»). Державне керівництво, незважаючи на всі спроби раціоналізувати та формалізувати його практики, здебільшого залишається і навіть актуалізує свій характер культурно контекстуального знання [Fukuяama, 2004]. І постмодерна публічність через зростання соціального впливу сучасних медіа, а також розвиток соціальної рефлексійності стає дедалі «рухливішою» нестійкою структурою, вразливою для численних ризиків її деформації. У пострадянському ж контексті така «непрозорість» – це не лише постмодерна соціокультурна характеристика, а ще й соціально-політичні атавізми авторитарного, за визначенням, закритого режиму ухвалення рішень та історичної специфіки влади як заколоту та захоплення.

Масові протестні рухи двох історичних Майданів в Україні – Помаранчевого 2004–2005 років та Євромайдану 2013–2014 років – можуть бути проінтерпретовані та зрозумілі, зокрема, і як суспільна реакція на сутнісні деформації політичної публічності, відсутність повноцінного зворотного зв'язку між владою і суспільством в обставинах слабкості медіативних інститутів і структур, які є характерними для розвинених демократій та сталих громадянських суспільств. Обидва українські Майдани у Києві та в інших містах через свої віче, свої «агори» вільних комунікацій та інтеракцій, по суті, відновлювали втрачену, деформовану (або «пересохлу», за виразом Габермаса) царину комунікативної публічності й конструювали її майже ідеально нормативний тип.

Таким чином, перефразовуючи Габермасову метафору для сучасної України, аби перед новими історичними викликами публічна сфера загалом і політична публічність зокрема знову не «пересихали», мережі медіа та практик вільних громадянських комунікацій мають і надалі розвиватися без обмежень і, нарешті, утвердитися як повноцінний та ефективний інститут громадянського суспільства.

*Неотоквіліанська концепція громадянського суспільства**Р. Патнема*

У розвитку сучасних соціологічних концептуалізацій громадянського суспільства важливе місце належить комплексному дослідженню американського соціолога та теоретика державного управління Роберта Патнема, який разом з італійськими колегами Р. Леонарді та Р.Й. Нанетті вивчав досвід впровадження та суспільні наслідки італійських регіонально-адміністративних реформ 1970-х років. Системне дослідження цих авторів «Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії» [Патнам, 2001] присвячене інституційним проблемам демократичного розвитку, що були чи не вперше в соціологічній традиції актуалізовані у працях А. де Токвіля. Як зазначалося, Токвіль пояснював відмінності суспільного розвитку сусідніх американських країн (США та Мексики), а також різних штатів самих США особливостями їхнього історичного, культурного та інституційного розвитку. Головне проблемне поле цих досліджень Патнем актуалізує так: «Чому деякі демократичні уряди процвітають, а інші зазнають невдачі?» [Патнам, 2001: с. 15]. Питання це виходить за межі конкретного італійського досвіду, пов'язуючи разом методологічні проблеми ефективного врядування, економічного розвитку і громадянського суспільства. Буде зайвим констатувати, що цей теоретико-методологічний підхід є надзвичайно актуальним і для осмислення проблем вітчизняних демократичних реформ та перспектив формування громадянського суспільства в Україні.

У своєму дослідженні Р. Патнем продовжує історичну традицію компаративної політичної соціології, яка починається з М. Вебера та А. де Токвіля й активно поновлюється в 1950–1960-ті роки з теоріями політичного розвитку (Л. Пай, Г. Альмонд, С. Верба та ін.). Спільним аргументом у цих підходах є вивчення впливу соціального, економічного та культурного середовища (у соціологічному розумінні – інститутів) на ефективність діяльності демократичних інституцій, траєкторії суспільної трансформації та якості самого демократичного режиму.

Для сучасних східноєвропейських демократизаційних процесів загалом і сучасного досвіду української суспільної трансформації й викликів реформи місцевого самоврядування та децентралізації зокрема особливо актуальними є такі проблемні питання, що їх як методологічні орієнтири свого аналізу виносить на розгляд американський теоретик, а саме: «Якщо ми пересаджуємо демократичні інститути, то чи розвиватимуться вони на новому місці так, як і раніше? Чи залежить якість

демократії від якості громадян, тобто чи справді кожен народ має той уряд, на який заслуговує?» [Патнам, 2001: с. 15].

Американський теоретик і його колеги, аналізуючи досвід італійської адміністративно-регіональної реформи 1970-х років, метою якої була децентралізація державного управління та посилення повноважень місцевих урядів, були вражені значними відмінностями в успіхах та невдачах цих урядів щодо її впровадження. У північних регіонах Італії, таких як Ломбардія та Емілія-Романья, реформа зміцнення самоврядування пішла успішно і принесла реальні позитивні наслідки у сенсі підвищення ефективності та дієвості регіонального уряду. Однак у південних регіонах Італії (Апулія, Калабрія та Сицилія) далися взнаки значні складності у проведенні реформи: новостворені місцеві уряди виявилися малоефективними, діяльність їх не задовольняла громадян, які не відчували суттєвих змін на краще. У чому були причини таких очевидних відмінностей щодо регіональної адаптації нової системи самоврядування?

Шукаючи відповіді на ці питання італійської «детективної історії», Р. Патнем і його колеги не задоволилися простим та поверховим тлумаченням про очевидну відмінність за рівнем соціально-економічного розвитку індустріальної (навіть постіндустріальної) півночі та аграрного, певною мірою економічно нерозвиненого півдня країни. Виникло питання – а чи не є відмінність у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів наслідком впливу інших чинників та характеру їхнього історичного розвитку? Вивчаючи історичні та соціокультурні фактори, зокрема, формування традицій громадянської активності та громадянського суспільства в різних частинах країни, дослідники переконливо доводять, що саме так і відбувалося. Показуючи методологічну обмеженість суто економічної інтерпретації успішності чи невдач інституційної реформи на прикладі більш-менш економічно подібних регіонів, Патнем зазначає: «Багатство та економічний розвиток не можуть бути єдиною причиною (успіхів чи невдач реформи. – В. С.)» [Патнам, 2001: с. 109]. Окрім соціально-економічної модернізації, яка має сталий зв'язок із ефективною демократією, більш глибокі впливи, а саме – ті феномени, які А. де Токвіль називав «звичаями» (*mores*), Е. Бенфільд реферував до них як до «етосу» (*ethos*), а Г. Альмонд і С. Верба позначали як комплексну систему інститутів «громадянської культури» (*civic culture*) – набули, як показує Патнем, вирішального значення для розуміння різних результатів та наслідків італійської адміністративної реформи у її регіональних вимірах.

Таким чином, серед різних шкіл вивчення динаміки та можливих пояснень ефективної роботи демократичних інституцій Патнем орієнтується на інституційну соціологічну традицію та соціокультурні підходи, які надають великого значення соціально-культурним чинникам у поясненні закономірностей та особливостей суспільного й регіонального розвитку. Впливовими представниками цього напрямку Р. Патнем визнає А. де Токвіля⁴, працю якого про демократію в Америці він вважає «найблискучішим прикладом соціально-культурної традиції політичного аналізу» [Патнам, 2001: с. 25], та згаданих уже Г. Альмонда та С. Вербу з їхнім фундаментальним порівняльним дослідженням громадянської культури та політичних установок (*attitudes*) у США, Великій Британії, Італії, Мексиці та Німеччині. Втім серед батьків-засновників цього підходу варто загадати і М. Вебера та Е. Бенфілда [Banfield, 1958].

Безперечно, праця Р. Патнема і його колег “Творення демократії”, а також подальші студії американського дослідника з проблем соціального капіталу надають йому чільне місце у цьому списку. Сам Патнем відзначає, що центральною темою його дослідження є зв’язок між ефективністю роботи інституцій і характером громадянського життя – тим, що соціолог пов’язує із «громадянською спільнотою» або, в іншій можливій інтерпретації, з рівнем розвитку громадянського суспільства. Посилаючись на Токвіля, Патнем вважає важливими характеристиками громадянської спільноти «активність людей, пройнятих духом громадянської єдності, егалітарними політичними відносинами, соціальною структурою довіри та співпраці» [Патнам, 2001: с. 29]. Він і його колеги зазначають з цього приводу: «Ми виявили, що деякі регіони Італії мають розгалужені мережі й високі норми громадянської активності, тоді як інші характеризуються вертикально структурованою політикою, ізоляцією і фрагментарністю суспільного життя й культурою недовіри. Ці відмінності у громадському житті виявилися *основними* (курс. мій. – В.С.) для пояснення інституційного успіху» [Патнам, 2001: с. 29].

Головну причину регіональних відмінностей формування традицій громадянської активності та свідомості в Італії дослідники вбачають в історично різних шляхах суспільного розвитку цих частин країни. Майже тисячоліття тому в різних частинах Італії виникли два цілком відмінні режими – могутня монархія на півдні і низка республіканських комун у центрі та на півночі. Патнем доводить, що різні соціально-культурні

⁴ Спорідненість підходів А. де Токвіля та Р. Патнема дає виправданий привід багатьом дослідникам вважати дослідження останнього «неотоквіліанською» концепцією.

алгоритми розвитку та суспільних відносин у цих регіонах відтворювались упродовж віків аж до об'єднання Італії в XIX сторіччі й, очевидно, певною мірою збереглися аж до нашого часу.

Дослідження ролі та впливу соціально-культурних чинників розвитку дає Р. Патнему можливість методологічного обґрунтування концепції громадянського суспільства та, що особливо важливо, емпіричної перевірки деяких його засновків. Аналізуючи політичні теорії батьків-засновників американської демократії, соціолог виокремлює такі взаємопов'язані показники концепції дієвого громадянського суспільства:

1. *Громадянська активність*. «Перш за все громадяни в громадянському суспільстві, – зазначає Патнем, – характеризуються активною участю в суспільних справах» [Патнам, 2001: с. 110]. Громадянська активність, або залученість громадян у публічне громадське життя є, звичайно, не лише формальною участю в демократичних процедурах на кшталт виборів. Як показують дослідники на італійському матеріалі і як доводять порівняльні дослідження розвинених демократій та посткомуністичних суспільств, прояви громадянської активності (такі, як членство в партіях і громадських організаціях, готовність та можливість обстоювання громадянами своїх прав, громадська активність у контролі урядів та громадянська компетентність) відіграють важливу роль у підтриманні дієздатності громадянського суспільства. Одна із проблем, яку порушує Патнем у цьому контексті (і яка є також особливо актуальною для посткомуністичних країн), – це співвідношення особистих прагматичних та егоїстичних інтересів громадян з усвідомленням та обстоюванням суспільного інтересу. Слідуючи за Токвілем і не відкидаючи «цілком зрозумілого» людського егоїзму, дослідник обстоює морально-етичне бачення ідеалу громадянського суспільства – теза, яку згодом буде розвинено у його концепції соціального капіталу. «Членство в громадянському суспільстві більше пов'язане з духом громадського добра, ніж у суспільстві, орієнтованому на розподіл прибутків» – зазначає американський соціолог [Патнам, 2001: с. 111].

2. *Політична рівність* є, за Патнемом, наступним засадовим принципом громадянського суспільства, яке «пов'язане між собою зв'язками взаємодії та співпраці, а не вертикальними зв'язками влади та залежності» [Патнам, 2001: с. 111]. Політична рівність у дієвих демократіях є наслідком утвердження принципу верховенства права, який підриває клієнтелістські або побудовані за принципом особистої лояльності до представників влади соціальні відносини. За термінологією іншого теоретика цієї теми Е. Гелнера, історично-культурний егалітаризм та

водночас індивідуалізм сучасних «модульних» індивідів модерного суспільства якраз і вможливило їхню соціальну згуртованість (*cohesion*) у разі необхідності захисту своїх інтересів перед державою та ефективну взаємодію їх у реалізації різноманітних суспільних завдань у контексті спільної культурної ідіоми громадянського суспільства [Gellner, 1996: p. 102].

3. *Морально-етичні принципи.* Р. Патнем, на відміну від того ж Е. Гелнера та деяких інших теоретиків, особливо підкреслює значення таких морально-етичних і поведінкових ціннісних регуляторів, як солідарність, довіра та толерантність, що є важливими передумовами ефективної суспільної інтеракції у громадянському суспільстві. Втім, не лише Патнем робить наголос на важливості ціннісних регуляторів та орієнтацій. Варто зазначити, що в цих акцентах американський дослідник міркує цілком у дусі етичної концепції громадянського (цивільного) суспільства, історичні витоки якого, як зазначалося, простежуються вже в античних ідеалах демократії та вірцях громадської доброчесності (*virtues*). Важливість ціннісного виміру громадянського суспільства, який все ще недооцінюють у пострадянському дискурсі та практиках, набуває подальшого теоретичного розвитку в Патнемовій концепції соціального капіталу. Результатом дослідження Патнема є його важливий та актуальний висновок про прямопропорційну залежність між рівнем розвитку соціальних мереж довіри та більшими можливостями громад в обмеженні егоїзму, подоланні опортунізму та фрагментарності дій окремих індивідів, за яких «спільні інтереси залишаються нереалізованими» [Патнам, 2001: с. 112].

4. *Громадські об'єднання та асоціації* як соціальні структури співробітництва є тими організаційними та інституційними осередками, через які реалізується практика громадянського суспільства, а також втілюються його норми та цінності. У обстоюванні цієї тези Патнем знову наголошує внесок А. де Токвіля, який чи не вперше серед соціологів відзначив особливу роль соціальних навичок поселенців Нового світу щодо створення численних і розгалужених громадських об'єднань і асоціацій та значення цього у становленні традицій американського громадського життя та демократії. Подальші студії, зокрема порівняльне дослідження політичної культури п'яти країн Г. Альмонда та С. Верби, а також власні студії Р. Патнема цілком підтверджують цю закономірність. «Асоціації є необхідною передумовою ефективного самоуправління», – стверджує дослідник [Патнам, 2001: с. 113]. Причому, як він зазначає, це не вимагає, аби головна мета асоціації була політичною:

«участь у хорових товариствах або у клубах нагляду за птахами може привчати до самодисципліни й прищепити любов до радощів успішного співробітництва» [Патнам, 2001: с. 113].

У своєму аналізі італійського статистично-емпіричного матеріалу Р. Патнем і його колеги вельми переконливо доводять, що успішнішими у запровадженні демократизації врядування були ті регіони країни, де названі вище властивості громадянської спільноти були розвинутішими, а відтак – відзначалися вищим рівнем «громадянськості» населення. І навпаки, у південних регіонах з нижчим рівнем індексу громадянськості реформи самоврядування були, у певному сенсі, номінальними і не поліпшили істотно якість та ефективність регіонального управління. За Патнемом, громадянськість (*civicness*) – це певний інтегральний показник, що об'єднує морально-регулятивні цінності, рівень розвитку громадянської самосвідомості громадян та рівень їхньої громадянської активності (поведінкові виміри). У своєму дослідженні американський соціолог також оперує «єдиним індексом громадянської спільноти», в який він включає такі компоненти громадського життя, як голосування громадян за партійним списком, участь у місцевих референдумах, читання газет і наявність (та кількість) спортивних і культурних товариств [Патнам, 2001: сс. 121–124].

Дослідник також звертає увагу на особливість соцієтальних зв'язків і форм соціальної взаємодії в регіонах з низькими показниками громадянськості населення та нерозвиненими практиками його громадянської участі. У цих регіонах (а очевидно, і в суспільствах) домінують, як правило, патронально-клієнтелістські та позаконтрактні відносини⁵ або, за влучним терміном Е. Бенфілда у специфічній культурній семантиці, яку він досліджував, – відносини «аморальної родинності» (*amoral familism*) [Banfield, 1958: р. 10]. Ідеться про ті форми «вертикальних» соціальних відносин, які відзначаються насиченням персоналізованих зв'язків залежності та домінування типу «патрон–клієнт». У контексті українського суспільства, для якого також все ще характерна стійкість подібних форм патронально-клієнтелістських відносин, варто підкреслити і брак правової культури та правовий нігілізм як їх зворотний бік.

⁵ Позаконтрактні (або неконтрактні) суспільні відносини – традиційний предмет соціологічного дослідження, починаючи із Е. Дюркгайма та А. Моса. В соціологічне розуміння цього поняття можуть бути включені такі різні за значенням та соціально-ціннісною конотацією типи неформальних суспільних взаємин, як загальнонародські емоційно-емотивні відносини довіри – недовіри, симпатії – антипатії, приязні – неприязні тощо, з одного боку, та суспільно інституційні форми традиційних, кланових, локально-товариських, клієнтелістських, корпоративних та інших, не врегульованих законом суспільних відносин – з іншого.

Незважаючи на особистісну безпосередність патронально-клієнтелістських відносин, суспільства клієнтелістської культури, як правило, характеризуються браком таких соціальних цінностей, як взаємна довіра між індивідами поза межами вузького кола «своїх», солідарність та взаємоповага. Натомість ці цінності є характернішими для суспільств (у дослідженні Патнема – північних регіонів Італії), які відзначаються вищим рівнем розвитку громадянськості.

Подальшу концептуалізацію цієї проблематики, яка найвиразніше чи не вперше була осмислена Т. Гобсом у дилемі громадянського порядку, Патнем розвиває у своїй інтерпретації соціального капіталу. І варто зазначити, що спорідненість етосу громадянськості із цінностями довіри, толерантності та солідарності є одним із наріжних каменів соціологічної теорії громадянського суспільства і, як зазначалося, соціокультурної семантики цивільності.

Особливий методологічний інтерес для концептуального осмислення проблем посткомуністичної політичної культури становить Патнемів аналіз «порочного кола» самовідтворення клієнтелізму. Дослідник виокремлює принаймні два різновиди такого «порочного кола», досі характерні також і для вітчизняної соціальної реальності.

Це, по-перше, взаємозалежність між низькою громадянською активністю та клієнтелізмом. Наче відповідаючи на актуальне для багатьох авторитарних і поставторитарних суспільств питання «чому громадяни країни є доволі пасивними в обстоюванні своїх прав та інтересів?», Патнем зазначає, що у соціальних клієнтелістських відносинах «політика організована ієрархічно і в основному зосереджена на особистих привілеях», а громадяни «втратили шанс висловлювати свою думку з громадських питань, оскільки голосування для них є, по суті, символом край персоналізованих відносин залежності» [Патнам, 2001: с. 120]. А оскільки громадяни не зацікавлені у висловлюванні та обстоюванні своєї думки внаслідок їхньої залежності від системи клієнтелістських взаємин, то ця система зберігається та відтворюється.

Друге «порочне коло» відтворення клієнтелістської культури полягає у сформованій інституційній залежності самої влади від цього соціокультурного середовища. За результатами дослідження Патнема та й інших дослідників, уряди в суспільствах, у яких домінує клієнтелістська неконтрактна культура, є неефективними. Адже такі уряди суттєво послаблені «негромадянським» соціальним середовищем, а відтак нездатні захищати закон, бути справедливим та авторитетним арбітром у веденні громадських справ. Іронія цієї взаємозалежності полягає в

тому, що «сам характер спільноти, який спонукає громадян вимагати сильнішого уряду, зменшує ймовірність того, що будь-який уряд буде сильним, принаймні якщо залишатиметься демократичним» [Патнам, 2001: с. 140]. З цих спостережень випливає актуальний і драматичний, наприклад для вітчизняної політичної ситуації, висновок про те, що у формально демократичних спільнотах зі слабким (або принаймні неінституціалізованим) громадянським суспільством влада та уряди є залежними та неефективними, адже не можуть розраховувати на добровільну співпрацю з громадянами.

Згідно з висновками дослідників, у суспільствах з деформованою неконтрактною культурою і неефективними офіційними владними інститутами за відсутності солідарності та самодисципліни громадян вакуум довіри й авторитетної влади заповнюється напівкримінальними «родинними» утвореннями, такими як мафія. Патнем, звертаючи увагу на деформовану, але дієву та суспільно раціональну функцію мафії як охоронця символічного соціального порядку в умовах клієнтурної та «негромадянської» культури в південних районах Італії, пише: «Мафія “примушувала” повноважних економічних агентів підписувати угоди і *вірити* (курс. мій. – *V.C.*), що ці угоди будуть виконані», – і далі продовжує: «Найхарактерніша діяльність мафіозі полягає у виробництві та продажу дуже специфічного товару – невідчутного, проте необхідно при укладанні більшості економічних угод. Не виробляючи машин, пива, горіхів, гайок і книжок, вони виробляли і продавали довіру» [Патнам, 2001: с. 178]. Водночас американський дослідник формулює також соціально-позитивну і, як зазначають деякі його критики, навіть дещо ідеалізовану «громадянську альтернативу» деформованій патронально-клієнтелістській «солідарності», яку він формулює в концепції соціального капіталу.

Саме Р. Патнем активно використовував концепт соціального капіталу у своїх уже згадуваних студіях традицій громадянської активності в Італії, а також у США початку 1990-х років. Дослідник також вдало популяризував це поняття у науковому та суспільно-громадському обговореннях, спровокувавши дебати про занепад соціального капіталу в США [Putnam, 1995, 2000] та надавши нового імпульсу академічним та суспільно-політичним дискусіям навколо проблематики соціального капіталу. Термін набув популярності не лише в академічних колах та виданнях. І хоча інтерпретація соціального капіталу американським дослідником не позбавлена суперечностей, саме вона наближає його до теоретико-методологічної проблематики громадянського суспільства,

а також продовжує соціологічні традиції М. Вебера, Е. Дюркгайма та, особливо, А. де Токвіля в дослідженнях суспільної культури, довіри та солідарності.

Соціальний капітал є узагальнювальним висновком Р. Патнема в його згаданих італійських студіях щодо питання, чому громадське життя в одних регіонах Італії є активним, а уряди більш ефективними та відповідальними, тоді як в інших регіонах громадські традиції є нерозвиненими, процвітають клієнтелізм та корупція, і діяльність місцевих владних інституцій є неефективною. За Патнемом, причини цього становища полягають у регіональних відмінностях в акумуляції, потенціалі та проявах такого феномену суспільної життєдіяльності, як соціальний капітал. Якщо простежити теоретичну логіку американського дослідника, можна відзначити, що соціальний капітал у його інтерпретації є певною інтегральною соціетальною характеристикою. Остання охоплює рівень розвитку громадянської співпраці та здатності громадян до об'єднань (якості, що їх дослідник називає також показниками громадянськості – *civiness* – та зрілістю громадянських традицій), а також норми та цінності суспільних відносин, передусім взаємність та довіру. У невеличкому есеї «Успішна спільнота», що містить характеристики основ і принципів нормативно-ідеального суспільства, американський дослідник зазначає: «За аналогією з поняттями фізичного капіталу та людського капіталу – засобами та навичками, що покращують індивідуальну виробничу продуктивність – “соціальний капітал” має стосунок до характеристик соціальної організації, таких як соціальні зв'язки, норми та довіра. Останні сприяють координації та співпраці для взаємної користі» [Putnam, 1993: р. 35]. За іншим висновком Р. Патнема, «добровільну співпрацю легше підтримувати в спільноті, що має значні накопичення соціального капіталу у вигляді норм взаємності та мережі громадської активності» [Патнам, 2001: с. 204]. Отже, формами соціального капіталу є, за Патнемом, соціальні норми, інституціалізована в зразках домінувальної соціальної практики довіра й людські взаємини, які він називає «горизонтальними» зв'язками співпраці, відмінними від «вертикальних» суспільних відносин ієрархії, підпорядкування та залежності.

Яким же чином соціальний капітал сприяє ефективному врядуванню, суспільному прогресу та навіть економічному зростанню суспільств? На думку американського дослідника, соціальний капітал накопичується в суспільстві у своїх двох головних взаємопов'язаних інституційних формах: у нормах взаємності міжособистісних відносин і в горизон-

тальних мережах (*networks*) та зв'язках громадської активності. Як зазначалося, Патнем особливо наголошує відмінність «горизонтальних» зв'язків співпраці, кооперації та взаємної добровільної відповідальності від «вертикальних» суспільних відносин ієрархії, підпорядкування та залежності. Саме «громадянське свідомі» спільноти, добровільні об'єднання громадян, мережі та асоціації формують, на його думку, горизонтальні зв'язки співпраці, а отже, і соціальний капітал громади.

Проблематиці соціального капіталу вже присвячено доволі багато досліджень, зокрема окрім Р. Патнема ці питання досліджували такі теоретики, як П. Бурдье, Д. Коулмен, Ф. Фукуяма, Е. Остром, П. Штомпка та інші. Дослідження соціального капіталу в умовах посткомуністичних суспільств є також перспективним напрямом розвитку сучасної соціальної науки [Степаненко, 2004; Демків, 2012]. Тут окреслено лише деякі методологічні аспекти таких студій у контексті розгляду цієї концепції в перспективі соціологічної дослідницької програми громадянського суспільства. Однак зрозуміло і те, що соціальний капітал, як і громадянське суспільство, – це не лише концепція, а й передусім актуальна соціальна практика цивільності та громадянської активності, яка потребує солідарних зусиль громадян і демократичних інституцій для свого розвитку та проти загроз її девальвації.

Розвиток дослідницької програми громадянського суспільства в культурній соціології Дж. Александра

Провідний американський соціолог, один із лідерів сучасної теоретичної соціології Джефрі Александер з початку 1990-х років активно досліджує проблематику громадянського суспільства [Alexander, Smith, 1993; Alexander, 1996, 1997, 1998, 2000, 2006; 2018]. Теоретична чутливість цього дослідника до найактуальніших проблем соціологічної науки та теоретичних логік її розвитку є незаперечною, тому його звернення до концепції громадянського суспільства свідчить про «центральність» (як висловився б сам Александер) цієї проблематики для класичної та сучасної соціальної, зокрема соціологічної, теорії. Александер пропонує у своєму підході розуміння соціологічного концепту громадянського суспільства як передусім соціального нормативного порядку, соціокультурних практик та дискурсів цивільності. У цьому сенсі Александер також актуалізує історичне семантичне значення громадянського суспільства як *цивільного*.

Однак підхід Александра до громадянського суспільства вартий особливої уваги не лише тому, що він робить наголос саме на соціоло-

гічному розумінні цього соціального феномену, а й тому, що він пов'язує свій інтерес до цієї проблематики з логікою формування власного дослідницького шляху в теоретичній соціології, а також з пропозиціями нових синтезів соціологічного знання, а отже, і з новими інтерпретаціями та розумінням громадянського суспільства в постмодерну епоху глобальних суспільних соціокультурних та політичних трансформацій. Як справедливо стверджує цей дослідник, соціологам час звернути більшу увагу на концепцію громадянського суспільства, але водночас сама вона має бути переосмислена у спосіб, який уможливив би перехід від здебільшого артикульованої політичної ідеї до концепції, що відіграє важливу роль як у теоретичній, так і в емпіричній соціальній науці [Alexander, 1998: p. 17].

Соціологічне переосмислення концепції громадянського суспільства та теоретичні пропозиції Александра щодо цього можна стисло окреслити у такий спосіб:

1. Розглядаючи громадянське суспільство як культурну і регулятивну логіку організації суспільного життя та його нормативно-ідеальний тип, Александер чітко окреслює соціальну топологію його як особливої культурної субсистеми (називаючи її також сферою цивільного – *civil sphere*). Тим самим він занурює теоретичну та практичну проблематику громадянського суспільства в культурно-символічну царину суспільної життєдіяльності. Особливими характеристиками останньої є дискурси, соціальні коди, символічні концепти та практики, притаманні будь-якій культурній системі та суспільству. Саме через ці культурно-символічні індикатори, за переконанням Александра, дослідник може вивчати прояви та маніфестації будь-якого громадянського суспільства.

2. Така особлива (культурно-символічна) специфіка громадянського суспільства для її адекватного розуміння й дослідження вимагає нових теоретичних підходів та синтезів, що їх теоретик схарактеризовує як «ціннісний аналіз» (*value analysis*) або «культурний підхід» (*cultural approach*) у рамках постпозитивістського теоретичного напрямку культурної соціології (*cultural sociology*), пропозиції щодо якої активно обстоює американський соціолог [Alexander, Smith, 1993: p. 151].

3. Культурно-символічна специфіка громадянського суспільства не означає, однак, обмеження проявів його дії лише сферою культури. Радше громадянське суспільство як суспільний нормативний ідеал присутнє та формує значення «доброго» чи «поганого», «справедливого» чи «несправедливого» в багатьох інших царинах (або підсистемах) суспільної життєдіяльності – у міждержавних відносинах, політиці,

економіці, ідеології, державі, родині тощо. Як наголошує Александер, «у функціоналістських термінах громадянське суспільство можна розуміти як соціальний вимір або субсистему, яка, одержуючи внески від інших сфер, зазнає стримувальних впливів їхніх примусів і, своєю чергою, вдається до дій для їх стримування» [Alexander, 1998: р. 14]. Соціолог заперечує закиди критиків щодо його уявлення про громадянське суспільство як таке, що обмежене лише сферою культури. На думку американського теоретика, перевагою його чіткого визначення цієї аналітичної категорії є можливість пояснення та моделювання багатьох цивілізаційних конфліктів, суперечностей та варіацій між цивільною та нецивільною царинами суспільної життєдіяльності, між реальними та ідеальними громадянськими суспільствами тощо.

Розглянемо докладніше теоретичні пропозиції Дж. Александера, а також проаналізуємо деякі емпіричні застосування його теоретичної моделі громадянського суспільства щодо можливості їх екстраполяцій у контекстах української суспільної трансформації. Ця потреба є тим паче актуальною з огляду на свідчення якісно нових проявів громадянського суспільства в Україні під час Помаранчевого Майдану 2004–2005 років та Революції Гідності 2013–2014 років та у постреволюційні періоди розвитку суспільства. Як пропонує Александер, варто звернути увагу на глибинні прояви етико-нормативних настанов та укладу суспільства, що особливо позначилися в ці періоди в тенденціях «моралізації» політики, посиленого політичного використання культурно-символічних феноменів та нормативно-дискурсивних практик, зокрема пов'язаних з аргументами «справедливого», «ідеального» тощо суспільства або країни. За постмодерної доби політика та культура тісно переплітаються і взаємовпливають одна на одну, а тому нові теоретичні координати (що їх, зокрема, пропонує теоретик) можуть бути корисними та евристично плідними для аналізу сучасного стану та проявів громадської сфери в суспільстві, що трансформується.

Оскільки предмет дослідження Александера – громадянське суспільство – та запропонована ним теоретична логіка щодо цього тісно пов'язані (аж до міри їх взаємозумовленості одне одним), почнемо з розгляду теоретичної методології та аналітичного апарату, які, на думку теоретика, є необхідними для адекватного аналізу та розуміння феномену громадянського суспільства у його інтерпретації. Як зазначалося, у своїх дослідженнях 1990-х років, зокрема щодо громадянського суспільства, Александер висуває теоретико-методологічні пропозиції «культурної соціології» (*cultural sociology*). У поєднанні його розвідок із соціологіч-

ної теорії, культури та суспільства ця дослідницька програма фокусує увагу на значеннях культурних кодів та наративів суспільного життя. Вони, на переконання соціолога, проявляються в таких, на перший погляд, різних полях і знакових подіях суспільної життєдіяльності, як громадянське суспільство, екологічні проблеми, нові комп'ютерні технології, історичні політичні колізії та кризи (від Голокосту та Ватергейту до антикомуністичних революцій у Східній Європі та терористичної атаки на США 11 вересня 2001 року), що їх теоретик робить предметом свого аналізу.

Аби зрозуміти теоретичну логіку повороту Дж. Александера до проблем культури, необхідно згадати домінуючі траєкторії вживання понять «цінності» та «культура» в повоєнній західній соціологічній традиції. Активний ужиток цих концепцій з боку дослідників багатьох соціальних дисциплін, зокрема в соціології, у ранній повоєнний період 1940–1960-х років (як певною мірою продовження класичної традиції «розуміючої соціології» М. Вебера) змінився періодом доволі гострої критики та теоретичного «охолодження» щодо культуроцентричних підходів. Головними аргументами цієї критики були буцімто невинуватий пріоритет, що його надавали культурі серед інших сфер соціальної реальності та способам її теоретичних класифікацій, а відтак наче-то ідеалізм культурного підходу. Результатом такого критицизму щодо соціологічних методологій, які обирали культуру або цінності точкою свого теоретико-методологічного відліку, стало те, що сама культура в західній теоретичній соціології в 1970–1980-х роках часто інтерпретувалась як лише продукт соціальної структури (Т. Парсонс), теорії практики (П. Бурдьє) або активності та суб'єктивності актора (Г. Гарфінкель). Тим самим соціологічний погляд на культуру втрачав розуміння її самодостатності, внутрішніх логік її розвитку та суспільних смислів її репрезентації. Як зазначає Александер, у такій деформованій теоретичній моделі «культурні форми часто уявляються пустими боксами, які мають бути заповнені потребами (соціальної) структури, а відтак – внутрішній зміст репрезентацій має незначні можливості для пояснень» [Alexander, Smith, 1993: p. 152].

На думку Александера, адекватним теоретичним виходом з цього стану «випадіння» культурних смислів і нерозв'язаних методологічних дихотомій між культурою та дією, культурою та соціальною структурою є формування нових теоретичних підходів до культури як сфери суспільної життєдіяльності. До теоретичного синтезу цієї пропонуваної моделі дослідник залучає на підставі вихідного Парсонсового

структурно-функціоналістського розмежування між культурою та соціальною системою постмодерні семіотичні та постструктуралістські підходи (К. Леві-Строс, Р. Барт), традиції культурної антропології, а також герменевтичний підхід (П. Рікер). І хоча цей синтез сам Александер називає «пізнім дюркгаймівським» (late-Durkheimian), його культурна соціологія, особливо в розгляді цивільної сфери окрім дюркгаймівської традиції в розуміннях суспільства та солідарності включає також елементи соціологічних підходів до суспільної солідарності М. Вебера та концепти соціетальної спільноти Т. Парсонса.

Яким же чином культура і сфера цивільного можуть бути проінтерпретована в цій новій теоретичній моделі? У річищі свого підходу Александер визначає культуру як структуру, що складається із символічних систем. Символи є референтними знаками, які мають узагальнювальний статус і забезпечують поняття у розумінні елементів соціального або індивідуального життя. Культурні символи та структури формують упорядковані стани суспільного життя та послідовність у людських діях. Такі культурні структури мають багато проявів, і один із найважливіших серед них, який до того ж можна фіксувати на рівні емпіричних досліджень, – це дискурси та наративи (*narratives*), тобто оповіді, історії та тлумачення подій. Цілков у дусі постструктуралістського підходу дослідник зазначає, що «люди, групи та нації усвідомлюють свій прогрес у часі через оповіді та сюжети, які мають початок, середину та кінець, героїв та антигероїв, вирішальні точки свого розвитку та розв'язки, драматичні, комічні та трагічні форми» [Alexander, Smith, 1993: p. 156].

Звернення Александера до значущих культурних символів, структур, дискурсів та наративів є симптоматичним. Справді, у певному сенсі занедбана в повоєнній соціології 1960–1980-х років її традиційна культурно-антропологічна складова (зокрема, від традицій британської культурної антропології) та соціокультурний підхід знову набувають актуальності в постмодерному теоретичному повороті розвитку соціології та в окресленні її дослідницьких сфер з 1990-х років. Сучасні постструктуралістські та модернізовані культурно-історичні підходи (М. Бахтін, К. Леві-Строс, Р. Барт, В. Тьорнер, В. Ворнер, П. Рікер, М. Еліаде), що вбачають присутність і дієвість старих та нових міфологічних побудов, а також символічних структур навіть у сучасних індустріалізованих та секуляризованих суспільствах, є евристично-плідним напрямом розвитку сучасної соціологічної теорії.

І хоча теми символічної, міфологічної, структурно-функціональної логіки розвитку та функціонування культурних систем не є новими

в соціальній теорії, методологічною заслугою Александера видається поширення такого теоретичного підходу не лише на аналіз традицій, ритуалів і соціокультурних явищ, а й на інші царини суспільної життєдіяльності, зокрема політику та громадську сферу будь-якого суспільства. Універсальність символічних бінарних кодових структур, а відтак формальна автономія культури від соціально-структурних детермінацій ґрунтуються, на думку теоретика, на внутрішній взаємодії кодів, що позначають будь-яке явище чи процес у формуванні їх смислів [Alexander, Smith, 1993: p. 157]. Згідно з цим підходом, символи структуруються в системи бінарних відносин, і коли будь-яка соціально значуща дія розглядається як текст, культурне та громадське життя суспільства можна уявити як мережу взаємопов'язаних систем бінарних відносин, які позначаються у дискурсах. Саме символічно структуровані системи дискурсів суспільства дають змогу класифікувати та відрізнити один від одного хороше і погане, бажане і неприйнятне, святе і демонічне, символічно чисте і забруднене тощо.

У своїй інтерпретації бінарних символічних основ соціокультурного порядку суспільства теоретик реферує не лише до класичних основ структуралізму, культурної антропології та соціологічних концепцій нормативно-регулювальних функцій моралі Е. Дюркгайма, М. Вебера та Т. Парсонса, а й до відомих критичних соціально-філософських систем – від К. Маркса і А. Грамші до Ю. Габермаса. Основою цих систем у різних варіаціях є протиставлення наявного недосконалого або несправедливого суспільства певному нормативному ідеалу – *доброму, справедливому, цивільному* суспільству. Але проблемною вадою цих підходів є, на думку Александера, винесення смислів суспільно-нормативного ідеалу за межі сфери культури в інші царини суспільної життєдіяльності – в економіку, політику чи в соціально-класову структуру суспільства.

Актуальною новизною власного підходу теоретик небезпідставно вважає розгляд нормативно негативних суспільних характеристик (погане, несправедливе, аморальне тощо) як внутрішньо органічної частини єдиної культурної системи, в якій негативні характеристики символізуються і кодуються, так само як і позитивні. Ба більше, позитивні культурні коди можуть бути зрозумілими та усвідомленими саме у протиставленні їх негативним. Отже, конфлікт між культурними позитивом та негативом, між добрим та поганим відбувається в межах самої культури і створює її внутрішню динаміку. В підході Александера такий конфлікт (придушення, виключення та домінації) між бінарними культурними символами є частиною ядра системи оцінювань будь-якої культури, а

символічні «забруднення», трансгресії, трансформації та «очищення» – це головні ритуальні процеси соціального життя [Alexander, Smith, 1993: р. 158]. Ритуальні процедури та механізми взаємодії бінарних символів і дискурсів у межах однієї культурної системи були наочно представлені в публічних маніфестаціях двох процесів масової політичної активності в Україні – Помаранчевого Майдану 2004 року та Євромайдану 2013–2014 років. У мобілізаційній ідеології цих масових протестних рухів активно використовували дискурс «очищення» суспільства та влади проти корупційного, бандитського, олігархічного тощо «забруднення», яке до того ж персоніфікувалось у масовій свідомості з кримінальним (тобто «нечистим», «недоброчесним» тощо) минулим В. Януковича.

Сучасні теоретики фокусують особливу увагу на театральності, візуалізації, ритуалізації, соціальному драматизмі, а іноді й «культурних війнах», якими характеризуються публічні репрезентації культури та історії в постмодерному суспільстві. Багато подій новітньої історії в різних соціокультурних контекстах – від символічних проявів громадянської згуртованості американців після терористичної атаки на США 2001 року до масової активності та солідарності українців на Майданах – підтверджують особливе значення та актуальність пошуку спільних культурних цінностей за умов культурного плюралізму та різноманітності сучасних суспільств. Ідеально-нормативним форматом цих культурних дискурсів і практик у загальносуспільному пошуку спільних цінностей є, на думку Александера, *громадянське (цивільне) суспільство*, «метою якого є моральна регуляція соціального життя» [Alexander, Smith, 1993: р. 161].

Понад те, макрорівнева динаміка соціального життя демократичного суспільства зумовлюється взаємодією цивільної та нецивільної сфер, коли для підтримки демократії громадянському суспільству незрідка доводиться втручатися в інші сфери суспільної життєдіяльності (скажімо, економіку, політику, соціальні програми тощо), вимагаючи певних реформ та політичного реагування і контролюючи їх виконання регулятивними засобами моральної критики та суспільної дії. Александер метафорично визначає цю функцію громадянського суспільства реагувати на «руйнівні вторгнення» у цивільну сферу його здатністю щодо «цивільного ремонту» та «полагодження» ушкоджень [Alexander, 2001]. Тобто як суспільно-нормативний ідеал громадянське суспільство перебирає на себе фундаментальні зобов'язання з підтримки сучасної демократичної соціальної організації. Саме в публічній сфері громадянського суспільства відбуваються процеси взаємодії суперечливих

культурних кодів, символізацій, дискурсів та практик сучасного демократичного суспільства і саме громадянське суспільство демонструє крихкість соціальних інститутів у процесах їхньої публічної репрезентації спільної культури, цінностей та історії.

Схарактеризовуючи нормативно-регулятивні функції громадянського (цивільного) суспільства, Александер окреслює і його структурну побудову, яка складається з акторів, взаємин між ними та інститутів [Alexander, Smith, 1993: p. 161]. Центральним ядром цієї побудови, що забезпечує нормативний алгоритм функціонування будь-якого громадянського суспільства, є система культурних бінарних кодів. Ці коди зумовлюють характер взаємодії трьох зазначених вище вимірів соціально-структурної реальності у звичний та зрозумілий (хоча не завжди усвідомлений) для суспільства спосіб. У дусі своїх теоретичних підходів, орієнтованих на класичну теоретичну методологію «ідеальних типів» від М. Вебера до Т. Парсонса, Дж. Александер пропонує макросоціологічну (або соціетальну) структуру громадянського суспільства, яка, на його думку, є універсальною (рис. 5.1).

Водночас гомогенність структурного ядра громадянського суспільства не виключає суттєвих і важливих варіацій його проявів у різних національно-культурних контекстах і – якщо розвивати цю позицію і спиратися, зокрема, на висновки згадуваного дослідження Р. Патнема, – різні можливі варіації навіть у межах одного суспільства. Підкреслюючи контекстуальність, історичність та соціологічну конкретність громадянського суспільства, Александер зазначає: «Кожне громадянське сус-

Рис. 5.1. Структура громадянського суспільства, згідно з Дж. Александером

пільство історично розвивається у свій особливий спосіб. *Bürgerliche Gesellschaft*, *société* та *society* позначають ці варіації у взаєминах поміж державою, економікою, культурою та громадою різних національних громадянських суспільств, і видається, вони визначають відмінності щодо найзагальніших тем культури» [Alexander, Smith, 1993: p. 161].

З огляду на докладне знання найбільш знайомого йому культурного матеріалу та хрестоматійну демократичність історичного формування національної держави та суспільства в США соціолог інтерпретує свою концепцію, застосовуючи її для аналізу бінарного дискурсу американського громадянського суспільства. Його визначальною історичною складовою, на думку Александра, є «демократичний код», який формує домінуючий дискурс свободи й зумовлює характеристики поведінки та мотивації акторів, соціальних взаємовідносин та спосіб функціонування соціальних інститутів [Alexander, Smith, 1993: p. 161]. Необхідною наявною антитезою цього коду є «контрдемократичний код», який позначає протилежні характеристики авторитарного суспільства в цих означених сферах (табл. 5.1). В узагальненому вигляді бінарні коди та дискурси громадянського суспільства, за Александром, виглядають як семантичні пари необхідних протилежностей, без наявності яких значення цих дискурсів не може бути зрозумілим. І хоча цю бінарну структуру соціолог пропонує у своєму аналізі дискурсу американського громадянського суспільства [Alexander, 2001: p. 373], рівень її узагальнення та базовий загальнолюдський поняттєвий апарат дають змогу використовувати її як певну концептуальну конструкцію для аналізу та розуміння будь-якого громадянського суспільства (табл. 5.1).

Звичайно, ця бінарна структура є ідеальною теоретичною конструкцією нормативного дискурсу громадянського суспільства, яка до того ж зумовлена семантикою певного культурного контексту. Однак навіть з перспективи повсякденного сприйняття в контексті будь-якої культури цивільні орієнтири індивідуальних мотивів, соціальних взаємовідносин та способу функціонування суспільних інститутів визначають базові соціетальні цінності та суспільні нормативні ідеали (*те, що має бути*), особливо на рівні індивідуальної поведінки та соціальних відносин. Нормативно усталені відхилення від ідеальної типології дискурсу громадянського суспільства у вітчизняному контексті найвиразніше спостерігаються у сфері функціонування інститутів з такими їх нормативно-цивільними характеристиками, як «закон», «рівність», «неупередженість», «контракт» тощо.

Таблиця 5.1

**Бінарна структура дискурсу громадянського суспільства,
згідно з Дж. Александером**

<i>Мотиви (акторів)</i>	
<i>Цивільні (civil)</i>	<i>Антицивільні (anticivil)</i>
активність автономність раціональність розсудливість спокійність самоконтроль реалістичність розумність	пасивність залежність іраціональність істеричність збудливість керованість пристрастями викривлення дійсності маячня
<i>Взаємовідносини</i>	
<i>Цивільні</i>	<i>Антицивільні</i>
відкритість довірливість критичність повага альтруїзм чесність прямота відкритість до обговорень дружність	секретність підозрілість догідливість власний інтерес жадібність обман розрахунок келійність антагонізм
<i>Інститути</i>	
<i>Цивільні</i>	<i>Антицивільні</i>
керованість правилами закон рівність залучення неупередженість контракт групи (<i>groups</i>) установа	свавілля влада ієрархічність обмеження суб'єктивізм зв'язки лояльності угруповання (<i>factions</i>) особистість

Александер підкреслює притаманну будь-якому суспільству внутрішньо антагоністичну структуру його нормативних суспільних ідеалів – «позитивні» цінності не можуть проявляти себе та бути зрозумілими без семантичного співвіднесення їх з наявними смисловими антиподами, або, використовуючи термінологію М. Фуко, відповідними «контр-дискурсами». Дуалістична, внутрішньо суперечлива структура дискурсу

су громадянського суспільства – особливість, яку, на думку Дж. Александера, ігнорувала теорія демократії від К. Маркса до Ю. Габермаса, Дж. Роулза і Т. Парсонса, – характеризує не лише модерний демократичний дискурс, а вже навіть його першу історичну структуру епохи античної Греції [Alexander, 2001: p. 372]. Адже античне розуміння демократії поєднувало у собі як класифікації для громадської участі (вільні громадяни), так і виключення із активного громадського життя (раби, метеки, жінки, недієздатні, неповнолітні), дискурс соціального об'єднання та залучення і дискурс соціального обмеження та ексклюзії.

Якими є причини антагоністичної дуальності дискурсу громадянського суспільства? Дослідник пов'язує їх не лише з універсальними людськими особливостями пізнання та класифікації реальності через формування бінарних структур, категорій та понять (що наголошують когнітивна психологія, структуралізм та психоаналіз), а й з нормативними суспільно-політичними проявами цих особливих дискурсів. Адже умовою утвердження та функціонування самоорганізованої, неієрархічної громади є взаємодія відкритих, чесних, незалежних, раціонально діючих, доброзичливих та здатних до самоконтролю індивідів. Коли ж члени громади не довіряють одне одному, є підозрілими, нечесними, залежними, ірраціональними в мотивах своєї поведінки, не здатними до самоконтролю та агресивними, їхня здатність сформувати та підтримувати самокеровану та демократичну громаду видається малоймовірною, понад те, така громада приречена бути залежною від різних форм внутрішньої ієрархії та встановлення системи зовнішнього контролю [Alexander, 2001: p. 372].

Іншим важливим методологічним висновком, який впливає з концепції громадянського суспільства Александера, є підхід щодо складної та суперечливої суспільної діяльності у формуванні соціальних смислів. Смыслотворча діяльність, яка відбувається в повсякденних і політичних інтеракціях на рівні різних суспільних сфер та акторів, є, по суті, колективним переговорним процесом у рамках бінарного дискурсу громадянського суспільства, і саме цей процес продукує нормативні смисли добра і зла, справедливого і несправедливого, прийняттого і неприйняттого в суспільстві. Суперечливий і принципово незавершений суспільний результат соціальних інтеракцій та обговорень стосовно норм, цінностей і приписів суспільства найвиразніше відображається у практиках реалізації та унормування (інституціалізації) суспільного ідеалу справедливого та солідарного суспільства.

У класичній соціологічній теорії проблема колективного продукування соціальних смислів, а також соціальних норм суспільного співіснування (власне того, що робить суспільство суспільством) відображена в концептах різних форм солідарності суспільства (Е. Дюркгайм), «фратенізації» (М. Вебер), «соціетальної громади» (Т. Парсонс). Одначе ідеал суспільної солідарності у будь-якому історичному суспільстві, починаючи з античної Греції, ніколи не був досягнутий у незаперечний та однозначний спосіб. Саме тому у своїй концепції Александер звертає особливу увагу на проблему інституціалізації громадянського суспільства як на вихідний методологічний принцип досліджень його проблематики та суперечностей. Суперечності громадянського суспільства, на його думку, зумовлюються внутрішньо неповним та завжди частковим процесом інституціалізації (тобто практичної реалізації та унормування) цього суспільного ідеалу [Alexander, 1992]. Будь-які, навіть найуспішніші, намагання інституціалізувати нормативні ідеали, зокрема – громадянського суспільства, не завжди обертаються суспільною рівновагою та усталеним соціальним порядком, а радше мають своїм результатом суперечність, яку Ю. Габермас називає суперечністю між нормативністю та фактичністю. Варто зауважити, що особливу актуальність і гостроту такі суперечності між суспільними ідеалами та політичною практикою чи між словами та справами набувають під час процесів непослідовної демократизації, зокрема з огляду на вітчизняний історичний досвід. Як зауважує Александер, «ця суперечність зумовлює емпіричну основу для тривалих соціальних конфліктів щодо справедливості, які характеризують модерні та постмодерні суспільства» [Alexander, 2001: р. 372]. Утім, той факт, що реформістські та революційні конфлікти спалахують не лише в суспільствах, що трансформуються (зокрема, посткомуністичних), а й навіть у, здавалося б, історично усталених громадянських суспільствах, не доводить несумісність принципів цивільності з реальною життєдіяльністю таких суспільств. За Александером, це радше свідчення неминуче часткового та суперечливого процесу унормування ідеалів громадянського суспільства (зокрема, через його внутрішній парадокс у напрузі між індивідуальними та колективними вимірами громадянської солідарності [Alexander, 2001: р. 372]), нескінченної організаційно-суспільної здатності до перегляду та переоцінки суспільних норм, суспільної самокритики та само-рефлексії. Ця здатність соціальної критики та соціального уявлення є основою суспільних структурних змін та інституціалізації будь-якого громадянського суспільства.

Важливі методологічні пропозиції дослідницької програми Александра мають безпосередній стосунок до складних процесів суспільної трансформації та пошуку оптимальних моделей формування справедливого, солідарного, економічно ефективного суспільства в посткомуністичних країнах загалом і в Україні зокрема. Головний теоретико-методологічний висновок розгляду цієї дослідницької програми може полягати в тому, що нормативні поняття суспільного блага, справедливості та добродетності присутні в будь-якому суспільстві – люди відрізняють справедливе від несправедливого, а суспільство зберігає та розвиває символічну нормативну пам'ять та соціальне уявлення про те, «що є добре і що погано». Така диспозиція не лише турбує і надихає оптимізмом соціологічну уяву, а й підкріплюється конкретними соціальними практиками солідарності, взаємодопомоги та взаємоповаги у багатьох суспільствах, зокрема в сучасному українському, яке переживає складні виклики військової агресії з боку Росії та бореться за своє подальше існування.

5.4. Висновки та перспективи дослідницької програми «громадянське суспільство»

Дослідницька програма громадянського суспільства, зокрема в її соціологічному вимірі, є відкритим процесом, який постійно розвивається. Адже теоретичні рефлексії про громадянське суспільство є відображенням сучасної практики соціальної активності та самоорганізації в їхніх різноманітних та мінливих формах, у національному та глобальному контекстах. Громадянське суспільство належить до тих складних та багатозначних соціальних феноменів, реальність яких простіше спостерігати через відсутність їх або нестачу. Простіше діагностувати та констатувати брак або слабкий розвиток громадянського суспільства в соціальних середовищах, де домінують або переважають безправ'я, беззаконня, корупція, патерналізм, соціальна атомізація та аномія, ксенофобія, різні форми дискримінації та насильство. Однак, на противагу наявній скептичній позиції щодо перспектив досліджень громадянського суспільства, почасти саме через невизначеність поняття [Терборн, 2003], аналіз його дослідницької програми доводить, що сама складність поняття не є приводом відмовляти йому в евристичному потенціалі. Скептики досліджень громадянського суспільства, по-перше, як прави-

ло, не обтяжують себе питаннями щодо історичних причин і чинників, які стоять за багатозначністю та складністю цього поняття, і, по-друге, не беруть до уваги саму природу сучасного суспільства, ознакою якого з історичних часів Модерну стає накопичення структурної та функційної складності, відкритості та невизначеності суспільних процесів.

Сучасні комплексні процеси громадянської активності, самоорганізації, протестних та інших суспільних рухів у світі та в Україні зумовлюють нагальність досліджень сучасних теоретичних варіацій та реконцептуалізацій класичного модерного поняття «громадянське суспільство». Зокрема, у поточному глобальному контексті практики громадянського суспільства занурені у нові умови та можливості сучасних цифрових технологій та комунікацій, які були відсутні або принаймні ще не розвинені у період східноєвропейських національно-демократичних революцій, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності його колишніх республік. Сучасна доступність та масовість цифрового мобільного зв'язку, масові соціальні інтернет-мережі, такі як *Twitter* та *Facebook*, стали потужним глобальним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадських мобілізацій та самоорганізованих акцій на всіх континентах, включно зі Східною Європою та Україною зокрема. Іншою обставиною сучасного контексту розвитку громадянського суспільства є актуалізація не лише масового протестного активізму, а й передовсім проблематики цивільності у різних її вимірах, цінностей толерантності, справедливості та добросовісності, тобто тих семантичних смислів, які містились і в історичній концепції громадянського суспільства, але не були сповна актуалізовані, особливо у посткомуністичному контексті. Сучасна дослідницька програма громадянського суспільства розвивається, поєднуючись із дискурсом добросовісного, справедливого суспільства. За цих обставин особливо актуалізується соціальна мета та спрямованість громадських ініціатив та рухів, їхня сутнісна орієнтація на концепцію суспільного блага.

Сучасні теоретичні інтерпретації також долають схематичне та спрощене уявлення про громадянське суспільство, його так звану секторальну модель. До того ж самоорганізований громадський активізм, нові мережеві спільноти та солідарності дедалі частіше не пов'язані із формальними критеріями належності чи формального членства громадян в НУО. Для функціонування сучасного громадянського суспільства доволі характерною є парадигма «зсунутого залучення» (термін А. Гіршмана), яке відзначається спонтанністю громадянської участі та мобілізаційної

активності, дедалі більше орієнтованої на потреби розв'язання конкретних проблем, часто місцевого характеру.

Масові глобальні комунікації, активне формування горизонтальних соціальних мереж, суспільна активізація молоді генерації «цифрової ери», загострення проблем соціальної та економічної справедливості, прав і свобод у багатьох країнах світу, особливо в країнах з авторитарними та перехідними політичними режимами й, нарешті, військові конфлікти, зокрема війна проти російської агресії в Україні, – всі ці фактори надають нових імпульсів для теоретичної концептуалізації проблематики громадянського суспільства. Разючими його глобальними маніфестаціями з різними, але багато в чому схожими вимогами та практиками організації були «арабська весна» – серія масових протестів і повстань починаючи з 2010 року проти авторитарних і корумпованих урядів у Тунісі, Лівії, Єгипті та Ємені, політичні протести в Туреччині, Венесуелі, Таїланді, Греції, Болгарії, Іспанії, а також Євромайдан, Революція Гідності 2013–2014 років, війна за незалежність та волонтерських рух в Україні.

Можна окреслити кілька типових рис, які об'єднують різнопланові маніфестації громадянського суспільства у глобальному світі від початку 2010-х років. Це, по-перше, блок проблем, які стосуються складності та непередбачуваності сучасних технологічних і природних чинників для людського виживання, мінімізації ризиків екологічних та природних катастроф та ефективного розв'язання їхніх наслідків у разі потреби [Anheier et al., 2012]. Стратегією глобального громадянського суспільства у цій царині є його вимоги щодо прозорості та підзвітності рішень урядів та глобальних міжнародних корпорацій задля підвищення безпеки існування глобального людства.

Другою типовою рисою для різнопланових маніфестацій глобального громадянського суспільства у цей період є актуалізація дискурсу справедливості у різних її конотаціях та національних контекстах – від кримінальної справедливості у покаранні терористів, диктаторів та військових агресорів до вимог соціально-економічної справедливості й маніфестацій проти безробіття, урізання соціальних програм та неоліберальних політик урядів в Іспанії, Греції, Португалії, Ірландії, Ізраїлі та інших країнах світу. У цьому контексті, як зазначають сучасні дослідники, глобальне громадянське суспільство можна визначити як «динаміку вимог та контрвимог щодо справедливості, яка розширюється далеко

за дискурсивні рамки конвенційних національних держав» [Albrow, Seckinelgin, 2011: p. 1].

Третьою характеристикою, яка умовно об'єднує різні сучасні маніфестації глобального громадянського суспільства, є намагання активістів, протестних і лобістських груп формувати якомога ширшу та універсальну соціальну базу кампаній та уникати будь-яких жорстких афіліацій з конкретними політичними чи ідеологічними платформами. В європейських маніфестаціях громадянського суспільства така артикуляція «постполітичності» виявлялася в намаганнях європейських активістів здолати традиційну право-ліву політичну ідентифікацію, в арабському світі в подіях «арабської весни» – у намірі піднятися над жорсткими секулярно-ісламістськими відмінностями. Ознаки такого роду дистанціювання від політичних сил і партій були характерними і для маніфестацій Євромайдану в Україні 2013–2014 років. Утім, як слушно зауважують дослідники, такою стратегією політичної нейтральності зазначений активізм завдячує радше універсальності дискурсів сучасних вимог і протестів, які можуть і не асоціюватись із традиційним термінологічним рядом відомих політичних чи ідеологічних орієнтацій. А отже, «сприймати вимоги “хліба, свободи, гідності, гуманізму!” єгипетських протестувальників на площі Тахрір як неідеологічні – це майже те саме, що сприймати як неідеологічне гасло “свобода, рівність, братерство!” Великої французької революції» [Anheier et al., 2012: pp. 18–19].

І нарешті, є ще одна обставина сучасного глобального контексту громадянського активізму, яка є дотичною і до вітчизняних реалій. Ідеться про кризу того ціннісно-інституційного континууму, який історично пов'язаний із формуванням модерного громадянського суспільства і є найбільш сприятливим для розвитку його практик, а саме режиму ліберальної демократії. І видається закономірним, що відродження ідеології громадянського суспільства хронологічно припало саме на період світового підйому ліберальної демократії від кінця 1980 років, з такими його маніфестаціями, як демократичні антикомуністичні революції у Східній Європі, включно з рухом за державну незалежність України чи антиавторитарні трансформації у Латинській Америці, Азії та Африці.

Однак від початку 2000-х і особливо після світової фінансової кризи 2008 року уявнюється процес поступового спаду світової демократизаційної динаміки. У 2019-му, згідно з дослідженнями «Freedom House», згорання політичних прав і громадянських свобод у світі є «послідовним і загрозливим» [Democracy in Retreat, 2019]. Почасти це пов'язано

з глобальним зсувом балансу влади на користь авторитарних режимів, зокрема Китаю, та напружених викликів для демократії від зростання масових настроїв невдоволення, спричинених зростанням економічної нерівності та втратою особистих статусних позицій для багатьох людей у США та Європі. Одним із чинників кризи європейської ліберальної демократії та зростання політичного впливу популізму стали також потужні хвилі міграційних потоків з Азії та Африки. Інститути ЄС великою мірою виявилися не готовими до масштабів цих нових викликів. Це дає привід для деяких експертів твердити про докорінні зміни самої демократії як суспільного укладу. Наприклад, Іван Крастев вважає, що сучасна демократія втрачає свої інституційні можливості щодо інклюзії та захисту меншості й перетворюється радше на політичний режим «стривоженої більшості» [Krastev, 2017]. Ерозія демократичних інститутів та суспільного невдоволення формує живильний ґрунт для зростання політичного впливу популізму в багатьох регіонах. Дж. Александер пояснює цей сучасний наступ консерватизму та популізму як об'єктивний наслідок самої бінарної структури та крихкості дискурсу цивільності за демократичних умов, але, на його думку, проблема полягає не в наступі антицивільних тенденцій, а в захисній ефективності громадянської солідарності та здатності сфери цивільності протистояти цьому наступу та відновитися [Alexander, 2018].

Виклики політичного популізму вимагають активізації громадянським суспільством його потенціалу «захисного щита» через набуття досвіду у практиках суспільної активності для багатьох громадян. Адже популістська політична риторика може бути успішною, створюючи суто ілюзію поновлення соціальних зв'язків в умовах кризи та війни. Натомість практична суспільна активність в різних мережах громадських об'єднань здатна протистояти популізму через формування не ілюзорних, а реальних горизонтальних зв'язків та інклюзивних форм солідарності. Формування раціональної критичної свідомості громадян та їхніх відповідальних суспільних настанов через суспільну практику – це важлива функція громадських об'єднань, зокрема у вітчизняному контексті. І нарешті, протистояння інформаційним фейкам в режимах постправди, що є ефективними механізмами як популізму, так і війни Росії проти України, є одним із важливих завдань, просвітницькою місією вітчизняного громадянського суспільства та актуальною сферою досліджень його сучасної проблематики.

Джерела

Арон, Р. (1993). *Этапы развития социологической мысли*. Москва: Прогресс.

Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення у сфері відкритості*. Львів: Літопис.

Демків, О. (2012). Соціальний капітал українського суспільства: сильні та слабкі капіталогенерувальні структури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 3–21.

Кин, Д. (2001). *Демократия и гражданское общество*. Москва: Прогресс-Традиция.

Козеллек, Р. (2014). Введение. В: *Словарь основных исторических понятий*: избр. статьи в 2 т. / Пер. с нем. К. Левинсона; [сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле] (т. 1., сс. 23–44). Москва: Новое литературное обозрение.

Коэн, Д.Л., Арато, Э. (2003). *Гражданское общество и политическая теория*. Москва: Весь мир.

Кутуєв, П. (2005). *Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм*. Київ: Сталь.

Лакатош, І. (2007). Методологія наукових дослідницьких програм. *Психологія і суспільство*, 4, 11–29.

Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: НаУКМА.

Пасько, І., Пасько, Я. (1999). *Громадянське суспільство і національна ідея*. Донецьк: Східний видавничий дім.

Патнам, Р., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. (2001). *Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії*. Київ: Основи.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Ридель, М. (2014). Общество, гражданское (Gesellschaft, bürgerliche). В: *Словарь основных исторических понятий*: избр. статьи в 2 т. / Пер. с нем. К. Левинсона; [сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле] (т. 2, сс. 93–220). Москва: Новое литературное обозрение.

Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Степаненко, В. (2004). Соціальний капітал у соціологічній перспективі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 24–42.

Терборн, Г. (2003). Неопределенные идеалы и неясные результаты: демократия, гражданское общество, права человека и социальная справедливость. *Социологическое обозрение*, 3 (3), 18–40.

Хабермас, Ю. (1995). *Демократия, разум, нравственность*. Москва: Academia.

Хабермас, Ю. (2001). *Вовлечение другого: Очерки политической теории*. Санкт-Петербург: Наука.

Ховард, М.М. (2009). *Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе*. Москва: Аспект-Пресс.

Adloff, F. (2016). *Gifts of cooperation, Mauss and pragmatism*. London: Routledge.

Adloff, F. (2021). Capitalism and Civil Society Revisited or: Conceptualizing a Civil, Sustainable and Solidary Economy. *International Journal of Politics, Culture & Society*, 34 (2), 149–159.

Ahn, T.K., Ostrom, E. (2008). Social capital and collective action. In: D. Castiglione, J.W. Van Deth, G. Wolleb (Eds.), *The handbook of social capital* (pp. 70–100). New York: Oxford University Press.

Alagappa, M. (2004). Civil Society and Political Change: An Analytical Framework. In: M. Alagappa (Ed.), *Civil Society and Political Change in Asia: Expanding and Contracting Democratic Space* (pp. 25–57). Stanford, CA: Stanford University Press.

Albrow, M., Seckinlgin, H. (2011). Introduction: Globality and the Absence of Justice. In: H. Anheier, M., Glasius, M., Kaldor, G.S., Park, C., Sengupta (Eds.), *Global Civil Society 2011. Global Civil Society Yearbook*. Palgrave Macmillan, London. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230303805_1.

Alexander, J. (2003). *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*. New York, NY: Oxford University Press.

Alexander, J.C., Stack, T., Khosrokhavar, F. (2019). *Breaching the civil order: radicalism and the civil sphere*. Cambridge: Cambridge University Press.

Alexander, J. (1992). Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society. In: M. Fournier, M. Lamont (Eds.), *Where Culture Talks: Exclusion and the Making of Society* (pp. 289–308). Chicago: University of Chicago Press.

Alexander, J. (1996). Collective Action, Culture and Civil Society: Secularizing, Updating, Inverting, Revising and Displacing the Classical Model of Social Movements. In: M. Diani, J. Clarke (Eds.), *Alain Touraine* (pp. 205–234). New York: Basil Blackwell.

Alexander, J. (1997). After Neofunctionalism: Action, Culture, and Civil Society. In: J. Alexander (Ed.), *Neofunctionalism and After* (pp. 210–233). New York: Basil Blackwell.

Alexander, J. (1998). Introduction. Civil Society I, II, III. Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations. In: J. Alexander (Ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* (pp. 1–21). London: SAGE Publications Ltd.

Alexander, J. (2000). Theorizing the Good Society: Hermeneutic, Normative and Empirical Discourses. *The Canadian Journal of Sociology*, 25 (3), 271–309.

Alexander, J. (2001). The Long and Winding Road: Civil Repair of Intimate Injustice. *Sociological Theory*, 19 (3), 371–400.

Alexander, J. (2006). *The civil sphere*. New York: Oxford University Press.

Alexander, J. (2018). Frontlash/Backlash: The Crisis of Solidarity and the Threat to Civil Institutions. *Contemporary Sociology*, 48, 1, 5–11.

Alexander, J., Smith, P. (1993). The Discourse of American Civil Society: A New Proposal for Cultural Studies. *Theory and Society*. 22 (2), 151–207.

Anheier, H.K., Salamon, L.M. (2006). The nonprofit sector in comparative perspective. *The nonprofit sector: A research handbook*, 2, 89–116.

Anheier, H.K., Toepler S. (Eds.) (2010). *International Encyclopedia of Civil Society*. New York: Springer Science & Business Media.

Anheier, H., M. Kaldor, M. Glasius (2012). The Global Civil Society Yearbook: Lessons and Insights 2001–2011. In: M. Kaldor, S. Selchow, H.L. Moore (Eds.), *Global Civil Society 2012: Ten Years of Critical Reflection* (pp. 2–26). London: Palgrave Macmillan.

Arato, A. (1981). Civil society against the state: Poland 1980–81. *Télos*, 47, 23–47.

Armony, A. (2004). *The dubious link: civic engagement and democratization*. Palo Alto: Stanford University Press.

Aspinall, E. (2004). Indonesia: Transformation of Civil Society and Democratic Breakthrough. In: M. Alagappa (Ed.), *Civil Society and Political Change in Asia: Expanding and Contracting Democratic Space* (pp. 61–96). Stanford, CA: Stanford University Press.

Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Chicago: The Free Press Glencoe.

Berman, S. (1997). Civil Society and the Collapse of Weimar Republic. *World Politics*, 49, 401–429.

Bryant, C. (1995). Civic Nation, Civil Society, Civil Religion. In: J.A. Hall (Ed.), *Civil Society. Theory, History, Comparison* (pp. 136–157). Cambridge: Polity Press.

Calhoun, C. (1994). Introduction: Habermas and the Public Sphere. In: C. Calhoun (Ed.), *Habermas and the Public Sphere* (pp. 1–48). Cambridge, MA: MIT Press.

Democracy in Retreat. Freedom in the World (2019). Retrieved from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat>.

Eder, K. (2009). The making of a European civil society: “Imagined”, “practised” and “staged”. *Policy and Society*, 28 (1), 23–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.polsoc.2009.02.003>.

Egholm, L., Kaspersen, L.B. (2021). Introduction to the Special Issue “Beyond Civil Society”: Advancing a Post-sectoral Conception of Civil Society – Moving Beyond Civil Society? *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 34, 143–148. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10767-020-09372-6>.

Ekiert, G., Foa, R. (2017). *The Weakness of Post-Communist Civil Society Reassessed. European Journal of Political Research*, 56, 419–439. DOI: 10.1111/1475-6765.12182.

Engelhart, N. (2011). What Makes Civil Society Civil? The State and Social Groups. *Polity*, 43 (3), 337–357.

Evers, A. (2009). Civicness and civility: their meanings for social services. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 20 (3), 239–259. DOI: 10.1007/s11266-009-9088-x.

Freise, M., Hallmann, T. (Eds.) (2014). *Modernizing democracy. Associations and associating in the twenty-first century*. New York: Springer New York.

Fukuyama, F. (2004). *State-Building, Governance and World Order in the 21-st Century*. Ithaca, New York.

Gellner, E. (1996). *Condition of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin Books.

Gouldner, A.W. (1980). *The Two Marxisms: Contradictions and Anomalies in the Development Theory*. London: Macmillan.

Halperin, S. (2003). Effective Resistance to Corporate Globalization. In: S. Halperin, G. Laxer (Eds.), *Global Civil Society and Its Limits* (pp. 1–25). Houndmills.

Havel, V. (1985). *The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe*. Armonk, New York: M.E. Sharpe.

Howell, J. (2001). *Civil Society and Development. A Critical Exploration*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Ikegami, E. (2000). A Sociological Theory of Publics: Identity and Culture as Emergent Properties in Networks. *Social Research*, 67 (4), 989–1029.

Krastev, I. (2017). *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Kumar, K. (1993). Civil society: an enquiry into the usefulness of an historical term. *The British Journal of Sociology*, 44, 375–39.

Laville, J.-L., Salmon, A. (2015). Rethinking the relationship between governance and democracy. The theoretical framework of the solidarity economy. In: J.-L. Laville, D.R. Young, P. Eynaud (Eds.), *Civil society, the third sector and social enterprise* (pp. 145–162). London: Routledge.

Lichterman, P., Eliasoph, N. (2014). Civic action. *American Journal of Sociology*, 120 (3), 798–863.

Matynia, E. (2001). The Lost Treasure of Solidarity. *Social Research*, 68 (4), 917–936.

Mbembe, A. (2001). *On the Postcolony*. Berkeley, CA: University of California Press.

Pavlyuk, L. (2015). Vocabularies of Colliding Realities: A Representation of Conflict and War in the Ukrainian Media. In: V. Stepanenko, Y. Pylynskyi (Eds.), *Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes* (pp. 241–257). Bern: Peter Lang.

Pérez-Díaz, V. (2014). Civil society: a multi-layered concept. *Current Sociology*, 62 (6), 812–830.

Putnam, R. (2000). *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.

Putnam, R. (2004). *Democracies in flux: the evolution of social capital in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.

Putnam, R.D., Campbell, D.E. (2012). *American grace: how religion divides and unites us*. New York: Simon and Schuster.

Putnam, R. (1993). The Prosperous Community. Social Capital and Public Life. *The American Prospect*. 4 (13), 35–42.

Putnam, R. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. 6 (1), 65–78.

Riley, D. (2005). Civic Associations and Authoritarian Regimes in Inter-war Europe: Italy and Spain in Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 70, 288–310.

Rosenblum, N.L., Post, R. (2002). *Civil society and government*. Princeton: Princeton University press.

Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv346rs7>.

Seligman, A. (1993). The Fragile Ethical Vision of Civil Society. In: B.S. Turner (Ed.), *Citizenship and Social Theory* (pp. 139–161). London: Sage.

Shills, E. (1997). *The virtue of civility: Selected essays on liberalism, tradition, and civil society*. Indianapolis: Liberty Fund.

Spires, A.J. (2011). Contingent Symbiosis and Civil Society in an Authoritarian State: Understanding the Survival of China's Grassroots NGOs. *American Journal of Sociology*, 117 (1), 1–45. DOI: <https://doi.org/10.1086/660741>.

Tórres, L. (2021). *A Civil or Uncivil Civil Society?* Research paper. Retrieved from: https://cic.nyu.edu/sites/default/files/cic_pathfinders_civil_or_uncivil_society_2021.pdf.

Volpi, F. (2011). Introduction. Invoking Political Civility in the Middle East. *Third World Quarterly*, 32 (5), 801–806.

Volpi, F. (2011). Introduction. Invoking Political Civility in the Middle East. *Third World Quarterly*, 32 (5), 801–806.

Walzer, M. (1991). The idea of civil society: a path to social reconstruction. *Dissent*, 38, 293–304.

Wiarda, H.J. (2003). *Civil Society: The American Model and Third World Development*. Boulder, CO: Westview Press.

Розділ 6. ТРАНСКУЛЬТУРНІСТЬ ЯК НОВА ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ¹

Останніми десятиліттями вкрай загострилася потреба у напрацюванні нових теорій міжкультурних практик, що неодмінно виникають у мультикультурному середовищі, яким позначені всі суспільства періоду глобалізації. Мультикультуралізм обернувся насправді поділом по різних відокремлених культурних практиках, не пов'язаних між собою. Водночас він вважається виявом домінування культури західного (вестернізованого) світу. Тому на зміну теоріям мультикультуралізму з'явилися теорії транскulturи, що заперечують саму можливість його як наслідок відсутності взаємодії. Транскulturність постає як нова дослідницька програма соціогуманітарного пізнання, варта окремого розгляду.

6.1. Феномен транскulturності: соціальні та політичні передумови

До недавнього часу більшість теоретиків і практиків управління глобальною економікою фактично заперечували існування культурного розмаїття або уникали розв'язання пов'язаних із цим проблем. Заперечення різних моделей розвитку глобалізованого світу відбувалося під безпосереднім впливом ліберально-універсалістської концепції космополітизму. Ігнорування проблем різноманіття було також характерним для неоліберального комунітаризму. Жоден із цих поширених підходів не був у змозі впоратися з нагальними проблемами управління глобальними процесами. Третій варіант, що його нещодавно запропонували дослідники як варіант інтеркультуралізму і постмультикультуралізму, не розглядає достатньо обґрунтовано можливості використання ситуації культурного розмаїття для глобального співробітництва.

Досить довго концепції ліберального космополітизму використовували для розуміння можливостей глобальної співпраці, особливо для розуміння базових принципів світової політики в Європі та Північній Америці. Ця перспектива фактично заперечувала культурне розмаїття,

¹ Автор розділу: Н. Отрешко. Текст цього розділу підготовано на підставі статті, оприлюдненої в журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (2022, №4).

вважаючи, що ліберальна західна модель формування головних підходів до знання про суспільство, культурні цінності та політики може й має бути відправною точкою та єдиним варіантом побудови глобалізованого суспільства майбутнього. Для ліберальних космополітів сучасні інститути західної демократії, моделі розвитку економіки, верховенство закону, права людини та соціальна справедливість становлять або мають становити універсальну цінність як підстави майбутнього легітимного глобального управління. Тією ж мірою, якою інші народи та культури не додержуються цих норм, вони, під кутом зору ліберальних космополітів, «відстають» в історичному розвитку і зобов'язані «наздогнати» західну сучасність. Проте на сьогодні ліберально-космополітична монокультурність виявляється нежиттєздатною.

Наразі розгортаються нові тенденції світового політичного життя, відбувається бурхливий розвиток світових економік далеко від євро-американського домінування. Усе це демонструє той факт, що аргументація, яку використовували політики для тверджень ліберально-універсалістського космополітизму, вже не відповідає реальності. Легітимність глобалізованого світу, ґрунтована на західній моделі сучасності, не надто набуває прихильників в межах країн, що розвиваються. Адже їм необхідно працювати над питаннями боротьби із хворобами, поганою екологією, фінансовими проблемами тощо. У рамках ліберально-космополітичної ідеології як певну альтернативу класичній моделі було запропоновано концепцію «дорадчої демократії». Це компромісна модель примирення різних ідентичностей та інтересів у ситуації глобальної культурної політики [Duindam, 2018]. Проте теоретики «дорадчої демократії», як і раніше, старанно уникали розв'язання реальної проблеми культурного розмаїття, а саме: як впоратися із різноманітністю життєвих світів тих сторін, що беруть участь у діалозі. У цьому сенсі прихильники концепції «дорадчої демократії» зберігають вірність ліберальному універсалізму, який вважає себе таким, що перебуває «над культурою Іншого».

Головною альтернативою ліберально-космополітичної ідеї монокультурності майбутнього глобального суспільства є комунітаризм. Прихильники цього підходу припускають, що людство можна розділити на чітко окреслені групи представників різних культур, які найкраще пристосовані для підтримання свого специфічного способу життя і цілком можуть існувати в одному просторі в дусі взаємної терпимості [Hochschild, 2014]. Цей «мультикультурний» рецепт співіснування передбачає, що зустрічі різних життєвих світів мають бути обмеженими й

обережними, оскільки глибші контакти, які порушують культурні кордони, легко породжують руйнування усталених культурних зразків поведінки та призводять до страхів, конфліктів і насильства.

У концепції комунітаризму «глобальна легітимність» – ситуація, за якої всі сторони погоджуються підкорятися єдиному апарату глобально-го управління, але це, по суті, неможливо. Погляди та ідеологія комунітаризму найкраще поєднуються з дискурсами про суверенітет і з таким способом державного управління, за якого глобальне співробітництво здійснюється за допомоги вузьких каналів формальної міжурядової дипломатії. Проблема комунітарного мультикультуралізму полягає в тому, що навіть коли б цей підхід був для всіх бажаним, на сьогодні це нездійсненно за умов дедалі активнішої взаємодії представників різних культур у глобальній економіці та культурі. Кількість, діапазон, частота, швидкість, інтенсивність і вплив транскультурних зв'язків досягли такого масштабу, який робить модель культурного сепаратизму, закладеного в ідеології мультикультуралізму, вельми нестійкою та проблематичною для подальшого розвитку. Ба більше, сучасні глобальні політичні виклики вимагають щільнішої комунікації та перемовин у ситуації культурного розмаїття, ніж це може бути досягнуто засобами міждержавної дипломатії старого зразка. Навіть участь у глобальному управлінні економічними процесами та розв'язанні глобальних проблем людства зараз виходить далеко за межі традиційної зовнішньої політики. Кермо влади у глобальній політиці переходить від традиційної політичної еліти до ширших офіційних кіл, до комерційних діячів, сучасного глобального громадянського суспільства і соціальних рухів.

Третій підхід до культурної різноманітності в глобальній політиці є досить новим напрямком інтеркультуралізму. Це більш сучасний варіант, удосконалений порівняно з монокультурним ліберальним космополітизмом і комунітаризмом. Інтеркультуралізм, по суті, є перехідною концепцією – від мультикультуралізму до транскультурності. У цьому підході передбачається можливість налагодження глобального співробітництва безлічі різних культур і життєвих світів. В інтеркультуралізмі стверджується, що за допомоги ретельно продуманого протоколу переговорів та інтенсивного міжкультурного спілкування можна уникнути руйнівного сценарію «конфлікту цивілізацій». Цей підхід пропонує третій шлях у культурній політиці між асиміляцією і сегрегацією. Справді, інтеркультуралізм підтримує ідею, що взаємне визнання, повага, вміння прислухатися до співрозмовника і навчання толерантності до іншого способу життя в культурах можуть сприяти ширшому глобальному

співробітництву між різними групами. Однак і ця, більш сучасна альтернатива монокультурності космополітизму і комунітарності мультикультуралізму також має свої недоліки. Інтеркультуралізм запозичує у мультикультуралізмі вже несучасне уявлення про те, що культура існує у вигляді якихось систем цінностей і зразків поведінки, які можна позначити як такі, що належать певній соціальній групі. У сучасній ситуації постійного міжкультурного спілкування пришвидшення процесів міграції культури дедалі більше втрачають свою ізольованість і закритість, які існували у традиційному та індустріальному суспільствах. Ще одним недоліком є те, що інтеркультуралізм схильний применшувати ступінь впливу позицій і відносин влади на результат перемовин, що їх здійснюють представники різних культур. Сторони переговорів не вступають у міжкультурний обмін на рівноправних засадах, тож слід уважніше вивчати сучасні ієрархії реальної влади, щоб досягти стійкого глобального співробітництва, ґрунтованого на розумінні історії та контексту і взаємній повазі як передумовах тривалого плідного діалогу. З цієї самої причини інтеркультуралізм може надмірно оптимістично ставитися до ситуації діалогу культур і лишати поза увагою, що деякі культурні відмінності неминуче мають стати джерелом глибокого ціннісного конфлікту. Безумовно, в сучасній політиці досить багато випадків, коли однієї доброї волі сторін переговорів недостатньо для досягнення міжкультурного порозуміння. Таким чином, необхідні більш радикальні зміни в підходах до аналізу культурного різноманіття глобального світу, формування реальної альтернативи в культурній політиці, якщо ми хочемо задовольнити нагальні потреби в розширенні глобального співробітництва. Монокультурність ліберального космополітизму, мультикультуралізм комунітаризму і серединний шлях інтеркультуралізму та постмультикультуралізму, як зазначалося, не підходять для цієї мети, оскільки не передбачають відповідної зміни в мисленні політиків, які відповідають за глобальні рішення. Новий підхід полягає в тому, що потрібно усвідомлювати та враховувати реальні обставини культурного розмаїття і відмінності для формування ефективної стратегії в сучасній глобальній політиці.

Одним із плідних варіантів розв'язання цієї проблеми є транскультурність, що є новою науково-дослідницькою програмою для сучасних соціокультурних теорій. Базові принципи нового транскультурного підходу ґрунтуються на підвищеній рефлексійності щодо «Іншого»: пильна увага до взаємин культури та влади, визнання складності культури, необхідність охоплення всієї повноти культурного розмаїття, вихован-

ня смирення, уважного дослідження інших культур, а також взаємного навчання. Транскультуралізм сприяє конструктивній глобальній кооперації, хоча такий підхід, безумовно, не є панацеєю від усіх загроз і поширення конфліктів. Його реалізація вимагає як від теоретиків, так і від практиків подолання безлічі викликів і виходу за межі усталених парадигм та епістем.

Сучасна теорія культури має виступити як критична метатеорія, що виявляє переваги й недоліки наявних концептів та методологічних принципів, і намітити шлях переходу до нової парадигми в межах соціогуманітарного пізнання. Соціологічні та культурологічні теорії нерозривно пов'язані з тією соціокультурною реальністю, у якій вони створюються, і зумовлені контекстом історичної ситуації. Крім критичного аналізу попереднього досвіду побудови теорій культури перед авторами теоретичного знання стоїть нагальне завдання накреслити методологічні основи нової парадигми, більш придатної для аналізу процесів сучасної соціальної й культурної реальності, ніж уже розкритиковані постмодернізмом класичні версії. Етап критики був неминучим, але він вичерпав себе, оскільки ситуація вимагає нехай неточної, але більш зв'язної картини соціальних процесів, що мають місце на різних рівнях – від макропроцесів світового масштабу до мікропроцесів повсякденності. Через це одним із найістотніших завдань сучасної теорії культури стає визначення нової категоріальної сітки понять та опис нових методологічних принципів роботи з цими поняттями як на рівні теорії, так і на рівні емпіричних досліджень. На наш погляд, нова теорія культури не має стати черговою абстрактною теорією, що дає уможливлене визначення соціокультурних процесів, виносячи за дужки проблеми емпіричного аналізу реальних фактів. Радше її завданням є обґрунтування понять як робочих концептів, що їх можна застосовувати як теоретико-методологічне підґрунтя для збирання й аналізу емпіричних даних у роботі з конструктами сучасного дискурсу культури. Одним із таких сучасних підходів та концептів для аналізу процесів, що глобально впливають на суспільства, можна вважати транскультурність. Саме цей підхід дає змогу дослідникам позбутися субстанціалізму у вивченні феноменів культури. Нові принципи соціогуманітарного знання диктують необхідність переосмислення теоретичних основ для формування цілісного бачення соціокультурної реальності, що передбачає насамперед зміну головних теоретичних метафор. Змінюється уявлення про те, що певна реальність складається з окремих об'єктів як субстанційних елементів єдиного цілого. Змінюється також бачення мережі обопільних взаємозв'язків,

динамічно відкритої системи, де субстанційні елементи відсутні. Їхнє місце заступають соціальні процеси, як правило, наділені зворотним зв'язком. За аналогією з такою динамічною моделлю соціокультурної реальності будується також її теоретичне бачення як взаємопов'язаної мережі понять і моделей, де відсутня раз і назавжди задана онтологічна основа. У такій динамічній моделі центральне місце посідає принцип самоорганізації культури як складної відкритої системи.

Транскультурність безпосередньо пов'язана з процесами самоорганізації сучасного суспільства. Транскультурність не можна також зрозуміти без використання сучасного поняття складності. Це поняття є загальноживим та активно використовується у повсякденності й у рамках загальнонаукової та філософської традиції. Проте ні гуманітарна наука, ні філософія не мають чіткого визначення терміна. Важливість концептуального вираження феномену складності посилюється низкою обставин. По-перше, сучасність повною мірою не може бути задовільно пояснена з позиції класичних редуccionістських підходів. Виникає конфлікт між образом сучасності модерну, що ґрунтується на безлічі загальних, але простих принципів, і образами постмодерну, що відображають мінливість і невизначеність сучасного світу культури. По-друге, під впливом низки наукових відкриттів змінюються онтологічні та епістемологічні засади сучасної науки. Некласична раціональність по-новому перевизначила той факт, що поняття «складність» не є вторинним наслідком простоти. Складність розглядається як один з аспектів співвідношення між стійкістю і мінливістю, частиною і цілим, елементом і системою, хаосом і порядком у людиновимірному й такому, що бурхливо саморозвивається, бутті. По-третє, пошук міждисциплінарного синтезу стимулює появу комплексу «наук про складне». Підхід до дійсності, що передбачає дроблення її на «аналітичні одиниці», прості абстрактні об'єкти, не може в сучасній науці задовільно описати складні системні об'єкти та окреслити кордони для міждисциплінарного простору. По-четверте, складність починають осмислювати як філософську проблему, що має свої онтологію і гносеологію. У рамках класичної філософської метафізики складність розглядають як другорядний наслідок простоти.

«Парадигма простоти» виростає з визнання смислів, простих, але загальних законів, які чекають свого виявлення. Проте за всього прагнення до простих пізнавальних моделей філософська метафізика демонструє складність використовуваних методологічних прийомів. Найбільшим шоком для науки ХХ століття став той факт, що систему не

можна зрозуміти за допомоги аналізу. Властивості частин не є їхніми внутрішніми властивостями, але можуть бути осмислені лише в контексті більшого цілого. Таким чином, змінилися уявлення про взаємозв'язки частин і цілого. За системного підходу властивості частин можуть бути виведені тільки з організації цілого. Відповідно, системне мислення не зосереджує увагу на основних «цеглинках», але цікавиться основними принципами організації. Контекстуально системне мислення є протилежністю щодо аналітичного мислення. Аналіз означає відділення чого-небудь, з тим щоб зрозуміти його. Системне мислення означає сприйняття окремих частин у більшому та складному контексті цілого. Транскультурність як новий принцип, а може, і як нова парадигма для наук про культуру задає певну матрицю сприйняття сучасної реальності, що змінює методологічні принципи не лише в науці, а й у сучасній політиці та етиці.

6.2. Генеалогія поняття транскультурності в соціогуманітаристиці

Історія транскультурності як дослідницької концепції починається з 1940 року, коли етнографічне дослідження «Кубинський контрапункт: тютюн і цукор» (*Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*) [Ortiz, 1995], написане антропологом Фернандо Ортисом, було опубліковано зі вступом його знаменитого колеги Броніслава Малиновського. Цікаво, що той сам був прибічником діаметрально протилежної теорії акультурації. До речі, Б. Малиновський в останніх своїх працях періоду Другої світової війни звернувся до адекватного трактування транскультурації Ф. Ортиса, усвідомивши свою маргінальність як етнічного поляка, тобто представника нації, пригнобленої нацизмом, і власне перебування на перехрестях культур. Ортис був одним з тих, хто кинув виклик стабільному і статичному визначенню «культури» як стійкої системи цінностей, прив'язаної до певної місцевості.

У своїх поглядах, відстоюючи дослідження динаміки, а не статичності в культурі, він випередив культурний поворот 1970–1980-х років. У монографії представлено критику колоніалізму. За допомоги тематичних досліджень, на прикладі виробництва тютюну та цукру й торгівлі ними, а також трансформацій, викликаних міграцією на Кубу різних народів упродовж століть, розкрито сутність кубинської національної культури. На першій сторінці вступу до своєї книги Ортис пояснює, чому він

відхилив термін «акультурація», використовуваний в інших антропологічних дослідженнях, присвячених аналізу політичної та культурної ситуації на Кубі. Замість цього він використовує поняття «транскультурація», яке має відобразити різноманітні явища, які відбулися на Кубі в результаті надзвичайно складних трансмутацій культури, без знання яких неможливо зрозуміти еволюцію кубинського народу, економічні, правові, етичні, релігійні, художні, лінгвістичні, психологічні, сексуальні чи інші аспекти його життя. «Справжня історія Куби – це історія переплетених транскультурацій» [Ortiz, 1995: p. 98].

Транскультурне трактування культурних процесів та ідентичності виходить далеко за межі просто описового антропологічного дослідження. Із самого початку транскультурність створювала нову оптику, аналітичну рамку, які можна скоригувати й розширити для аналізу культурного простору сучасності. Вступний розділ «Кубинського контрапункту» ознайомлює читача з «найважливішими дійовими особами історії Куби – цукром і тютюном»; в наступному розділі нас повідомляють, що «справжня історія» Куби складається з переплетення переселень представників різних народів [Ortiz, 1995: p. 98]. Читачі дізнаються про цукор і тютюн як об'єкти та суб'єкти історії, як продукти людської діяльності, але також і як агенти, вплив яких, з одного боку, розширював можливості, а з іншого – обмежував поле діяльності людей. Ф. Короніл описує метод Ф. Ортиса як своєрідну форму «контрфетишизму», завдяки якому стримується «фетишистський вплив» матеріальних товарів засобами поетичних аналогій і метафор [Coronil, 1995: pp. XXVII–XXVIII].

Ось як, наприклад, Ортис описує культурне значення двох товарів, цукру і тютюну: «На Кубі протистояння між тютюном і цукром почалося з моменту їх поєднання в умах конкістадорів. Коли на початку XVI століття до країни прийшли іспанці-завойовники й почали насаджувати європейську цивілізацію, вони самі опинилися у полоні цих дивовижних рослин. Одне з них торговці, які прибули з-за океану, шанували як дивне відкриття і дар для втіхи плоті; інше – як диявольську спокусу, послану завойовникам за гріхи, що надавало їм відчуття дива, збуджуючи їхні почуття не гірше за алкоголь і, тим самим, втягуючи їх у нові гріхи» [Ortiz, 1995: p. 45]. До того ж протистояння тютюну і цукру постійно знаходило відображення в народній поезії, музиці, танцях, піснях, театрі, що поступово набувало значення діалектичного ставлення до життя. Уважне прочитання цього оповідання, написаного на межі літературного і наукового стилів, справді виявляє те, що лежить в основі сучасних постколоніальних культур «контргуманізму». «Обидві ці рос-

лини, – як пише Ортис, – століттями застосовували для того, щоб маніпулювати кубинською історією, використовувати у своїх інтересах її героїв і водночас тримати кубинців у кайданах» [Ortiz, 1995: p. 56]. Ортис критикує культуру колоніальної повсякденності та створює підґрунтя для нового напрямку аналізу культури, що долає онтологічні відмінності між суб'єктами і об'єктами на користь дослідження людей і речей як рівноправних агентів, які впливають на формування культурних зразків. Таким чином, Ортис на десятиліття випереджає аргументи акторно-мережевої теорії Бруно Латура [Latour, 1993] і вказує шлях до розширення контексту поняття «транскультура».

Ортис порівнює культурні трансформації, викликані колоніальними зіткненнями, з процесом народження та виховання дитини. Хоча діти – це нащадки попереднього покоління, вони не стають простою копією батьків. Вони розвивають власну індивідуальність на тлі того, що дізналися і пережили. Підкоряючись у дитинстві батькам, вони завжди самостійні у своїх діях. Нариси Ортиса про кубинську культуру – це історія нації, що складається з безлічі людських груп, від індіанців до мігрантів «з усіх кінців світу», поневолених і тих, що приїхали з власної волі. Навіть перебуваючи в умовах нестабільності й насильства, вони створювали нові умови життя. Ф. Ортис визначив кубинську ідентичність як динамічне рухливе явище, таке, що не лише засвоює коди домінантної культури, а й перекладає її на свої символи, створюючи невідомі раніше коди нової спільної культури. Найважливішою ознакою транскультурації є те, що «Інший» розглядається не як об'єкт, на який мають бути спрямовані зусилля з переробки його на «Свого», а як незалежний самостійний суб'єкт паритетного діалогу. Трагізм і водночас перспективність такого діалогу як культурної взаємодії полягають у тому, що повний синтез двох культур взагалі неможливий, адже завжди залишаються точки непрозорості, неперекладності, що запобігає повному привласненню «Іншого» як «Свого».

Транскультурація декларує людську різноманітність, плюралізм історії, не погоджується з поглядом на соціальну історію і сучасність як на однорідність абстрактних особистостей, що живуть у гомогенному середовищі єдиних мови, культури, релігії та цінностей. Дослідження Ортиса наукове співтовариство не сприйняло як особливе відкриття, але з часом концепція транскультурності зажила певної реакції. Потрясіння, що виникали під час кризи ліберальних демократій, руйнування структур та інститутів суспільства, які переконливо постулювали усталений зв'язок між концепціями нації та культури, доводили правильність

висновків науковця. Тому дослідження Ф. Ортиса, хоча і не отримало поширення в академічних колах упродовж десятиліть, має теоретичну цінність. Воно надзвичайно сучасне для дослідження мереж влади та формування ідентичності, які створюються людьми, матеріальними об'єктами, медіа та ідеями, що приводять все в рух. Його комплексний «аналіз політичних і культурних кордонів як вивертів влади» [Asad, 1986: p. 234] залишається актуальним для розв'язання багатьох проблем у гуманітарних та соціальних науках. Як зазначалося, потенціал теорії Ортиса не визнавали аж до 1990-х років.

Переломний момент настав з виданням монографії Марі Луїзи Прат «Очі імперії: щоденники подорожей і транскulturація» (*Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*), де вона вводить термін «контактна зона». Це відкриття проклало шлях до переосмислення поняття транскulturного [Pratt, 1992]. Подібно до розвідки Ортиса дослідження Прат обертаються навколо імперіалізму, колоніальних зіткнень і культурної спадщини, що в підсумку спричинює структурну трансформацію культури. Її цікавлять зміни в «слабших» неєвропейських суспільствах, що були викликані культурними контактами, й вона зосереджується на «величезній історичній силі, якою володіли європейські ідеології життєвого простору і глобального власництва» [Pratt, 1992: p. 11]. Вивчаючи дискурси про «Іншого» в дорожніх нотатках європейців, де автори описували незахідних «Інших», вона відзначає взаємодію європейської «метрополії» з неєвропейською «периферією». Як і Ортис, Прат звертається до питань формування невизначеної ідентичності та взаємодії зі структурою влади в межах культурного обміну. Дослідниця вважає, що транскulturація відбувається в «контактній зоні», яку вона описує як «простір колоніальних зустрічей, простір, у якому народи є географічно й історично розділеними та вступають у контакт один з одним, встановлюючи постійні відносини в умовах примусу, радикальної нерівності й нерозв'язного конфлікту» [Pratt, 1992: p. 6]. Своє бачення Прат аргументує неоднорідністю та динамічністю культурного простору, породженими мобільністю, що виходить за рамки регіональних ідентифікацій і розгалужується новими засобами сприйняття і виробництва в «контактній перспективі» [Viehbeck, 2017: p. 11].

Цей новий бурхливий світ вимагає від сучасних дослідників і нових концепцій культури. У цьому плані опис «контактної зони» з боку Прат нагадує впливові постколоніальні теорії, написані на початку 1990-х, наприклад Гомі Бгаби про «третій простір». Це концепція, яку він розробив для вивчення міметичних процесів схвалення – пошуку

і перекладу, а також щоб продемонструвати процесуальний характер міжкультурної взаємодії та ідентифікації [Bhabha, 1994]. Або концепція Арджуна Аппадурай про різноманітні детериторіальні «ландшафти», які необхідно розрізняти, щоб зрозуміти складність культурних процесів у контексті модернізації та глобальності [Appadurai, 1995]. Як і в роботах Ортиса і Прат, ці підходи підкреслюють важливість культурного як змістоутворювального і центрального місця для розуміння колонізації чи економічної глобалізації. Вони виокремлюють передусім динамічний характер культури, а також роль міграції та ЗМІ у виробництві міжрегіональних і транснаціональних ідентифікацій. Транскультурність як поняття «Transkulturalität» у німецькомовних наукових текстах уперше з'являється у статті філософа та культуролога Вольфганга Вельша одразу після закінчення холодної війни [Welsch, 1992], коли були опубліковані «Очі імперії» Марі Луїзи Прат.

Центральною проблемою в роботах Вельша [Welsch, 1992, 1996, 1999] залишається його концепція культури. Тому концепт транскультурності було запропоновано в критичному диспуті з німецьким філософом Просвітництва Йоганом Готфридом Гердером. Гердер вважав поняття культури локальним, тобто передбачав тісне поєднання народу і його культури. Він використовував метафору народу як сфери зі стабільною культурою, як гравітаційного центру, що гарантує його внутрішню згуртованість, що також було оформлено як ідентичність і розмежування із зовнішнім світом. Вельш частково деконструює концепцію Гердера, зберігаючи аналогію сфери і, отже, образ обмежених культурних утворень, лише частково релятивізуючи їх однорідність засобами аналізу мульти- і міжкультурних процесів [Welsch, 1999: p. 330]. Таким чином, аналіз взаємодії двох або більше культур, як і раніше, слугує способом закріплення сприйняття культурних відмінностей. Слідом за цією критикою транскультурна перспектива має бути зосереджена на самих взаємодіях або, радше, на множинних відмінностях / взаємозв'язках, з урахуванням агентів та їхніх дій. Тому примирення з транскультурністю означає заміну контейнерної сталої концепції культури на концепцію, що враховує культурні процеси у відносинах взаємодії, проміжках і диз'юнкціях. Ця транскультурність є те, що її створює, охороняє і відкриває простір, на якому різні групи можуть спільно розвиватися, входити у взаємні інтеракції й відкривати нові можливості для колективного існування. Її починають розробляти не просто як норму, а й як культурний зразок. Ця ідея, проте, входить у суперечність з однією зі складових частин класичного концепту культури – гердерівською

ідеєю про культуру як індивідуальну та локальну. У своїх працях Вельш виокремлює в класичному гердерівському понятті культури «три аксіоматичні положення», з якими потім сперечається [Welsch, 1992: р. 201].

По-перше, кожна культура розглядається завжди як культура національна, що істотно віддаляє її від іншої національної культури. По-друге, вона гомогенна. Будь-які практики, форми поведінки та способи мислення, що існують у її межах, є певними інваріантами з незначною мінливістю. По-третє, локальна культура в гердерівській концепції як відокремлена від інших монолітна єдність, що може бути описана через метафору локалізованої у культурному просторі «сфери». У межах теорій мультикультуралізму відбувається, по суті, поєднання суперечливих ідей – ідеї культурної множинності та ідеї певної незмінної однорідності відокремленої культури-сфери. У такій концепції множинні культури є самодостатньо цілісними, замкнутими у своїх конвенціях. Зрозуміло, що така внутрішньо суперечлива установка спричинила виокремлення відмінностей, натуралізацію культурних еталонів, стереотипізацію «Іншого», приписування малим групам сутнісних спільних рис і, насамкінець, ще більшу фрагментацію суспільства. Отже, гердерівське поняття культури робить дослідників нечутливими до реальної культурної диверсифікації, не дає можливості вивчення випадкових елементів у культурі, міжкультурних запозичень, еволюції культурних ідей або різних їх інтерпретацій залежно від культурного контексту. Згідно з баченням Вельша, ідея монолітних культур-сфер ніколи повністю не відповідала реальності. Звичайно, в часи створення та розвитку європейських національних держав поняття «культура» було одночасно індикатором і чинником розвитку національних культур. Це поняття не лише вказувало на тенденції формування національних культур як замкнутих у собі цілісностей, а й стимулювало їхній розвиток, виступало свого роду утопією, якій, проте, надавалася певна нормативність.

Нині, однак, «старе» поняття культури втратило цю нормативність. У ситуації глобалізації та вторинної модернізації національні культури перетворюються на відкриті культурні простори, виходячи за межі європейського культурного кола й розширюючи сфери свого впливу. Модерн, «маршрути» якого пролягають практично через усі регіони світу, спричинює втрату автентичних характеристик локальних культур. Залежно від наближення до конкретного маршруту модернізації локальні культури, по-різному й у різний спосіб, засвоюють ідеї модерну, такі як: система цивільних прав, народний суверенітет, національне само-

визначення, пріоритет соціально-економічного розвитку, нові концепції підприємництва та управління тощо.

Ставлячи під сумнів строго національний характер локальної культури, її гомогенність, інваріантність і відокремленість від «Інших» як монолітної єдності, В. Вельш пропонує «нове» поняття культури, основною характеристикою якого є концепт транскультурності. Для опису цього концепту – та на противагу старій метафорі «сфери» – він вводить метафору «мережі». Сучасний світ є транскультурним, оскільки є «мережевою» культурою, переплетінням різних ниток, що утворюють культурний «кокон». «Кокони» не є одноманітними. Навпаки, В. Вельш наполягає на їхній неуніфікованості, вводячи поняття «нової різнорідності». Кожен «кокон» унікальний у своїх переплетеннях, хоча витканий іноді майже з тих самих ниток, що й сусідній. Такі «кокон» незамкнені, мають нечіткі розмиті межі та здатні відірватися від свого локусу [Welsch, 1992]. Ці установки поєднуються з власними картинами світу, етносом, нормативними системами, ідеалами та стереотипами культур, що модернізуються, перетворюючи їх на гетерогенні культурні явища. Крім того, медіа, комп'ютерні технології та телекомунікації, збагачуючи роль символічного, дають змогу локальним культурам відірватися від власного локусу й переступити свої межі.

Один з провідних теоретиків процесу глобалізації Арджун Аппадурай вказує на те, що завдяки електронним засобам комунікації у соціальному житті сучасної людини зростає роль уяви. За Аппадурай, «сприйняття технічно відтворюваних образів мас-медіа не лише уніфікує та “обдурює” людей, про що так багато писали дослідники сучасного суспільства й культури, а й стимулює їхню справжню реакцію, даючи їм нові сценарії» [Appadurai, 2001: p. 156], наративи й можливість вибору життєвого шляху. Аппадурай особливо підкреслює значущість сили уяви у формуванні нових культурних проєктів, у межах яких нова групово (культурно) ідентичність може виходити за межі національної культури й ставати діаспорною, субнаціональною, транснаціональною культурою. Таким чином, зробивши генетичний аналіз поняття культури, необхідно відзначити, що склавшись як концепт у XVIII столітті, поняття неминує нести в собі дві основні «сміслові напруги» – протиставлення культури та природи й уявлення про локальну культуру як індивідуальну. Переосмислення опозиції «культура–природа» пов'язане насамперед з діяльністю неокантіанців, що вказали на «штучний», «неприродний», символічний характер будь-якої культури.

У середині ХХ століття цей новий підхід до розуміння культури об'єднався зі «старим» гердерівським розумінням локальної культури, однак як замкнутої у собі «сфери». Суперечливість у сучасному розумінні культури є перешкодою на шляху дослідження сучасної культурної ситуації як ситуації існування багатоскладових гібридних культур. Вельш робить спробу «оновлення» поняття, вказуючи на транскультурність сучасної культури як на основну характеристику й виокремлюючи концепцію транскультурного. Автор вважає цю концепцію найадекватнішою для опису «загадкової форми сучасних культур», що перебуває на межі з мультикультурністю. Такою була його відповідь на громадських дебатах щодо впливу глобалізації та міграції на національну культуру в Німеччині.

Для Центру транскультурних досліджень в університеті Гайдельберга транскультурна концепція Вельша стала відправною точкою для критичного обговорення інших, більш розроблених концепцій культури. Не випадково загальнофілософський напрям дослідження транскультури запропоновано в німецькій школі сучасної культурології, що бере витоки від неокантіанства. З переміщенням концепту культури на функціоналістську основу «нове» розуміння символічного «неприродного» характеру культури несуперечливо поєднується зі «старою» гердерівською ідеєю культурної індивідуальності, утворюючи принцип культурного релятивізму як установку на визнання відносності та множинності культурних цінностей. Спираючись на ідею різноманіття систем культурних універсалій, дослідники культури (культур) задаються проблемами: як характеризувати цілісності кожної культурної традиції через дослідження її загальників, якогось єдиного для всіх її носіїв «здорового глузду», як виявляти її типові та магістральні лінії розвитку. Наполягаючи на ідеї цілісності традиції, вони розглядають культурну взаємодію як комунікацію певних самостійних сутностей. Це «деєвропеїзоване» й «демократизоване» поняття культури стає підставою для теорій мультикультуралізму.

Мультикультурність як дослідницьке поняття використовується для характеристики співіснування на єдиному культурному просторі різнорідних груп і є реакцією на ситуацію останніх десятиліть. Незважаючи на те, що культурна диверсифікація була реальністю для багатьох наукових спільнот до середини ХХ століття, лише в умовах глобалізації вона, втілюючись в образі глобального культурного різноманіття, була піддана необхідній рефлексії. Прихильники різного роду теорій і проєктів мультикультуралізму розглядають його як гетерогенність сучас-

них суспільств і водночас як багатоскладову і множинну ідентичність. На теоретичному рівні акцент робиться також на необхідності підвищення престижу кожної культури шляхом підкреслення рівності груп і надання їхнім членам можливостей публічного висловлення [Inda, Rosaldo, 2007]. Як реалізацію цих мультикультурних проєктів можна фіксувати спроби впровадження різного роду моделей, таких як північноамериканська модель. Вона ґрунтується на ідеї прийняття культур різних етнічних і расових груп та етнічних спільнот. Канадсько-австралійська модель базується на декларуванні багатоскладових форм добровільних контактів множинних етнічних спільнот, що вимушено опинилися в єдиному географічному просторі й роблять спробу створення немонолітної культури. Європейська модель орієнтована на співіснування низки рівноправних національних культур. Проте всі зусилля з реалізації цих моделей наразилися на критику, втілювану в гострих дискусіях 80–90-х років ХХ століття про плюралізм, толерантність, етноцентризм та основи ліберальної демократії. У перебігу цих дискусій вочевиднюється, що, незважаючи на позитивність і конструктивність головних теоретичних засад мультикультурних проєктів, їхні первинні ідеї зазнали свого роду профанації, ідеологізації та міфологізації.

«Спрощення» ідей мультикультуралізму відобразилося в акцентуванні відмінностей на противагу відстоюванню прав меншин на політичну самореалізацію і соціально-економічну рівність, в екзотизації інших культур, що спричинило врешті широку маргіналізацію носіїв недомінантної культури. Однак, на наш погляд, «проблеми з мультикультуралізмом» були пов'язані не лише з вихолощенням критичного запалу «первісного» мультикультуралізму, а й із «внутрішньою суперечливістю самого концепту культури в тому вигляді, у якому він склався до середини ХХ століття» [Hannerz, 1996: p. 32]. У межах концепцій мультикультуралізму виявляється ситуація децентрованої, «ризомної», немонолітної культури, що містить безліч груп з різними конвенціями та власними смисловими універсумами, які перебувають у полілозі між собою, у постійному діалозі дискурсів. Ці дебати впливають на формування нового міждисциплінарного підходу до спільних розвідок у галузі «транскультурних досліджень».

Ідея полягала в тому, щоб по-новому осмислити складні соціальні й культурні явища, реагуючи на парадигматичні зрушення на початку нового тисячоліття. Адже географія економічної та політичної влади змінилася з появою інтернету і глобальних соціальних мереж, що спричинило створення абсолютно нових культурних комунікацій і формування

нових систем цінностей. Дослідницька група університету Гайдельберга вважає, що в концепції транскультурності Вельша є кілька дискусійних моментів, що потребують певної корекції. По-перше, транскультурація виявляється навіть у до- і протоісторії. Таким чином ідея про те, що транскультурність, за концепцією Вельша, обмежена тільки сьогоденням та недавнім минулим і пов'язана безпосередньо з теорією глобалізації, не може бути правильною. Як буде доведено в подальшому, транскультурність, по суті, супроводжує всі процеси розвитку людства і в різних історичних епохах може бути різною. По-друге, критичне зауваження стосується недостатньої уваги Вельша до питання європоцентризму класичної концепції культури. Цю проблему, як і проблему європоцентризму західних методологій, було проаналізовано у знаменитій праці Е. Саїда «Орієнталізм» [Said, 1978]. У ній доводилося, що погляд на Схід як на «Іншого» належить суто західному суспільству. Натомість протилежне явище – окциденталізм – так само репрезентує точку зору на Захід з погляду Сходу. Обидва явища обмежені саме асиметрією спрямування культурного контексту.

Дослідники, зокрема М. Тлостанова, вважають цей підхід більш плідним, ніж етноцентризм ізоляціоністського напрямку [Mignolo, Tlostanova, 2006: p. 148]. Контрапунктний транскультурний процес породжує транскультурні ідентичності, що є носіями кількох культур. Повернення до цієї проблематики відбулося лише з виходом книжки Е. Саїда «Культура і імперіалізм», де доводилася неможливість повного розчинення і поглинання підлеглої культури домінантною. Дослідник не тільки показав двоспрямований симетричний процес взаємодії домінантної та підлеглої культур, а й уперше зайняв позицію дослідника не ззовні, а зсередини описуваної культури, як її частина і учасник. Транскультурність спирається на особливі помежові та множинні ідентичності, що протистоять образам інтегрованих культур і цілісних ідентичностей, породженим позитивізмом і прогресизмом уявленням про історію, що спричиняється до розуміння нації – уявленого конструкту – як монокультурності та загальної ідентичності на певній стабільній території. Цю позитивістську ілюзію було розвінчано вже у філософії постмодернізму. Головний елемент, який піддається переосмисленню в транскультурній моделі, залишається в трактуванні різноманітності і відмінності; образ «Іншого» і способи взаємодії різних інакшостей – як створення і врахування мислення «Іншого» та рівноправна взаємодія різних моделей світобудови.

6.3. Транскультурність як нова парадигма в науках про культуру

У кожній культурі складається специфічний порядок свідомості, де ці та інші універсалії набувають як загального, так і специфічного вигляду. Це і є основні параметри культурної картини світу. Загальне і особливе тут становлять універсальні та національні елементи культури. Продовжуючи цю аналогію, картину світу в культурології можна уявити як систему координат, на одній з осей якої містяться культурні універсалії, а на іншій – культурна специфіка. Особлива конфігурація універсалій і неповторні культурні особливості реального вираження кожної з них створюють особливу «карту» кожного конкретного культурного простору. Системність і операційний характер моделі світу дають можливість на синхронійному рівні розв'язати проблему тотожності/відмінності інваріантних і варіантних відношень, а на діахронійному визначити залежність між елементами системи та їхніми потенціями історичного розвитку [Mercer, 1990: p. 404]. Важливо відзначити, що в картину світу входить уся сукупність уявлень про світ, а не лише найважливіші уявлення про нього. Іншими словами, формування картини світу – це не відбір засадничих для соціального життя певної групи традицій, цінностей, ідей, а моделювання усієї системи традицій загалом, тобто конструювання інтегрального образу світу, що охоплює усі його істотні характеристики. Але й у цьому підході єдність не відкидає відмінності картин світу, пов'язаних з культурно-національною і часовою специфікою. «Культура зберігається завдяки наявності картини світу, де інтегровано воедино універсальні елементи (знання, уявлення, цінності тощо), спільні для всього людства, але неповторно закладені у свідомості кожного народу» [Pollock, 2016: p. 43].

Процеси глобалізації, що активно відбуваються у сучасному світі, спричиняють уніфікацію культур і нівеляцію унікальності кожної окремої культури. Культурна картина світу – це один з бар'єрів на шляху глобалізації. Ця культура, безперечно, не є однаковою, тому в ній можна вирізняти окремі (й незрідка протилежні) картини світу – символістську, сюрреалістичну, постмодерністську тощо. Порівняно з попередніми періодами ХХ століття, з одного боку, є найбільш культурно диверсифікованим. Проте таке різноманіття ще не означає, що не існувало характеристик, які об'єднують культуру ХХ століття і відокремлюють її від культури інших періодів. Так, головною відмінністю культури ХХ століт-

тя від культури XIX століття є орієнтація першої на текст. Для XIX століття важливим було протиставлення матеріального буття і свідомості, й загалом культура відповідала на це питання в дусі позитивізму – стверджуючи пріоритет буття, реальності над духом і інтерпретаціями. Для самосвідомості XX століття важливішим виявилось питання про співвідношення тексту і реальності. Для некритично налаштованої буденної свідомості текст (наприклад, ідеологічні конструкції засобів масової інформації) набуває ще більшої реальності, ніж те, що людина насправді бачить навколо. З іншого боку, велика частина філософських течій і напрямів мистецтва у XX столітті порушують кордон між текстом і реальністю у зворотний бік, демонструючи, що багато з того, що ми вважали реальністю, – не більше ніж мовні конструкції (найпосплідовнішим у цьому процесі є постмодернізм з його вимогою деконструкції). Поряд із зазначеним у XX столітті пом'якшилося різке протиставлення суб'єкта і об'єкта, характерне для міркувань про світ, щонайменше, з початку Нового часу і міркувань Р. Декарта стосовно методу. Тепер спостерігача і досліджуваного світу почали розглядати у нерозривній єдності. Це, безперечно, серйозно трансформувало картину світу [Sheller, Urry, 2006: p. 54].

Нарешті, у XX столітті дедалі помітнішу роль у формуванні картини світу стала відігравати культурологія, що заступила місце «теорії середнього рівня» – між філософією та іншими науками. Будь-яка культура розвивається і відтворюється завдяки картині світу, що включає універсальні ідеї, уявлення, почуття, цінності, єдині для всього людства, але переосмислені у свідомості кожного народу й особливим чином виражені в його культурній практиці. Унікальність і неповторність картини світу забезпечується особливою конфігурацією універсалій та унікальними особливостями реального вияву кожної з них. Аналіз безлічі картин світу, створених різними національними культурами та епохами, можна вважати одним з головних завдань культурології. Якщо до завдань дослідження культури належав пошук картини світу, що найправильніше відображає реальність, то тепер за безліччю таких картин визнають право на відображення якоїсь частини істини. Культурологія виступає посередником, сполучною ланкою між філософією культури й конкретними дисциплінами мистецтвознавчого або культурно-прикладного плану. З одного боку, вона узагальнює, систематизує, синтезує дані про локальні аспекти розуміння світу, сприяючи формуванню узагальнених (філософських) уявлень про світ. З іншого боку, вона є провідником і тлумачем філософських ідей і світоглядних орієнтирів у царині культурної діяльності.

Однією з головних ознак зміни картини світу в сучасних науках є формулювання принципів неklasичної реальності на підставі дослідження концепцій повсякденності та теорії комунікацій у соціальній феноменології. Якщо вважати, що в сучасній картині світу дедалі більшого значення набуває комунікація між «Своїм» та «Іншим», то в такому сенсі можна вважати, що головною ознакою культурної реальності сучасності стає не культура як стала система цінностей в її класичному розумінні, а саме культурна межа та її постійне додання. Транскультура – це нове символічне середовище проживання людського роду, яке приблизно так співвідноситься з культурою в традиційному сенсі, як культура – з природою. Транскультура визначається як розсування кордонів етнічних, професійних, мовних та інших ідентичностей на нових рівнях невизначеності й віртуальності. Вона створює нові ідентичності в зоні розмитості й інтерференції та кидає виклик метафізиці самотності, характерної для націй, рас, професій та інших усталених культурних утворень. Дослідження транскультурних практик та пов'язаних з ними конфліктів і латентних протиріч розпочалися у Латинській Америці наприкінці ХХ століття. Результатом цих досліджень став розвиток мало відомої в Україні карибської екзистенціальної філософії другої половини ХХ століття. Нині у західній науці розроблено низку теорій транскультурності, таких як теорія Сепіра–Ворфа концептуалізації «Іншого» в транскультурних просторах, концепція дисемінації Г. Бгаби і Ж. Дерида (діалог з відмінністю), сучасні концепції національного й постнаціонального у світлі проблеми культурного діалогу [Marcus, 1997].

Головною ознакою транскультурних досліджень є їхня міждисциплінарність. До таких міждисциплінарних концепцій можна віднести теорію транскультурного індивіда, у якій відображено основні аспекти проблеми суб'єктності в новому світовому порядку. Також здійснено дослідження зміни розуміння естетичного й етичного за часів глобалізації, критичний аналіз та порівняння мультикультурної і транскультурної моделей та різноманіття дискурсів інакшості в сучасній культурній динаміці [Schachtner, 2015]. Однією з головних тез транскультурних досліджень є те, що «культура» складається з процесів взаємодії, обігу та реконфігурації. Культура постійно змінюється, рухається, адаптується і робить це через контакти та обмін за рамками реальних або передбачуваних меж, якщо дивитися на неї із транскультурної перспективи. Акцент на транскультурності як на історично вкоріненому феномені відносності змушує дослідників звертатися до таких наукових проблем, що мають глибокий резонанс з політичними, соціальними та культур-

ними проблемами глобального світу, такими як структурна асиметрія та економічна нерівність, міграція чи соціальна трансформація.

Наприклад, у Гайдельберзькому університеті дослідники виходять з принципу, що всі ситуації та їхні контексти, будь-які дії, події, ідеї чи матеріальний об'єкт у принципі можна розглядати як транскультурні. Замінюючи культурологічну парадигму, що спиралася на дослідження культури націй, транскультурна парадигма заступає її місце і в майбутньому може наблизитися до статусу того, що Джорджіо Агамбен називає урфеноменом [Agamben, 2008]. Це не тільки абстрактна ідея, а радше конкретна реальність, що поєднує явища та концепції їх. З погляду Агамбена, такі *urphenomena* відзначені не стільки історичним, скільки парадигматичним і онтологічним змістом як глибинною передумовою пізнання [Agamben, 2008]. Дослідники сучасної Гайдельберзької школи пропонують розглядати транскультурність як парадигму саме в цьому сенсі. Мішель Фуко і Томас Кун визначали парадигми як конкретні історичні кон'юнктури, що розвиваються як нормативні та регульовальні сили. Для Куна парадигма була критерієм наукової істини, регулятором, що визначає цінність наукових тверджень і впливає на уявлення про те, що взагалі слід вивчати дослідникові. За словами Куна, зміна парадигм ставить під сумнів ключові поняття та методологію дослідження [Kuhn, 1962]. Якщо концепція Куна першою чергою була спрямована на опис парадигм у точних науках, то Мішель Фуко пропонує інший погляд на епістемологію, застосовний до більш «м'якого» предмета гуманітарних наук. Фуко вказує на силу, навіть на владу ідей, яку вони мають завдяки системі тверджень, зміщення яких може радикально перекроїти кордони того, що можна висловити і що може бути відомо [Foucault, 2002]. На наш погляд, це стосується і транскультурності. Ми вважаємо транскультурацію фундаментальним культурним і соціальним процесом, притаманним не тільки великим соціально-політичним утворенням, а й будь-якій соціокультурній груповій культурі.

Перспектива, створювана цією передумовою, розкриває ризомні патерни [Deleuze, Guattari, 1987: р. 12] культурних утворень різних видів, які пронизують і формують один одного, їхній багатоплановий зв'язок, нелінійні часові відношення та порушення. Транскультурність відкриває універсалістський, цілісний і деконструктивістський погляд на вимірюваний світ. Тому ми стверджуємо, що транскультурна перспектива може (і має) завжди бути частиною евристичного набору, оскільки вона відкриває додатковий вимір бачення, що може кардинально змістити фокус аналізу. Залучення транскультурності як базового принципу досліджен-

ня є відповіддю на серію зрушень та поворотів парадигми класичної культурології та подальших міждисциплінарних дебатів останніх двох десятиліть. Це стосується і різних зрушень парадигм, які були названі «поворотами» – «культурний поворот» [Bachmann-Medick, 2014], «просторовий поворот» або «поворот мобільності» [Jackson, 2003].

Префікс «транс-» вказує на зміну або розширення поглядів у гуманітарних та соціальних науках і допомагає розглядати, знаходити і відстежувати різні «точки входу» або дослідження культурного обміну та перекладу. В останні десятиліття підходи, що враховують це зростання мобільності, розвивалися як протилежність «однобічному шляху» геофізичних досліджень, картографування націй (методологічний націоналізм) і регіонів (краєзнавство). Вони беруть свій початок від європоцентристських академічних дисциплін і концепцій, побудованих на імперських та колоніальних образах, історіографії та політиці XIX століття. Критичний підхід до цієї концепції статичної моделі культури сформований під впливом постколоніальних досліджень. Вони, безперечно, відіграли важливу роль у виявленні та зміні підходу до аналізу культурних асиметрій, а також запропонували нові шляхи для розвитку нових концепцій. Проте транскультурна парадигма відходить від аналізу суто (пост)колоніальних практик і, не останньою чергою, за рахунок розширення фокусу набувають нових орієнтирів для розвитку теорії сучасної культури та виявлення слідів транскультурного в усі часи та в усіх просторах. Транскультурний фокус – це процесуальний і багатогранний погляд на культурну практику, наприклад «Географія процесів», що її увів у вжиток Арджун Аппадурай [Appadurai, 2001]. Таким чином, кілька географічно гнучких мереж можуть бути ідентифіковані як такі, що працюють динамічно в різних масштабах, у різноспрямованих просторах і з різною темпоральною швидкістю. Це дає змогу вивчати «глибоку» локальність і глобальність, а також шкідливі впливи та розриви, швидкості та інерції, замість того, щоб припускати сталий плавний потік між географічно закріпленими межами. Зв'язності – це динамічні відносини та процеси, що об'єднують не тільки сучасні національні держави й соціальні інститути, а також зниклі спільноти, мови, соціальні відносини, ринки, засоби масової інформації тощо. Транскультурний підхід, як ми його розуміємо, має явно фокусуватися на зв'язках і стосунках, розривах і суперечностях, і не тільки між національними державами та їхніми попередниками (королівствами, імперіями), а й серед спільнот та суб'єктів, що не мають громадянства, транснаціональних організацій тощо. Транскультурна парадигма переводить погляд на порожнечі, переходи та обміни й, таким чином,

переміщує будь-який вивчений приклад у простір відношень і випадковостей. Ці бачення увиразнюють заплутаність і взаємозв'язки, а також динаміку протистоянь, прихованих конфліктів і дисонансів.

Транскультурний погляд зосереджується не лише на тому факті, що дві ситуації пов'язані, а й на тому, що з'єднання в культурі завжди передбачає, що хтось у нього включений, а хтось виключений. При цьому необхідно враховувати зміщення кордонів від глобального на трансклокальні взаємини. Можна сказати, що транскультурний підхід потребує більшого розуміння зсуву кордонів, ніж адитивна історія європейських національних держав і культурної спадщини. У контексті «транскультурного повороту» вирішальну роль культурної антропології не можна переоцінити. Ця дисципліна спричинила нове формулювання питань про проблему культури і створила дослідницьке поле для дискусії. Все це викликало такі драматичні перетворення, як зміна самосприйняття європейської культури та критичні роздуми про інші дисципліни в гуманітарних і соціальних науках, які сьогодні стали ключовими постулатами транскультурних досліджень і вплинули на переосмислення краєзнавства. Одна з причин – самокритичне ставлення до колоніального минулого етнології як дисципліни, що стала інструментом легітимації та аргументації колоніальної й расової ідеології та риторики з 1980-х років. Зокрема, такі культурні дебати, що відомі як «криза репрезентації» [Takeda, 2012], заклали основи для зміни ролі емпіричних досліджень на підтвердження етнічних і расових стереотипів, культурних відмінностей (як особливостей) і ролі в них наративів сучасності («альтернативних сучасностей»). Під впливом французьких постструктуралістських дискусій про владу більше, ніж під впливом англо-американського дискурсу про постколоніалізм і переважно західноєвропейської концепції взаємодії з постмодерном як кінцем «великих оповідань» (також під кутом зору наукової епістемології), антропологі сформували потребу дослідження взаємозв'язків [Hannerz, 1996], культурної локальності [Appadurai, 1995], переосмислення просторової політики деколонізації [Chow, de Kloet, 2014], множинності населених пунктів і проблеми методологічного коригування [Marcus, 1995; Geschiere, Meyer, 1998]. Таким чином, завдяки транскультурності відбулася відмова антропології від дослідження «сучасних», «західних» культур порівняно з «незахідними», «корінними» культурами.

Останніми роками історичні дослідження зазнають сильного впливу з боку транскультурної парадигми. Історики дедалі більше кидають виклик європоцентризму, але використовуючи при цьому універсальний

історіографічний підхід, який став домінантним завдяки розвитку історії як академічної дисципліни в ХІХ столітті. Так само, як і Європа, з такою монолітною візією навряд чи була сприйнята як сформована колоніальними, імперськими, міжнародними відносинами. Транскультурна парадигма надає суттєвих поштовхів до розвитку нових ідей у культурології та допомагає побачити інші аспекти сучасності. Але у цього підходу є багато критиків. Переважно транскультурності закидають розмивання дослідницької методології й термінології, а не лише посилення диференціації. Справді, мета будь-якого транскультурного підходу має полягати в конкретизації методологічної перспективи для того, щоб зробити внесок у дослідження сучасних, складних культурних процесів.

Транскультурність формує трансдисциплінарність розуміння, що може стати підґрунтям будь-якого гуманітарного або соціально-наукового підходу. Щоб розкрити навіть окремі сегменти ризому, сучасна дослідницька практика потребує багатопрофільних і часто багатомовних фахівців. Водночас існує думка, що конкретна (і надійна) транскультурна методологія може бути розроблена тільки шляхом адаптації до дисциплінарних рамок. Тому цілком закономірно, що транскультурний підхід, ймовірно, спричинить продукування власних сліпих зон у методології. Наприклад, більше уваги звертатимуть на заплутаність культурних процесів на рівні повсякденності, аніж на аналіз макропроцесів або ігноруватимуть можливість культурного порівняння. Не можна заперечувати, що практики дослідження транскультурності мають свої обмеження, які починаються, наприклад, з необхідності нагромадження складної інформації, що потребує багато часу. Ще одна критична лінія – це передбачувана тенденція транскультурного підходу менш відверто говорити про антагоністичні конфліктні відносини, на яких зосереджувалася постколоніальна теорія, а саме проблеми структурного детермінізму в наукових мовах, нерівності меншин стосовно влади та політики виключення. Але замість того, щоб шукати слабкі місця і додавати ще один «гострий, але порожній» термін до «червоного списку» з точки зору неоднозначних академічних «канонів», слід визнати необхідність розкриття дисциплінарних перспектив для подальшого вивчення питань, що постають перед дослідниками сучасності.

Хоча в такій критиці може бути частка правди, але альтернативні шляхи розв'язання проблеми можуть, у нашому розумінні, бути узгоджені з багатьма поглядами. Таким чином, формування транскультурної парадигми означає свідому зміну оптики. Транскультурні дослідження потребують епістемологічної відкритості, готовності до крити-

ки і оскарження навіть усталеного знання. Отже, незважаючи на те, що транскультурні відносини можна вважати ознакою майбутнього, реалізація їх на практиці вимагає постійного критичного аналізу. Ба більше, нерівність сил може створити ситуацію, за якої домінувальні політичні сили не будуть зацікавлені у просуванні принципів транскультурності, оскільки їм видаватиметься більш вигідним, як і раніше, проводити культурну політику домінування.

З іншого боку, транскультурність може бути використана як опозиційна сила, щоб кинути виклик глобальним елітам. Глобальні еліти, навпаки, можуть бути прихильниками політики прихованої чи явної асиміляції ліберального космополітизму, оскільки така політика більшою мірою обслуговує їхні інтереси. Інші соціальні сили та рухи можуть отримувати емоційне й політичне підживлення від ідеї збереження традицій і розмежування культур у душі сучасної політики мультикультуралізму. Їх прихильники будуть і далі наполягати на такому збереженні традицій, що, на перший погляд, не викликає проблем, і таким чином чинитимуть опір транскультурним принципам у політичній етиці. З огляду на ці потужні сили протидії транскультурності потрібні досвідчені та віддані адвокати, щоб рухатися вперед до реалізації своїх принципів у реальність. Хто і за яких умов зможе стати ефективним прибічником та пропагандистом транскультурного? Хто може стати агентом цієї глобальної переорієнтації в політиці культурного розмаїття для сучасного глобалізованого світу? Різні теорії глобального управління та глобальної демократії позначають по-різному ключового агента змін на часто протилежних ідеологічних полюсах. Наприклад, прихильники традиційних полікультурних підходів стверджують, що будь-які зміни у глобальній політиці мають бути запропоновані міжурядовими інституціями, таким чином припускаючи, що держави (зокрема, більш сильні держави) повинні прийняти політику транскультурності, щоб просувати цю альтернативу. Новітні підходи до глобального управління за участі багатьох зацікавлених сторін припускають, що недержавні суб'єкти (наприклад, громадянське суспільство, ЗМІ, політичні партії) можуть також спробувати вплинути на розвиток транскультурності у глобальних політичних процесах. Прихильники ідеї світового федералізму гадають, що нова культурна політика може бути сформована завдяки новому глобальному уряду та майбутньому глобальному парламенту, хоча реалізацію таких інституцій можна вважати неможливою. Проте хоч би яка стратегія реалізації була можливою в сучасному світі, транскультурна альтернатива потребує подальшого вивчення.

Джерела

Agamben, G. (2008). *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie* / M. Salwa (tłum.). Warszawa: Prószyński i S-ka.

Appadurai, A. (Ed.) (2001). *Globalization*. Durham, NC: Duke University Press.

Asad, T. (1986). The concept of cultural translation in British social anthropology. In: J. Clifford, G.E. Marcus (Eds.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography* (pp. 26–67). Berkeley, CA: University of California Press.

Bachmann-Medick, D. (2014). *The Trans/National Study of Culture. A Translational Perspective*. Boston, MA: De Gruyter.

Bhabha, H.K. (1994). *The Location of Culture*. London, New York: Routledge.

Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* / Tr. by B. Massumi. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Duindam, J. (2018). Rulers and elites in global history: introductory observations. In: J. Duindam, M. van Berkel (Eds.), *Prince, Pen, and Sword: Eurasian Perspectives* (pp.146–189). Leiden: Brill.

Coronil, F., (1995). Introduction to the Duke University Press Edition. Transculturation and the Politics of Theory: Countering the Center, Cuban Counterpoint. In: F. Ortiz, *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar* (pp. IX–LVI). Durham, London: Duke University Press.

Foucault, M. (2002 [1969]). *The Archaeology of Knowledge*. London, New York: Routledge.

Hannerz, U. (1996). *Transnational Connections. Culture, People, Places*. London: Routledge.

Hochschild, A.R. (2016). *Strangers in Their Own Land. Anger and Mourning on the American Right*. New York: The New Press.

Inda, J.X., Rosaldo, R. (2007). Tracking global flows. In: J.X. Inda, R. Rosaldo (Eds.), *Anthropology of Globalization* (pp. 134–156). Oxford: Blackwell.

Kuhn, T.S., (2012 [1962]). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press.

Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to ActorNetwork-Theory*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Marcus, G.E. (1995). Ethnography in/of the world system: the emergence of multi-sited ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95–117.

Mercer, K. (1990). Black art and the burden of representation. *Third Text*, 10 (4), 61–78.

Mignolo, W.D., Tlostanova, M. (2006). Theorizing from the Borders: Shifting to Geo- and Body-Politics of Knowledge. *European Journal of Social Theory*, 9 (1), 205–221.

Ortiz, F. (1995 [1940]). *Cuban Counterpoint. Tobacco and Sugar*. Durham, NC, London: Duke University Press.

Pollock, S. (2016). Areas, disciplines, and the goals of inquiry. *The Journal of Asian Studies*, 75 (4), 913–28.

Pratt, M.L. (1992). *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge.

Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Harmondsworth.

Schachtner, C. (2015). Transculturality in the internet: culture flows and virtual publics. *Current Sociology*, 63 (2), 228–43.

Sheller, M. (2017). From spatial turn to mobilities turn. *Current Sociology*, 65 (4), 623–39.

Sheller, M., Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning*, 38 (2), 207–226. Retrieved from: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1068/a37268>.

Viehbeck, M. (Ed.) (2017). *Transcultural Encounters in the Himalayan Borderlands. Kalimpong as “Contact Zone”*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing.

Welsch, W. (1992). Transkulturalität – Lebensformen nach der Auflösung der Kulturen. *Information Philosophie*, 2, 5–20.

Welsch, W. (1996) Transculturality – the form of cultures today In: K. Bethanien (Ed.), *Le Shuttle: Tunnelrealitäten* (pp. 15–30). Paris, London, Berlin: Künstlerhaus Bethanien.

Welsch, W. (1999). Transculturality – the puzzling form of cultures today. In: M. Featherstone, S. Lash (Eds.), *Spaces of Culture: City, Nation, World* (pp. 194–213). London: Sage.

Розділ 7. «ЗАГАЛЬНА МЕТОДОЛОГІЯ» ДОСЛІДЖЕНЬ СУСПІЛЬСТВА М. КОНДРАТЬЄВА¹

У наш час, за умов неспинного розвитку й поглиблення глобальної фінансово-економічної й соціально-політичної кризи багато вчених і політиків намагаються пояснити її причини, механізм перебігу, прагнуть передбачити її можливі наслідки, а також знайти шляхи виходу з неї. У цьому плані видається вельми актуальним звернення до різноманітних ідей мислителя першої третини ХХ століття Миколи Дмитровича Кондратьєва (1892–1938).

По-перше, теорія циклів Кондратьєва (хоч би як її називали) багато в чому спрямована на виявлення причин і механізмів перебігу довгострокових (та інших) економічних і соціально-політичних криз. По-друге, його теорія являє собою специфічну методологію прогнозування можливих варіативних наслідків кризи, а відтак, може послугувати засобом і методом практичного впливу на неї. По-третє, слід зазначити, що Кондратьєв був одним із творців і учасників уведення в грошовий обіг так званого радянського (золотого) червонця, що став одним із ефективних засобів виведення економіки Радянської Росії із кризи початку 20-х років ХХ століття.

Разом із тим актуалізація дослідження творчості Кондратьєва зумовлена ще низкою обставин. Так, у сучасній науковій літературі значно поширена точка зору про те, що його ідеї вивчені і недостатньо, і неповно. Інтерпретації ідей Кондратьєва в науковій літературі дуже суперечливі, що, втім, не дивує. Суперечливими є відповіді на, здавалося б, найпростіші запитання щодо сутності та змісту його ідей. Скажімо, що було створено Кондратьєвим першою чергою: теорія, що пояснює реальну дійсність, у тому числі й конкретно наявну в даний момент (як і в минулому) у світі та в конкретній окремій країні або теорія-метод пізнання, що є лише засобом дослідження їх (див.: [Леонт'єв, 1990: с. 216 та ін.]). Можна сказати, що Кондратьєв створив і те, і те, але багато дослідників, згадуючи «цикли Кондратьєва», не уточнюють, в якому розумінні вони, власне, про неї говорять або пишуть – у сенсі теорії (онтології) чи методу (гносеології). Далі, якщо Кондратьєв створив спершу метод, то який? Теоретичний чи емпіричний, а якщо останній, то який: еконо-

¹ Автор розділу: В. Казаков. Текст підготовлено на підставі статей, оприлюднених в журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (2014, №1; 2022, №2).

міко-статистичний чи соціологічний? Якщо він створив теорію циклів зміни реальності, то яких циклів? Великих циклів (акцент робиться на їхній просторовій поширеності) чи довгих циклів (акцент робиться на їхній часовій тривалості)? Далі, якщо йдеться про цикли змін, то чого? Перелік запитань можна продовжити, але дослідники, як правило, відповіді на ці запитання не актуалізують.

З іншого боку, зазвичай у науковій літературі Микола Кондратьєв, творець теорії «великих циклів кон'юнктури», інтерпретується як економіст – «видатний економіст ХХ століття» тощо. Однак можна сказати, що це не зовсім точно, якщо взагалі правильно. У передмові до своєї першої наукової монографії «Розвиток господарства Кінешемського земства Костромської губернії (соціально-економічний і фінансовий нарис)» (1915) Кондратьєв, наприклад, писав: «Як прихильник наукових узагальнень і прагнень розкрити закономірність *соціальних явищ* (курс. мій. – *В.К.*) і в цьому сенсі незадоволений результатом діяльності історичної школи у царині економічних наук, ми, однак, певні, що узагальнення і закони можуть бути поступово побудовані і відкриті лише на шляху вивчення самої *соціальної дійсності* (курс. мій. – *В.К.*), на шляху, отже, збирання, класифікації й опрацювання конкретного матеріалу завдяки індукції, зворотній дедукції й т.ін. прийомів» (цит. за: [Ефимкин, 1991: с. 23]). Тобто Кондратьєв акцентує свою увагу не на «суто» економічних, а на соціальних явищах узагалі. Можна навіть висловити, мабуть, дискусійне припущення, що свою наукову діяльність він хотів почати радше як соціолог, а не як економіст. Тому дослідження його ідей крізь призму соціології являє собою дуже актуальне завдання.

7.1. Проблема «нескінченності» реальності

Можна багато писати і говорити про особисту й тривалу дружбу Кондратьєва із Пітиримом Сорокіним, їхню політичну і наукову співпрацю, що дає підстави порушити питання: де, власне, джерела ідеї циклічності – циклічності соціальних, соціокультурних, соціально-економічних, економічних й іншого типу змін. Як відомо, праця П.Сорокіна «Соціальна мобільність» вийшла друком 1927 року, а його чотири томна «Соціальна і культурна динаміка» – у 1937–1941 роках. У першій з них Сорокін посилається на працю Кондратьєва «Великі цикли кон'юнктури», опубліковану в № 1 часопису «Вопросы конъюнктуры» за 1925 рік [Сорокин, 1992: с. 313]. Широко послуговується Сорокін і поняттям

«соціальна генетика», розуміючи під нею один із чотирьох розділів соціології. Вона має вивчати походження і розвиток суспільства, основні тенденції його поступальної зміни, а також пояснювати відхилення і відступи від цих тенденцій.

Кондратьєва теж цікавила проблема соціальної генетики. Він, до прикладу, вважав, що економічну дійсність номографічна теорія розглядає з точки зору статичної, динамічної і генетичної, але сучасна йому методологія економічної науки, на його думку, не знає економічної генетики. Кондратьєв і планував створити разом з економічною статикою й економічною динамікою теорію економічної генетики, чого він, як заведено вважати, не встиг зробити, але, на думку низки дослідників, він частково застосував генетичний метод для розроблення планів і розбудови інших перспектив.

Чимало досліджуваних Кондратьєвим проблем близькі або тотожні проблемам, досліджуваним Максом Вебером, чії праці, на певно, він добре знав, адже періодично посилається на них. Наприклад, їх обох цікавить проблема, яку можна умовно визначити як *проблему «нескінченності»* («скінченності»), тобто нескінченності і багатоманіття реальності (дійсності) і нескінченності її пізнання. Іншим боком цієї проблеми є питання щодо абстрактності й конкретності, універсальності й унікальності, індивідуальності й історичності тощо.

Вебер, зокрема, пише, що життя, дійсність постає перед нами як «нескінченне багатоманіття явищ». Понад те, «абсолютна нескінченність такої багатоманітності залишається незмінною за своєю інтенсивністю й тоді, коли ми ізольовано розглядаємо окремий “об’єкт” її (наприклад, конкретний акт обміну); коли ми робимо серйозну спробу *вичерпно* хоча б описати це “одиничне” явище в його індивідуальних складниках, а не що щоб досягнути всю його каузальну зумовленість» [Вебер, 1998: с. 216].

Кондратьєв, своєю чергою, пише: «Дійсність, котра дана нам у безпосередньому сприйнятті і на котру спрямоване наше пізнання, завжди дається нам у її конкретному вигляді. Але дійсність, взята в її конкретному вигляді, нескінченно багатоманітна. Вона безмежна у просторі, безмежна у часі і незоро складна у межах кожного даного скінченного відрізка» [Кондратьєв, 1991b: с. 126].

Можна сказати, що зазначена проблема у певному плані є для них вихідною, слугує базою для подальших досліджень і створення своїх теорій, однак розв’язання даної проблеми у них різне.

Вебер розв’язує цю проблему в цілому створенням теорії ідеального типу, а конкретніше – через зазначення низки його специфічних харак-

теристик. Серед них – створення ідеального типу, виходячи з міри значимості для суб'єкта, який пізнає, тих чи інших якостей багатоманітної дійсності. Інакше кажучи: суб'єкт пізнає не все, не всю нескінченну дійсність, а лише ту її частину, котру визнає значимою для себе, виходячи зі своїх інтересів і «ціннісних ідей культури». Вебер, зокрема, вказує, що неможливість і нескінченність пізнання «нескінченності множини» перетворює пізнання на хаос. Разом із тим «порядок у цей хаос вносить *лише* та обставина, що у кожному випадку нас цікавить і має для нас *значення* тільки *частина* індивідуальної дійсності, бо тільки вона співвідноситься з *ціннісними ідеями культури*, з якими ми підходимо до дійсності. Лише певні *сторони* нескінченно різноманітних окремих явищ – ті, яким ми приписуємо загальне *культурне значення*, мають для нас пізнавальну цінність, лише вони виступають предметом каузального пояснення» [Вебер, 1998: сс. 223–224].

Кондратьєв пропонує інше рішення. Стисло і схематично його можна висловити так: нескінченність пізнання долається через зміну його об'єкта і предмета, а головне – зміну методу пізнання, методу науки. При реалізації нескінченності наукового пізнання змінюється сама наука. Вона йде або шляхом конкретизації й індивідуалізації об'єкта і предмета, від загального до часткового, від якихось загальних наук до більш часткових, специфічних, спеціальних. Або ж вона йде шляхом абстрагування – від часткового до загального, від конкретних наук до більш загальних, а потім зрештою – до філософії. Таким чином, об'єкт і предмет науки (пізнання), а головне – її метод обмежують нескінченність пізнання, є деякими рамками, в яких існує дана конкретна наука. Вихід за ці рамки або зміна їх означає і зміну самої науки, її об'єкта і предмета.

Власне, останній із зазначених шляхів у своїх наукових пошуках пройшов і сам Кондратьєв. З огляду на це його наукову творчість вельми умовно можна розділити на три періоди.

7.2. Три періоди творчості Кондратьєва

Перший період, від початку наукової творчості до кінця двадцятих років ХХ століття. Упродовж цього часу Кондратьєв здебільше постає як економіст-емпірик, який убачав своє завдання в дослідженні фактичної (реальної) зміни кон'юнктури, передусім на базі статистичних даних. Реалізовувалося це шляхом вивчення руху цін на сільськогоспо-

дарську продукцію, в основному – на хліб. Головним результатом цієї роботи стали його монографії «Ринок хлібів і його регулювання під час війни і революції», а також «Світове господарство і його кон'юнктури під час і після війни», обидві вийшли друком у 1922 році.

Уже в першій із цих книг Кондратьєв пише про «підвищувальний рух цін», про «смугу підвищувальної кон'юнктури», про «світове підвищення цін» [Кондратьєв, 1991а: сс. 115–117] тощо. Тобто власне емпірико-статистичні дослідження Кондратьєва як емпірика-економіста привели його до певних теоретичних узагальнень у сфері економічних наук. Саме вони виявилися своєрідною базою для створення ним у подальшому концепції великих циклів кон'юнктури, оскільки фіксували чергування періодів високої й низької кон'юнктури як у Росії, так і в усьому світі загалом.

Другий період належить до 20-х років ХХ століття, коли, продовжуючи розпочаті раніше дослідження, Кондратьєв постає вже не лише як економіст-емпірик, а й як емпірик-соціолог, який доходить найважливіших висновків у сферах теоретичної економії і теоретичної соціології, висуває в рамках їх низку концепцій і теорій. До них можна, зокрема, віднести теорію великих циклів кон'юнктури [Кондратьєв, 2002], уже згадану теорію передбачення і методологію перспективного планування, а також деякі інші концепції й теорії. Власне, у них уже виявляється інтерес Кондратьєва до деяких проблем філософії, особливо такої її сфери, як гносеологія.

У цей період Кондратьєв проявив себе саме як соціолог-емпірик. Співробітникам очолюваного ним Кон'юнктурного інституту, так званим реєстраторам цін (інтерв'юерам), як згадує його колишній співробітник А. Конюс, «було покладено за обов'язок прицінюватися до товарів, видаючи себе за покупців, і навіть вступати з продавцями в торг. У такий спосіб реєстратори визначали ту ціну, що встановлюється в більшості угод, не вдаючись до масового опитування й обмежуючись 3–4 продуктами» (цит. за: [Ефимкин, 1991: с. 132]). Від 1921 року реєстратори цін здійснювали спостереження на Смоленському, Тішинському, Сухаревському ринках Москви. На підставі отриманої інформації виводили середню арифметичну ціну товару. В інших містах ціни реєстрували працівники місцевих фінансових органів, а інформацію про неї надсилали до інституту Кондратьєва. На її підставі розраховували і публікували всеросійський і всесоюзний роздрібні індекси цін Кон'юнктурного інституту. «Останній із цих індексів являв собою зважену середньоарифметичну величину змін цін 35 товарів на ринках 40 най-

більших міст СРСР, обчислену із застосуванням ланцюгового методу» [Ефимкин, 1991: с. 132]. З липня 1922 року московський індекс оптових цін почали обчислювати більш як за сотнею товарів. Ще раніше, у грудні 1921 року Кондратьєв опублікував статтю «З приводу обчислень чисел показників», першу в радянській літературі працю з проблем теорії й методології обчислення індексів (Index Numbers, чисел-показників). Із літа 1922 року почали видавати «Економічний бюлетень Кон'юнктурного інституту», редактором якого був Кондратьєв, де публікували інформацію, отриману інститутом. Завдяки цим публікаціям діяльність Кон'юнктурного інституту помітили навіть у США, про неї, зокрема, писав «Часопис Американської статистичної асоціації», а Кондратьєв як учений здобув світове визнання. Його було обрано членом Американської асоціації соціальних наук, Американської економічної асоціації, Американського соціологічного товариства, Лондонського королівського статистичного товариства і ще низки інших наукових товариств.

Третій етап, тридцять років ХХ століття, період ув'язнення Кондратьєва спершу в Бутирській в'язниці (Москва), а потім у Суздальському політизоляторі. У ці роки він постає як філософ, видатний теоретик у сфері соціальних та економічних наук. У цей час його творчість розвивається паралельно й одночасно у трьох планах, або трьох напрямках. Почасти це зумовлено відсутністю необхідної літератури, різними місцями утримання, хворобою тощо.

7.3. Три напрями досліджень «пізнього» Кондратьєва

Перший напрям. В ув'язненні Кондратьєв став більше (ніж раніш) уваги приділяти математиці. У своїх листах він неодноразово зазначає: «... займаюся математикою, теорією ймовірності, математичною статистикою» [Кондратьєв, 1991b: с. 535]. Або, пише, мовляв, продовжую «заглиблюватися в науку, в математику, в теорію ймовірностей тощо» [Кондратьєв, 1991b: с. 538]. Він конструє і намагається розв'язати певні системи математичних рівнянь [Кондратьєв, 1991b: с. 547]. У листі із Суздаля від 11 липня 1934 року він пише: «Після тривалої перевірки я дійшов висновку, що рівняння складені і розв'язані правильно... я схильний вважати, що складання і розв'язання згаданих рівнянь *являється собою в повному розумінні слова відкриття*, що дає змогу побудувати абсолютно новий, найвищою мірою захопливий і важливий розділ теоретичної економіки, до того ж на строгих і точних засадах. Мені вда-

лося вивести надзвичайно просту формулу, яка дає змогу, якщо дано які-небудь дві основні величини, що характеризують стан і зміну народного господарства в часі, наприклад, кількість самодіяльного населення і сума національного капіталу, достатньо точно шляхом простого обчислення визначати (і прогнозувати зміни) всі інші величини господарства» [Кондратьєв, 1991b: сс. 547–548]. Напевно, можна сказати, що результати цих «заглиблень» дістали відображення у праці Кондратьєва «Модель економічної динаміки капіталістичного господарства. Тези неоприлюдненої праці» [Кондратьєв, 1989: сс. 412–415].

В іншому своєму листі від 15 серпня 1934 року, розкриваючи зміст своєї наукової діяльності, він пише: «Моя робота була присвячена проблемі динаміки розширеного відтворення... Робота велася за строго кількісним методом... я побудував систему диференціальних рівнянь у часткових похідних. Інтегруючи їх, я одержав низку простих формул, котрі відповідно до згаданих передумов, у строгій формі виражають закон загальної динаміки розширеного відтворення для капіталістичного суспільства..., отримані формули, вочевидь, дають можливість доволі точно *встановлювати фазу розвитку*, досягнуту даним аналізованим господарством, *визначати міру відставання в розвитку* однієї країни від іншої (внаслідок закону нерівномірного розвитку, сформульованого Ленінім) і *вдосконалити прийоми аналізу явищ* загальної кризи капіталістичного господарства» (курс. мій. – В.К.) [Кондратьєв, 1991b: сс. 551–552].

Власне, Кондратьєв намагався перекласти деякі свої теоретичні ідеї, результати досліджень, узагальнення і висновки, що мають якісний характер, мовою математики.

Другий напрям. Кондратьєв неодноразово пише у своїх листах про те, що він «зміг би написати велику працю, де б виклав доволі цілісну й завершену теоретичну систему» [Кондратьєв, 1991b: с. 537]. У нього були «широкі» наукові плани, які він викладає (розкриває) по-різному. В одному варіанті він пише про своє бажання написати спершу принаймні чотири книги, які б укупі становили єдину систему. Потім він планував «написати ще дві книги, з яких одна мала би підвести принципове підґрунтя під усі побудови, а друга – узагальнити їх» [Кондратьєв, 1991b: с. 543]. В іншому варіанті він повідомляє про своє бажання написати п'ять книг. Зокрема, він пише: шойно закінчить книгу про тренд, розпочне писати «книжку про великі коливання, план якої і зміст для мене є цілком ясними. Потім писатиму книгу про малі цикли і кризи. А після цього повернуся до вступної загально-методологічної частини, котру в чернетках *передав* тобі. І, зрештою, *завершу* все п'ятою книгою

із синтетичної теорії соціально-економічної генетики» (курс. мій. – В.К.) [Кондратьєв, 1991b: с. 554]. Тобто в цьому разі Кондратьєв мав намір написати п'ять книжок: а) книгу про тренд, б) книгу про великі коливання, в) книгу про малі цикли і кризи, г) книгу із загальнометодологічної частини його досліджень, д) книгу із синтетичної теорії соціально-економічної генетики або розвитку.

Про тренд. У процесі реалізації цих планів Кондратьєв постійно у своїх листах із Суздалья повідомляє, що пише або продовжує працювати над книгою про тренд [Кондратьєв, 1991b: сс. 541, 543, 548, 553 та ін.]. З його точки зору: «Ця проблема має найближчий стосунок до можливості розвитку людства в плані *економічного добробуту в тривалій перспективі* (курс. мій. – В.К.)» [Кондратьєв, 1991b: с. 543].

Ця точка зору Кондратьєва має важливе значення. Але що таке тренд і що, власне, розумів сам Кондратьєв під трендом?

Тренд (англ. *trend*) – це тенденція. Зазвичай ідеться про якусь основну тенденцію зміни певного *часового кількісного ряду*. Розрізняють два види тренду: висхідний і спадний. Тренди можна описати різними математичними рівняннями – лінійними, логарифмічними, степінними тощо, що власне і робив Кондратьєв. У формі теорії великого циклу кон'юнктури він і створив, по суті, *теорію п'ятдесятилітнього тренду кон'юнктури*, досліджуючи статистичні часові ряди цін. Тому порушене вище питання набуває форми: чи писав Кондратьєв (у 1934-му) про *тренд економічного добробуту людства* у тривалій перспективі і якою є часова тривалість цієї «тривалої перспективи», адже про тренд тривалістю у п'ятдесят років Кондратьєв уже написав раніше?

Цікава в цьому плані точка зору Броделя, котрий зазначав: «... не існує тривалішого циклічного руху, ніж *вікова тенденція (trend)*, яка насправді вельми мало вивчена й до якої я невдовзі повернуся, аби розглянути її докладніше. Доти, доки її досконало не вивчать, поки її не відтворюють у всьому її значенні, історія кон'юктур залишиться вкрай неповною, незважаючи на безліч праць, натхненних нею» [Бродель, 1998: с. 59]. Можливо, Бродель, досліджуючи кон'юнктурні ритми, зафіксував столітні цикли з певними трендами? Або ж він просто висловив гіпотезу про можливе існування їх? Чи не зробив Кондратьєв таке саме припущення про існування вікових (столітніх) циклів чи його «тривала перспектива» передбачає триваліші часові рамки?

Останнє припущення про дослідження тільки столітніх трендів почасти спростовує і сам Кондратьєв. Зокрема, він стверджує, що для книги з теорії тренду він уже «завершив такі розділи: Р. І. Основні пробле-

ми економічної динаміки. Р. II. Тренд, або проблема економічної динаміки. Р. III. Стан учення про тренд у теорії соціальної <? > економіки». І далі: «Зараз я пишу Р. IV. Стохастичний аналіз часового ряду і проблема тренду» [Кондратьєв, 1991b: сс. 553–554]. Останній розділ Кондратьєв називає ще й по-іншому: «Стохастичний аналіз часового ряду і певні форми тренду» [Кондратьєв, 1991b: с. 555]. Цей розділ присвячено «теоретико-ймовірнісному обґрунтуванню прийомів установалення тренду за емпіричними даними після того, як загальну форму тренду виведено дедуктивно. Інакше кажучи, – пише він, – у ній я намагаюся розв’язати питання про те, як можна емпірично перевірити ті закони тренду, про які я писав... торік і які спочатку були встановлені мною суто дедуктивно. Цей розділ має переважно математичний, теоретико-ймовірнісний характер» [Кондратьєв, 1991b: сс. 555–556]. У подальшому Кондратьєв мав намір написати ще один розділ – «Абстрактна теорія тренду». Тобто можна зробити висновок: Кондратьєв волів написати про абстрактний тренд, поза його конкретними часовими рамками, хоч би якими вони були – п’ятдесятилітніми, столітніми тощо.

Про великі коливання. Кондратьєв уже написав кілька праць про великі цикли кон’юнктури: «Світове господарство і його кон’юнктури під час війни і революції» (Вологда, 1922), «Великі цикли кон’юнктури. Доповіді та обговорення їх в Інституті економіки» (Москва, 1928) та ін. Утім, слід зазначити, що, викладаючи в них сутність і зміст економічних трендів, він констатував також факт супроводження їх у циклах іншими трендами, наприклад збільшенням чи зниженням кількості соціально-політичних конфліктів, війн, трудових конфліктів тощо. Тому треба з’ясувати, чи бажав Кондратьєв у цих книгах розширити й поглибити уже викладену ним раніше теорію великих циклів кон’юнктури п’ятдесятилітнього тренду за рахунок поєднання досліджень економічного, соціально-політичного та інших трендів тривалістю у п’ятдесят років. Можливо, він волів досліджувати триваліший економічний тренд, ніж раніше досліджуваний ним тренд у п’ятдесят років, наприклад віковий тренд, про який писав Бродель, або ще триваліший економічний тренд? Відповіді на ці запитання вельми проблематичні.

Про малі цикли та кризи. Що розумів під цим Кондратьєв, теж проблематично. Чи розумів він під ними «класичний» економічний цикл капіталістичної економіки, тривалість якого є загальноновизнаною і становить період п’ятнадцять–двадцять років, і «класичну» економічну кризу такої економіки, якою цей цикл завершується або розпочинається? Можливо, він мав на увазі під ними щось інше, наприклад цикл Кітчи-

на тривалість у три-чотири роки? Далі: що означають «малий цикл» і «мала криза» – малі за часом чи малі у просторі? Подібного стибу запитання можна ставити й далі, зважаючи при цьому на те, що «класичний цикл» і «класична криза» на той момент були вже вивчені досить широко і глибоко, їм було присвячено масу наукової літератури, якої Кондратьєв просто не міг не знати. Імовірно, він побачив тут щось поки не досліджене і значиме?

Вступна загальнометодологічна концепція. Як наголошує сам Кондратьєв, у чернетках книга такого змісту була написана і передана ним з ув'язнення «на волю». Ідеться, напевно, про рукопис, написаний у Бутирській в'язниці у 1930–1932 роках і опублікований 1991 року під назвою «Основні проблеми економічної статистики і динаміки. Попередній ескіз». У Суздальському політичному ізоляторі Кондратьєв, мабуть, сподівався розвинути ідеї, викладені ним у цьому рукопису, доповнити їх новими думками, що мають, зокрема, також філософський, загальнометодологічний характер.

Синтетична теорія соціально-економічної генетики або розвитку. Якщо ідеї і, можна сказати, основний зміст попередніх чотирьох книжок у тій чи іншій формі в даний час відомі, то реконструкція ідей і змісту п'ятої книги становить вельми серйозну проблему. Багато дослідників творчості Кондратьєва пишуть, що він хотів створити або створив нову науку, але яку? Відповіді на це запитання дуже різноманітні, а в деякого – навіть варіативні (аналіз всіх відповідних інтерпретацій див. у: [Казаков, 2014]).

Кондратьєва постійно цікавили проблеми економічної статистики, як і економічної динаміки. Ще у 1924 році він писав: «Під *статичною* ми розуміємо теорію, що розглядає економічні явища по суті, поза категорією зміни їх у часі. Навпаки, під *динамічною* ми розуміємо ту теорію, що вивчає економічні явища в процесі їхньої зміни в часі. Відповідно до цього для статичної точки зору на економічну дійсність особливо характерною є концепція рівноваги взаємопов'язаних між собою елементів цієї дійсності» [Кондратьєв, 2002: с. 10]. На підставі того, що відомо, можна сказати, що Кондратьєв побудував не якусь нову науку – «соціальну економію» чи економічну динаміку; він створив *філософію соціальних наук узагалі*. Створення такої філософії і є, з точки зору автора цього розділу, третім напрямом його наукової діяльності на третьому етапі його наукової творчості.

Третій напрям. У своїх листах із Суздальського політичного ізолятора, наприклад, від 12 лютого 1932, 25 лютого 1932, 25 липня 1932,

20 жовтня 1932 та ін., Кондратьєв постійно констатує, що продовжує працювати над рукописом, який він уже передав «на волю» [Кондратьєв, 1991b: сс. 535, 536, 537, 738 та ін.], тобто над «загальнометодологічним вступом» до «соціальної економії». В літературі доволі слухним є уточнення розуміння Кондратьєвим суспільства як об'єкта різних наук: для соціології об'єктом є «суспільство загалом», суспільство «як таке», для соціальної економії (політекономії) – суспільство як господарство (огляд відповідної літератури див. у: [Казаков, 2014: сс. 191–194]). До розв'язання окресленої проблеми (що є суспільство?) Кондратьєв підходить через своє розуміння й уточнення відповідей на запитання про цілі й завдання науки взагалі і науки соціальної зокрема, включно із соціологією, про їхній об'єкт і предмет.

7.4. Об'єкт і предмет науки

Як стверджує Кондратьєв: «Безпосереднім завданням науки як такої слугує завдання пізнання світу» [Кондратьєв, 1991b: с. 7]. Її об'єктом пізнання є світ як об'єктивно дана, нескінченно мінлива й багатоманітна дійсність, у тому числі й соціальна.

У найзагальнішому вигляді процес наукового пізнання, з точки зору Кондратьєва, полягає першою чергою у виборі конкретніших цілей і виконанні конкретніших завдань, таких як: а) диференціювання об'єктивної дійсності; б) порівняння явищ між собою; в) установлення їхніх тотожних і відмінних властивостей; г) класифікація явищ; д) створення наукових понять, адекватних установленим класам явищ. На ці п'ять завдань пізнання Кондратьєв указує прямо, їх можна назвати основними або першорядними, але далі з тексту випливає, що він пише також якісь інші завдання, котрі вельми умовно можна назвати другорядними, похідними від перших. До них можна віднести, наприклад, виявлення наростання властивостей (ознак) явищ одного класу в разі переходу їх до іншого класу явищ. Слід наголосити й зазначити, що Кондратьєв вважає: «Окремі класи явищ перебувають в різній мірі наближення до інших, і міра цього наближення їх нескінченно варіює. І принаймні певні класи явищ не мають строгих розмежувальних ліній між собою» [Кондратьєв, 1991b: с. 8]. Це означає, що можливий перехід явищ одних класів до явищ інших. Як наслідок завданнями пізнання стають: встановлення міри наближеності класів і їхніх явищ; виявлення варіантів цього наближення; пошук меж суміжних класів і їхніх явищ; фіксування й

установлення зазначеного вище переходу; установлення варіантів цього переходу; виявлення наростання, як зазначено вище, властивостей (ознак) або взагалі виникнення нових властивостей явищ у разі переходу їх від явищ одного класу (підкласу) до іншого класу (підкласу, часткового і спеціального класів).

Автор цього розділу спеціально виокремив термін «наростання», бо далі буде неодноразове повторення деяких словосполучень, понять, термінів, ніби тотожних, але різних за суттю. Це пов'язане із нагромадженням як властивостей явищ, так і знань про них. Це доволі специфічний метод пізнання дійсності, застосований Кондратьєвим. Звісно, він характерний не лише для нього, це загальний метод пізнання, але у нього він набуває специфічної форми.

Кондратьєв певен, що на сучасному йому рівні розвитку (час написання праці – 1931 рік) наука розрізняє п'ять найширших і найзагальніших класів явищ дійсності: світ величин, світ фізико-хімічних явищ, явища органічного, психічного і соціального життя. «Кожен із цих загальних класів розподіляється, далі, своєю чергою і послідовно на розгалужувану систему постійно звужуваних більш часткових і спеціальних класів і підкласів» [Кондратьєв, 1991b: с. 8] тих чи інших явищ. Однак і загальні класи, і часткові й спеціальні класи і підкласи, що входять у них, – кожен із них – об'єднують групи явищ із певними спільними ознаками. Ці ознаки зближують дану групу явищ даного класу або підкласу і надають їм якоїсь внутрішньої однорідності й організованості у рамках даного класу або підкласу, а також дають змогу відрізнити дані явища і клас (підклас) від інших класів (підкласів) та інших явищ. Саме наявність у кожного класу і належних до нього явищ певних спільних властивостей (ознак) робить їх об'єктом вивчення окремої особливої науки чи групи наук.

Оскільки кожен зазначений вище клас і явища, які до нього належать, мають спільні для них усіх ознаки (властивості), вони є об'єктом вивчення деякої загальної науки, що досліджує даний клас явищ, або деяку групу наук. До них Кондратьєв відносить математичну групу наук (загальна наука – математика), фізико-хімічну групу (фізика, хімія), групи біологічних, психологічних і соціальних наук. Тобто (що видається конче важливим для подальшого аналізу) він не відносить психологію і всю групу психологічних наук до наук соціальних, що містять науки економічні, в тому числі політекономію. Вельми важливо також зазначити, що, як вважає Кондратьєв, «через специфічний характер досліджуваних ними об'єктів кожна з цих груп наук працює тією чи тією

мірою своїми методами, утворює свої поняття, свої класифікації, встановлює свої закономірності» [Кондратьєв, 1991b: с. 9]. Тобто необхідними й обов'язковими елементами будь-якої науки є не лише її об'єкт, відмінний від об'єктів інших наук, а й її власний метод або методи, відмінні від методів інших наук. Крім того, на переконання Кондратьєва, поняття однієї науки і встановлені в її рамках «закони не можуть бути виражені в поняттях і законах якихось інших наук» [Кондратьєв, 1991b: сс. 9–10]. Кожен загальний клас містить часткові та спеціальні класи і підкласи, котрі вивчаються з різних точок зору (і різними методами), а отже, є об'єктами дослідження *спеціальних* наук.

Кондратьєв також указує, що при переході від явищ одного класу (підкласу) до явищ іншого класу, тобто при *наростанні* в них тих чи інших властивостей (ознак) і виникненні нових властивостей, ані загальна наука, ані спеціальна, спрямована на дослідження першого класу (від якого переходять явища), не позбавляються свого смислу. Сам факт переходу явищ не свідчить про хибність висновків і законів, сформульованих у їхніх рамках. При цьому Кондратьєв стверджує, що перехід явищ, наростання їхніх властивостей, виникнення нових властивостей уможлиблює «двоятий спосіб зображення й інтеграції властивостей і закономірностей явищ класу», від якого явища переходять. По-перше, у термінах і поняттях загальної науки, що вивчає перший клас, і в термінах і поняттях спеціальних наук, що вивчають підкласи цього класу; по-друге, у термінах і поняттях загальної і спеціальних наук, що вивчають клас, до якого явища переходять (спеціальні науки використовують поняття «своїх» загальної науки). З точки зору Кондратьєва, останній спосіб є «більш загальним і в цьому сенсі досконалішим, тоді як перший спосіб був би конкретнішим і наочнішим» [Кондратьєв, 1991b: с. 10].

Чи існує суперечність у міркуваннях Кондратьєва? З одного боку, він пише, що поняття і закони однієї науки не можуть бути виражені в поняттях і законах іншої науки. З іншого боку, він заявляє про можливість «двоєкого способу зображення» властивостей і закономірностей явищ одного класу за посередництва термінів наук, присвячених як класу, від якого переходять, так і класу, до якого переходять явища, інакше кажучи, у термінах різних наук.

Мабуть, найпростіша відповідь на це запитання полягає в тому, що в першому випадку він пише про поняття і закони, тобто про царину гносеології, теорії пізнання. У другому випадку Кондратьєв пише про закономірності та явища, тобто про реальність, а не про пізнання, про царину онтології. Сам Кондратьєв спеціально не вказує на цю принци-

пову відмінність. Що це, наукова недбалість, неточність або його сподівання на відповідно підготовленого читача? Чи не тому він постійно намагався дописати цю працю, весь час повертався до неї в Суздальському політізоляторі, прагнув уточнити, доповнити її?

Можна припустити і куди складнішу відповідь. Такий виклад тексту – паралельний і водночас змішаний виклад розв'язання пов'язаних проблем онтології і гносеології – є характерною властивістю одного зі специфічних методів пізнання Кондратьєва, а також одного із методів побудови ним свого наукового тексту. Як зазначалося вище, він вважав одним з обов'язкових і необхідних елементів будь-якої науки її специфічний метод, відмінний від методів інших наук. Тому, мабуть, встановлення специфічних методів наукових досліджень Кондратьєва, їх опис і характеристика є одним із найважливіших завдань дослідження його творчості.

На запитання про суперечливість міркувань Кондратьєва (а вони також трапляються і в інших частинах як досліджуваного тексту, так і інших його праць) можна запропонувати й інші відповіді. По-перше, сама ця суперечливість являє собою радше не їхню хибу, а перевагу, вона закономірна, необхідна і є свідченням перспективності проведеного дослідження. По-друге, Кондратьєв як одну зі своїх базових передумов пізнання використовує ідею про внутрішню єдність світу і внутрішню єдність наукового знання про світ, тобто про єдність наук і їхніх понять. (Утім, можливі й інші відповіді на наведене вище запитання.)

Отже, з точки зору Кондратьєва, існують загальні науки або певні групи наук і науки спеціальні. Об'єктом вивчення перших є класи явищ (їх п'ять), наділені спільними для них усіх властивостями (ознаками); тобто явища мають спільну для них природу – як виражається Кондратьєв, «спільну природу об'єкта».

Якщо конкретніше, об'єктом будь-якої науки – і загальної, і спеціальної – є «передусім сукупність певних елементів» (курс. мій. – В.К.) [Кондратьєв, 1991b: с. 14], що мають спільні ознаки. Кожна сукупність, кожен об'єкт пізнання має свою будову, свою структуру, свої складові. При цьому Кондратьєв дає кілька різних визначень сукупності (знову ж унаслідок специфіки його методу).

Перше: «Під сукупністю в найзагальнішому широкому сенсі слова ми розуміємо велику кількість тих чи тих елементів» [Кондратьєв, 1991b: с. 15]. У цьому визначенні сукупності він вирізняє кілька важливих моментів.

А. Термін «велика кількість», як зазначає Кондратьєв, застосовано ним у тому «технічному сенсі», в якому його вживають у теорії ймовірності та в теоретичній статистиці. У цьому плані він набуває гносеологічного значення і методологічного сенсу, позаяк у рамках сукупності (об'єкта науки) «внаслідок сполучення доволі великої кількості елементів та подій останні втрачають випадково хаотичний характер і в середньому виявляють закономірні тенденції свого перебігу» [Кондратьєв, 1991b: с. 15].

Б. Другий важливий момент у першому визначенні сукупності стосується її будови. Вона складається з великого числа елементів, котрі попри спільність низки ознак все одно є якісно різними, мають різні властивості й різний ступінь складності. Унаслідок цього багато елементів сукупності, своєю чергою, самі є самостійними сукупностями. Кондратьєв, зокрема, пише: «Ми не знаємо елементів, що утворюють сукупності, які, своєю чергою, не були б сукупностями... Разом з тим ми не знаємо сукупностей, які, своєю чергою, не слугували б елементами інших сукупностей вищого порядку і відповідно більш складної будови» [Кондратьєв, 1991b: с. 18]. Сукупність, узятую в цілому, в якнайширших виправдовуваних дійсністю межах, Кондратьєв визначає як первинну. Окремі елементи первинної сукупності, котрі самі стають сукупностями, він визначає як сукупності вторинні, або похідні.

Можна сказати, що у Кондратьєва йдеться про об'єкт (первинну сукупність) і предмет (один з елементів первинної сукупності – вторинну, похідну сукупність) наукового пізнання. Тобто це висловлення Кондратьєва можна проінтерпретувати, беручи до уваги його вищевикладені ідеї, схематичніше й простіше, щоправда, і вельми умовно: деяка первинна сукупність є об'єктом загальної або спеціальної (будь-якої) науки, а окремі її елементи або навіть тільки один її елемент, що є вторинною, похідною сукупністю, є предметом цієї науки.

Крім первинних і вторинних (похідних) сукупностей у науковій літературі заведено розрізняти, як зазначає Кондратьєв, сукупності реальні та логічні, удавані. Виходячи з цього, він пропонує *друге* визначення сукупності: «... реальні сукупності у строгому сенсі слова передбачають наявність об'єктивно вловимого зв'язку між елементами» [Кондратьєв, 1991b: с. 23]. У цьому визначенні його найважливішим моментом (В) є констатація наявності в сукупності зв'язку між її елементами, котрий наука може «вловити», пізнати на даному рівні свого розвитку завдяки наявним у неї засобам і розробленим нею методам.

Зв'язки між елементами можуть глибоко різнитися, причому в різних вимірах. Зокрема, вони можуть бути суто матеріальними чи матеріально-психічними, безпосередніми чи опосередкованими, побічними тощо. Важливо вирізняти зв'язки матеріально фіксовані, «застиглі». Вони доволі точно координують і зорганізують просторове розміщення елементів у сукупності й надають їй або її частинам певної просторової форми конкретного тіла. Якщо зв'язки між елементами сукупності позбавлені такої фіксованості й не визначають просторового розміщення елементів у сукупності, тоді вона буде позбавлена певної форми конкретного тіла і її будова матиме дискретний, тобто перервний або мінливий, характер.

Залежно від типу зазначених вище зв'язків, а отже, залежно від внутрішньої будови сукупності можуть являти собою певне ціле, цілісність. Але сукупність буде цілим лише за таких зв'язків своїх елементів і за такої своєї будови, коли в ній присутня внутрішня зорганізованість, певна диференціація її частин, а кожна частина виконує відому функцію, «співпідпорядковану життю всієї сукупності».

Сукупність-ціле має два типи. Перший тип – елементам і частинам такого цілого властива не лише скоординованість між собою, «а й співпідпорядкованість у своїх функціях у певний конкретний момент єдиному керівному центру», вони слугують розв'язанню єдиної системи завдань. Така сукупність-ціле є не просто якимось цілим, а телеологічним за своїм характером цілим, що вирізняється «телеологічною єдністю». Якщо ж елементам цілого властива тільки скоординованість, але не співпідпорядкованість єдиному центру, то таке ціле є системою.

Аналіз сукупності, як стверджує Кондратьєв, шляхом дослідження її елементів, їхнього характеру та зв'язків між ними, виявлення її характеристик (таких як дискретність, цілісність, телеологічна єдність, системність тощо) здійснюється під кутом зору «морфології», або «анатомії», сукупностей. Утім, такий аналіз їх є недостатнім. Будь-яка сукупність не лише має певну будову, структуру, а й разом «і живе, функціонує». Її елементи у результаті своєї активності внаслідок зв'язку із масою інших схожих елементів «покладають» початок явищам.

Явища сукупності не являють собою її елементи, не є вони і зв'язками між ними, але їх не можна й мислити поза певною сукупністю, «їх можна було б позначити як продукти або функції сукупності» [Кондратьєв, 1991b: с. 26], – пише Кондратьєв. І далі уточнює: явище є дещо нове, результат функціонування сукупності, «новий результат», що його не можна уявити поза нею. При цьому він наголошує: всі явища мож-

ліві лише на підставі зв'язку і взаємодії елементів сукупності. Разом з тим вони водночас, як правило, слугують засобом, формою, чинниками зв'язку елементів сукупності. Аналіз сукупностей з точки зору їх функціонування і його результатів (явищ) здійснюється з погляду їх «фізіології», «з погляду з'ясування тих нових результатів, що виникають на підставі зв'язку і взаємодії елементів даної сукупності», – пише Кондратьєв [Кондратьєв, 1991b: с. 27].

Розуміння явищ як продукту зв'язку і взаємодії елементів сукупності (об'єкта наукового пізнання) уможливило і внеобхідне суттєвий перегляд підстави другого визначення сукупності. Тобто викладене вище дає змогу уточнити друге визначення сукупності й надати їй *третє* визначення: «У кінцевому підсумку під реальною сукупністю слід розуміти велику кількість так чи інакше пов'язаних між собою елементів і явища, що виникають в умовах зв'язку цих елементів» [Кондратьєв, 1991b: с. 27].

Важливим моментом (Г) цього визначення є включення в сукупність (об'єкт науки) не тільки її елементів, їхніх зв'язків між собою, їх щойно утвореного цілого (будь-якого типу), а й явищ як продуктів цих зв'язків та взаємодії елементів. У попередніх визначеннях цей момент був відсутній. Однак, як зазначає Кондратьєв, для такого розуміння явищ потрібен спеціальний термін, спеціальне поняття, адже сама ця (вторинна) сукупність унаслідок зв'язків між її елементами також являє собою явище, проте явище іншого порядку, іншої сукупності (первинної). Тому, коли йдеться про явища як продукти або результати функціонування конкретної сукупності, необхідно вживати термін «явища у сфері даної реальної сукупності». Новий термін необхідний також тому, що явища у сфері сукупності суть не лише продукти зв'язку та взаємодії її елементів; вони є і засобом, формою, чинниками цих зв'язків та взаємодії в іншій похідній сукупності. У цій якості вони вже неминуче входять до складу будови вторинної сукупності, але в дещо іншій формі та з іншими функціями. Або інакше – будучи в цьому плані, першою чергою, не стільки продуктом, скільки, наприклад, засобом зв'язків та взаємодії елементів сукупності, явища як деякий феномен можуть бути двоякого роду. По-перше, як продукт первинної сукупності і, по-друге, як зв'язки похідної сукупності, як певні складники її структури.

Як наслідок, можна і, мабуть, необхідно вказати на ще одне визначення сукупності, *четверте*, що його формулює Кондратьєв: «Поняття і термін “реальна сукупність”, як було зазначено вище, охоплює всю суму пов'язаних із питанням об'єктів або явищ, тобто велику кількість

асоційованих між собою елементів, самі зв'язки між ними і продукт, що виникає на ґрунті цих зв'язків» [Кондратьєв, 1991b: с. 28]. Напевно, це найповніше визначення сукупності у Кондратьєва. Важливим моментом (Д) у ньому на додачу до наведених раніше, є, вочевидь, указане розрізнення явищ – як продуктів даної сукупності та як елементів даної сукупності, але у формі явищ як продуктів сукупності іншого порядку. Проте, як стверджує Кондратьєв, «поняття реальної сукупності та явищ у сфері даної реальної сукупності говорять про один і той самий об'єкт, але мають різний обсяг і зміст. Друге завжди становить частину першого» [Кондратьєв, 1991b: с. 29]. На підставі цього твердження Кондратьєва можна сформулювати низку цікавих і методологічно вельми значущих умовиводів та висновків. Тут варто навести деякі з них.

Перший висновок щодо об'єкта і предмета науки, власне, є поглибленням і уточненням зробленого раніше. *Об'єктом науки* є реальна сукупність і явища у сфері даної сукупності як продукти зв'язку та взаємодії її елементів. Утім, можна запропонувати конкретизоване широке визначення: об'єкт науки – це: а) певна сукупність, б) її елементи, в) зв'язки між ними, що визначають характер сукупності, певні її властивості та якості, г) також належні до структури об'єкта.

Предмет науки становить окремих елемент даної сукупності (як самостійна вторинна сукупність), окреме явище, можливо, низка деяких (не всіх) явищ як продуктів даної сукупності, що є лишень частиною об'єкта. Виявити їх можна на підставі тих специфічних властивостей (ознак), що їх має цей елемент чи це явище.

Другий висновок стосується специфіки методу, використовуюваного Кондратьєвим. Як уже зазначалося, його методи пізнання багато в чому своєрідні. У цьому разі досягнення в науковому пізнанні одного загального, тотожного за своїм змістом результату можливе різними шляхами, із використанням різних механізмів, засобів, методів, понять, термінів. Ці шляхи різняться за своєю складністю, абстрактністю, конкретністю тощо.

Третій висновок: одним з елементів методу (методів) Кондратьєва є конструювання різноманітних визначень одного феномену, але з різних точок зору, на різних етапах його дослідження, в рамках різних наук тощо. Це визначення різного ступеня складності, з акцентуванням тих чи інших ознак (моментів) як самого визначення, так і визначуваного феномену.

Четвертий висновок: якщо нагадати перший з наведених вище висновків, то Кондратьєв, так би мовити, «поплутує», не розрізняє між

собою об'єкт і предмет науки, часто ототожнює їх. Це чудово уявлюється з усього тексту рукопису.

Те, що у Кондратьєва «поплутування» об'єкта і предмета науки виникає аж ніяк не випадково, увиразнюється в розумінні та тлумаченні класифікації наук, особливо групи наук соціальних взагалі та економічних зокрема. Так, він пише:

«Найзагальнішим і відправним принципом класифікації наук слугує предметний принцип» [Кондратьєв, 1991b: с. 147]. Тобто власне соціальні науки різняться між собою за своїм предметом, але всі вони мають спільний об'єкт і вивчають суспільство, а також соціальні явища. Далі він стверджує, що окремі економічні науки різняться між собою (у них має бути різний предмет), і необхідна їх класифікація, встановлення їхніх розбіжностей за предметом, проте вона неможлива. Позаяк усі ці науки «вивчають той самий об'єкт – соціальне господарство, то їх не можна вже класифікувати за предметним принципом» [Кондратьєв, 1991b: с. 147], вважає Кондратьєв. Отже, по суті, він ототожнює об'єкт і предмет науки.

Важливо наголосити, що Кондратьєв указує на те, що сам предмет науки можна розглянути з точки зору буття, й тоді дослідження звертається до «сфери об'єктивної дійсності», а судження про неї піддаються перевірці на підставі досвіду.

Викладене вище актуалізує проблему сутності наукового пізнання у розумінні Кондратьєва. Як уже зазначалося, його об'єктом є світ як об'єктивно дана дійсність. Проте погляд на неї може бути двояким. По-перше, дійсність як таку можна досліджувати і розглядати за допомоги понять і суджень, що мають своїм змістом саму дійсність і можуть бути перевірені досвідом. Інакше кажучи, ці поняття і судження «розглядають дійсність під категорією буття і тільки буття» [Кондратьєв, 1991b: с. 249], як суще.

Проте (по-друге), дійсність неозоро різноманітна, складна і мінлива, вже в тому сенсі, що кожен конкретний факт дійсності, строго кажучи, відмінний від іншого факту у просторі і зазнає змін у часі. Крім того, однією з головних характеристик дійсності є її дискретність, котра не завжди піддається безпосередньому чуттєвому сприйняттю. Але разом з тим ми визнаємо певну сталість речей і на кожному кроці відчуваємо їхню тотожність самим собі. Це визнання не є просто продуктом безпосереднього сприйняття, воно результат сприйняття і мислення.

Кожному предмету (факту, події, явищу, речі й т. ін.) ми приписуємо деякі основні ознаки, і доки вони зберігаються, зберігається і тотож-

ність предмета, але ці ознаки не є вичерпними, вони лише частина ознак предмета. Можливо, переважна частина ознак просто ігноруються, відкидаються, «як хитливі та мінливі». Тому в разі судження про предмет ми маємо справу вже не з безпосереднім сприйняттям предмета, а з поняттям про нього.

Наука за допомоги понять і суджень здійснює «активне пізнавально-методологічне перетворення, або трансформацію, тієї конкретної дійсності, що дана нам у сприйняттях» [Кондратьєв, 1991b: с. 134]. Наукове пізнання розкладає дійсність на більш прості, однорідні елементи, що є її складовими. Використовуючи прийом «ідеалізації» – впровадження ідеально-граничних і сталих понять, наука створює собі підстави для однозначного викладу своїх висновків. Вона відмовляється в такий спосіб (інший спосіб розглянуто автором вище) від безнадійної і марної спроби охопити всю дійсність у всій її конкретній повноті й прагне пізнання дійсності, керуючись певним ідеалом наукового пізнання – досконалого та однозначного опису дійсності. Реалізуючи його, наука «неминуче і свідомо схематизує або стилізує дійсність, абстрагується від тих чи інших ознак конкретних явищ, розглядуваних у такому розрізі, й тим створює можливість для загальнозначимої характеристики такого стану справ, для типологічних побудов і для встановлення законів» [Кондратьєв, 1991b: с. 135].

Це вже не просто опис предмета у вузькому сенсі, як відтворення дійсності або як її подвоєння. Це – опис, що включає пояснення явищ, встановлення їхніх зв'язків, формулювання законів тощо. Наукове пізнання не є відтворенням дійсності, *не її подвоєнням* у вузькому сенсі – як відтворення дійсності або як її подвоєння; воно є переробленням конкретних чуттєвих сприйняття дійсності. «Фактично пізнання є найглибшим перетворенням конкретного образу дійсності, даного у сприйнятті. І природно, що в результаті пізнання ми одержуємо не копію (не відбиток. – В.К.) того її образу, що даний нам у сприйнятті, а новий її образ, нову схему її у вигляді системи необхідних і однозначних зв'язків» [Кондратьєв, 1991b: с. 137]. Це, власне, науково-описова побудова, що *конструюється, будується, створюється*, це деякий науковий образ (модель) дійсності, причому образ новий. Він просякнутий внутрішньою логічною єдністю, він орієнтує наші практичні дії, дає змогу передбачати і прогнозувати майбутнє. Узагальнюючи викладене, Кондратьєв робить висновок: «Такий образ дійсності й виступає як справжня об'єктивна дійсність» [Кондратьєв, 1991b: с. 142]

Виходячи з такого висновку Кондратьєва і з огляду на вищевикладене розуміння ним об'єкта, з одного боку, як реальності, а з іншого – як поняття, можна сформулювати низку гіпотетичних суджень. По-перше, наука, з точки зору Кондратьєва, намагається пізнати дві об'єктивні дійсності двома різними методами. Перша дійсність, її можна назвати «суцєю дійсністю», або «дійсністю як такою», розглядається як буття й із залученням категорій буття. Друга дійсність – її Кондратьєв називає «справжньою об'єктивною дійсністю» – постає як «образ дійсності» й розглядається (досліджується) за посередництва образу дійсності (самої себе), за допомоги категорій образу дійсності. Провести чітке й однозначне розрізнення між цими дійсностями вельми проблематично, але це розрізнення існує, і воно доволі значуще.

Це розрізнення є ще одним критерієм поділу об'єкта і предмета науки. Об'єкт для дослідника виступає як перша дійсність, він намагається пізнати її як суцю дійсність у термінах категорій буття, котрі, згідно з логікою Кондратьєва, неминуче трансформуються у категорію «образу». Схематично і спрощено: об'єкт є онтологічним.

Предмет для дослідника являє собою другу дійсність, він є образом і пізнається в рамках категорії образу. Схематично і спрощено: він є гносеологічним, він становить поняття, концепт. Предмет не просто виокремлюється з першої дійсності як самостійний елемент первинної сукупності, він конструюється, вибудовується дослідником як основний концепт, що розгортається в образ дійсності, в концепцію, теорію. Інакше кажучи, якщо об'єкт – це тільки концепт, то предмет – це цілісна, розгорнута теорія. Якщо об'єкт за такого підходу є єдиним, то на його базі можливе конструювання низки предметів тієї чи іншої науки, того чи іншого дослідження, тих чи інших теорій. Слід зазначити, що конструювання предмета багато в чому залежить від точки зору дослідника, тих чи інших його наукових (а також політичних, культурологічних та інших) позицій, від його вибору.

По-третє, конкретизуючи, можна сказати, що Кондратьєв використовує два типи категорій: категорії буття і категорії пізнання. Втім, він сам про це й пише. Наприклад: «Якщо категорія причинності є категорією самого буття, то категорія випадковості в підсумку є категорією нашого пізнання, є категорією, що вказує на наявність меж цього пізнання» [Кондратьєв, 1991b: с. 176]. Щоправда, слід зазначити, що розуміння Кондратьєвим категорій пізнання дещо різниться у даному конкретному прикладі від розуміння їх автором цієї роботи. Та все одно можна сказа-

ти, що об'єкт науки формується за допомоги категорій буття, а її предмет конструюється за допомоги категорій пізнання. Понад те, за допомоги цих категорій встановлюються і визначаються межі як *пізнаваного буття та об'єкта*, так і *пізнання та предмета*. Або, узагальнюючи: об'єкт – категорія буття та онтології, а предмет – категорія пізнання та гносеології.

По-четверте, хоча це лишень припущення автора, поділ категорій на категорії буття і категорії пізнання послугував підставою для виокремлення і розрізнення Кондратьєвим «поняття речей» і «поняття відношень».

Останні спрямовані на виявлення і пояснення зв'язків елементів і явищ сукупності, не наділених якістю речі. Поняття відношень має дуже вагоме методологічне значення для наукового пізнання, особливо соціального, адже, за Кондратьєвим, «наше знання є завжди знанням не про речі як такі, а лише про відношення» [Кондратьєв, 1991b: с. 184].

Виходячи з цього, Кондратьєв приділяє велику увагу як самим відношенням, так і поняттю відношень. Він зазначає, що відношення встановлюється між чимось і чимось, тим самим воно припускає буття чогось (речі, суб'єкта тощо). Не може бути відношення без яких-небудь елементів. Тому речі та відношення, поняття речей та відношень співвідносні.

З іншого боку, в перебігу пізнавального перетворення дійсності ми розкладаємо речі (поняття речей) на складові, на елементи й, таким чином, встановлюємо й відображаємо відношення між ними – як між складовими елементами речі, так і відношення їх з річчю в цілому. Те, що раніше виступало як річ, у процесі перетворювального пізнання розкладається і перетворюється на відношення. Знання про річ трансформується у знання про відношення. Власне, знання і є встановлення, виявлення відношень між поняттями і між речами. Тобто категорії речі та відношення не тільки співвідносні, а й відносні. Те, що раніше виступало у формі категорії речі, починає виступати у формі категорії відношень. «Річ виявляється лишень комплексом відношень, а відношення виступає суто як форма зв'язку між речами. Іншими словами, річ є комплекс, не розкладуваний на відношення, або комплекс, розкладуваний на них, але такий, що не виражається у термінах відношень, і відношення становить не кристалізовану річ» [Кондратьєв, 1991b: с. 185], – доходить висновку Кондратьєв. Одним із засобів дослідження відношень є ряд.

7.5. Ряди за Кондратьєвим

Термін «ряд», мабуть, один із найбільш широко вживаних Кондратьєвим, і він найчастіше за інші трапляється в розглядуваному його тексті. Кондратьєв, наприклад, пише про «ряд явищ», про «часові ряди», про «часові причинно пов'язані ряди», про «часові ряди кожного даного явища», про «ряди досліджуваних явищ», про «даний ряд закономірностей», про «причинний ряд», про «повний ряд дійсних цін», про «первний ряд» тощо.

Вже сам перелік «рядів», з одного боку, являє собою специфічний ряд, а з іншого – дає первинне уявлення про нього. Але що таке ряд сам по собі? У чому необхідність звернення до нього і якими є його функції? Які можливості пізнання він надає дослідникові? Чому, з якою метою, яким є очікуваний результат?

Кондратьєв відзначає, точніше, конкретизує, що «все наше пізнання дійсності полягає в установленні відношень або зв'язків між явищами» [Кондратьєв, 1991b: с. 148]. Більш конкретно: описати й пояснити якесь явище означає включити його до системи необхідних і однозначних зв'язків і відношень, що вже пізнана. На підставі цих положень він робить висновок: «... пояснити соціально-економічне явище – це означає включити його в систему каузально-необхідних однозначних зв'язків, яка і являє собою пізнану нами соціально-економічну дійсність» [Кондратьєв, 1991b: с. 149].

При цьому Кондратьєв порушує вельми важливі та значущі питання. Перше: якою є природа цих каузально-необхідних однозначних зв'язків? Друге: якою є *форма* вираження цих зв'язків у науці?

Після чого подає попередню відповідь: природа зв'язків явищ – їхня причинна залежність. А однією з форм *вираження* цієї причинної залежності явищ у науці є ряд як спрощена схема зв'язків між явищами, за допомоги котрої «передається» виникнення явища і «простежуються» його корені, тобто причини і послідовний процес виникнення та існування феномену в часі.

Ряди, власне, необхідні першою чергою для того, щоб дати пояснення *змінам феноменів*, наприклад: попиту (D), пропозиції (S) та ціни (P) на ринку.

Ряд P1, P2, P3..., по-перше, констатуватиме зміну ціни (P), по-друге, він буде фіксувати її зміну в часі, тобто відображатиме процес перебігу змін. По-третє, порівняння і зіставлення всіх трьох рядів дає змогу роз-

крити деякі причинні залежності. Наприклад, що зміна попиту та пропозиції викликає зміну ціни. По-четверте, система рядів розкриває безупинні процеси їхньої каузальної взаємодії. По-п'яте, ряди виявляють двосторонню причинну залежність явищ, котру, особливо у соціальних науках, ігнорувати без шкоди для висновків узагалі не можна. По-шосте, при вивченні причин існування і зміни явищ дослідник, беручи ряди зміни явищ як ціле, не може сказати, який саме ряд явищ є причиною і який – наслідком. У такій ситуації причинна залежність трансформується у функційну, і дослідник один з рядів явищ може прийняти за незалежну змінну, а інший ряд – за функцію.

Проте соціальні науки – не математика, тому в їхніх рамках необхідно досліджувати не функційні математичні залежності, а причинно-функційні. Перші розкривають лише співвідношення величин між собою, ці співвідношення оборотні, зокрема – в часі. Друга залежність не завжди розкриває самі лише кількісні співвідношення величин, явищ, вона також фіксує виникнення якісно нових явищ, необоротних у часі. Понад те, причинно-функційна залежність має реальний фізичний, психічний і т. ін. характер. У зв'язку з цим друге питання Кондратьєва (якими є форми, що в них причинний зв'язок дістає вираження в науці?) набуває модифікованої форми: «Якою мірою математичний аналіз функційних залежностей може посприяти при вивченні причинних зв'язків і формулювання їх?»

Попервах Кондратьєв радше не дає відповіді на це питання, а лише констатує, що науки про зовнішню природу широко використовують математичний метод при дослідженні причинних зв'язків і формулюванні на цих підставах природничонаукових законів, що дало їм змогу виробити математично точне й однозначне їх (зв'язків) вираження. Проте вони «не заміняють причинний зв'язок функційним, а використовують математичні функційні зв'язки як форму для вираження причинних залежностей» [Кондратьєв, 1991b: с. 162].

Щоб відповісти на зазначені питання, Кондратьєв аналізує наявні у філософії точки зору на співвідношення причинної необхідності та випадковості. У результаті він доходить таких висновків. Перше: «Всі події причинно зумовлені» [Кондратьєв, 1991b: с. 172]. Тобто будь-яка подія, будь-яке явище має свою причину, хоч би як її називали – завершенням певного причинного ряду, точкою перетину двох незалежних причинних рядів і т. ін. Другий висновок: усі ці особливості визначення причини є лише наслідками ускладненості її розуміння. Зрештою, це впливає з хибного уявлення про всесвіт як суму незалежних причинних

рядів. Третє: необхідний інший погляд на всесвіт, згідно з яким «за кожною даною подією А стоїть не причинний зв'язок у вигляді замкнутого ряду, а дедалі розгалуженіший комплекс, що у граничному вираженні охоплює в певному розрізі весь всесвіт. З такої точки зору, якихось незалежних причинних рядів нема, і кожна подія являє собою лише певну грань, прояв усього рухливого комплексу, або цілого» [Кондратьєв, 1991b: с. 170]. Іншими словами, всі події, явища однаково обґрунтовані перебігом життя всього комплексу як цілого.

Але такий підхід актуалізує проблему *закономірності* і порушує питання про неї, не обмежуючись лише питаннями про природу каузально-необхідних зв'язків і форми їх вираження в науці.

Дуже схематично можна сказати, що закономірність поєднує в собі повторюваність елементів і причинну зумовленість їх, тобто вона є повторюваною причинною зумовленістю тих чи тих елементів, явищ тощо. У цьому й полягає природа закономірності, що становить відповідь на одну із версій першого питання Кондратьєва.

Тоді друге його питання набуває такого вигляду: чи можливий і якщо так, то в якій формі, прояв закономірності подій (явищ, актів поведінки і т. ін.) у науці?

Відповідь на нього, здавалося б, дуже проста – через закони. «У найзагальнішому і найширшому розумінні закон можна визначити як *одноманіття здійснення явищ*» [Кондратьєв, 1991b: с. 187], – пише Кондратьєв. При цьому він указує на те, що закон не тотожний причинному зв'язку, тобто не кожен закон тотожний закономірності. Схематизуючи й надто умовно, з багатьма застереженнями можна сказати, що закономірність є першою чергою і переважно онтологічною, вона є категорією буття, першої дійсності (у розумінні Кондратьєва), натомість закон є гносеологічним, він є категорією пізнання. В реальності елементи, явища, події тощо є індивідуальними та неповторними.

Формула «якщо є В, є і А» у реальності проявляється як «якщо є індивідуальне В, є й індивідуальне А», але остання формула в реальності неповторна, вона індивідуальна. Перша формула відображає лише своєрідність зв'язку між В і А, але «реально це одноманіття ніколи й ніде не може проявитися, реально ніде й ніколи не зустрінеться знову вказане В, ніколи й ніде не виникне, отже, знову і А. Вже звідси ясно, що ототожнення поняття закону і причинного зв'язку безпідставне. Реально не будь-який випадок причинного зв'язку вказує на одноманіття здійснення подій» [Кондратьєв, 1991b: с. 188], – пише Кондратьєв. Друга формула фіксує лишень причинний зв'язок однократної події,

підкреслюючи її однократність та індивідуальність. Перша, виражена загальними поняттями, фіксує тільки одноманіття багатьох подій, але не фіксує необхідності їхнього причинного зв'язку; тут лише констатується реальна можливість її існування. Більш конкретно, але дещо ширше: перша формула фіксує «реальну можливість існування ряду (курс. мій. – *В.К.*) явищ (не тільки причинного зв'язку. – *В.К.*), з-поміж яких одні входять до обсягу поняття А, інші – до обсягу поняття В. Вони принципово вказують на повторюваність явищ» [Кондратьєв, 1991b: с. 188]. Перша формула не стверджує про необхідність, обов'язковість (постійної) наявності В для виникнення А, а також не стверджує про необхідність, обов'язковість (постійного) виникнення А за наявності В; вона лише фіксує *ймовірнісну* реальну можливість таких зв'язків, тобто їхню можливу повторюваність і одноманіття, однаковий перебіг їх. Ця фіксація ймовірної можливості здійснюється і виражається за *допомоги ряду* (або *рядів*) явищ, зміни тих чи інших елементів і подій як спрощеної схеми зв'язків між ними, включно з деякими кількісними співвідношеннями їх.

Понад те, формула або формулювання закону, виражаючи суто одноманіття здійснення явищ, може взагалі не фіксувати навіть ймовірної можливості причинного зв'язку між причиною і наслідком, проте це не означає, що це не фіксує якихось *відношень* між елементами формули. Між ними немає причинної залежності, але є інші відношення, зокрема одноманіття здійснення явища, а також певні співвідношення між елементами формули закону. Ці співвідношення фіксують причинний зв'язок якихось інших явищ, що не враховуються формулою закону і не є її безпосередніми елементами. Указані співвідношення між елементами, а отже, і якісь причинні залежності можна також фіксувати або виражати у формі тих чи інших рядів явищ. У їх основі лежить *одноманіття* здійснення подій, явищ, зміни елементів тощо.

Так, Кондратьєв пише, що закони можуть мати одну із двох форм. «В одних випадках вони формулюють *зміни даного ряду* (курс. мій. – *В.К.*), тобто даного явища А (або явищ А, В, С), у зв'язку зі змінами іншого ряду Х (або інших рядів Х, Y, Z). Такими є, наприклад, механічні закони динаміки й закон тенденції норми прибутку до зниження та ін. В інших випадках вони виражають одноманіття зміни даного явища А (або явищ А, В, С) самого по собі, тобто одноманіття властивої йому внутрішньої динаміки. Схематично зміст таких закономірностей вимальовується, приміром, розгортанням ряду за формулою» [Кондратьєв, 1991b: с. 193]: 2 в n -му степені, де n набуває послідовно значення 1, 2, 3 і т.д.

Попри одноманіття перебігу подій, що фіксуються законом, майже завжди присутнє щось ірраціональне, випадкове. Тому виникає питання: чи виявиться закономірність подій у дійсності, а якщо так, то як це можливо та в якій формі? Це ще один варіант другого питання, порушеного Кондратьєвим. З його точки зору, для відповіді необхідно розглянути природу одиничної події або одиничного явища.

З огляду на викладене вище, можна сказати, що будь-яке одиничне явище може бути дуже складним, тобто воно може бути похідною від реальної первинної сукупності й саме являти собою реальну сукупність своїх одиничних явищ. Його необхідно розглядати не тільки як одиничне явище, а й як сукупність великої кількості елементів, як результат їхньої взаємодії. За такого підходу багато законів, що стосуються розглядуваного одиничного явища, є результатом взаємодії великої кількості елементів даного одиничного явища як похідної від реальної сукупності, а відтак, можуть інтерпретуватися з точки зору вчення про ймовірність. У зв'язку з цим відповідь на цю версію другого питання Кондратьєва потрібно шукати за допомоги так званого закону великих чисел.

Проте необхідно зазначити, що, за Кондратьєвим, як одиничні явища, так і сукупності можуть бути явно дискретними або існувати в якості «конкретних тіл». Але що таке дискретність? Власне, як уже зазначалося, з точки зору Кондратьєва, зв'язки та відношення між елементами сукупності, явищами, подіями тощо можуть бути «матеріально фіксованими», «застиглими». Це надає їм достатньо певного, співвідносного і координованого просторового розташування як у сукупності, так і у фізичному просторі. Внаслідок цього сукупність і її частини, як і елементи набувають певної просторової форми конкретного тіла, тобто деякого єдиного нерозривного (нероздільного) цілого.

Але зв'язки і відношення можуть бути позбавленими фіксованості й не визначати чітко співвідносне просторове розташування елементів у сукупності та її самої у фізичному просторі. У цьому разі сукупність та її частини не матимуть певної просторової форми тіла, вони будуть дискретними, тобто матимуть перервну будову.

Слід зазначити, що цілісність (речевість) і перервність, дискретність або її відсутність відносні. По-перше, з точки зору пізнання, тобто рівня наявного знання про сукупність та її якості, зокрема про її будову. По-друге, будова сукупності або її дискретність багато в чому визначаються її просторово-часовим буттям. Зміна останнього означає і зміну будови сукупності, набуття або втрату нею якості дискретності.

Властивість дискретності надає сукупності та її частинам специфічних рис і властивостей. По-перше, дискретність далеко не завжди піддається безпосередньому чуттєвому сприйняттю, незрідка це можливо лише побічно. Тому дискретність важко або взагалі неможливо безпосередньо і конкретно відтворити й описати.

По-друге, недоступність дискретності для сприйняття зумовлює «невловимість» зв'язків і відношень, котрі вона характеризує. Їх важко чи неможливо ані систематизувати, ані точно описати, ані поставити у зв'язок з іншими явищами.

Тобто, по-третє, у певному сенсі дискретна дійсність важко пізнавана, якщо взагалі може бути пізнаною.

Слід зазначити, що якість дискретності радше характеризує процесуальність (рух, зміну), а не речевість, як це розуміє Кондратьєв. Вона фіксує перервність безперервності, відносну скінченність нескінченності. Конкретній речі, тілу не притаманні безперервність та нескінченність ані в часі, ані у фізичному просторі. Тому говорити про наявність або відсутність у них якості дискретності немає сенсу. Дискретність, радше, фіксує в певному розумінні безперервність і нескінченність деякого феномену, якому вона властива.

У певному сенсі її можна частково встановити на підставі закону великих чисел. При розгляді явища або події як великої сукупності індивідуальних іррегулярних елементів і як результату їхньої взаємодії уявлюється виражена закономірність: фактична частота подій (явищ, актів поведінки і т.п.), розглядуваних у сукупності, виявляється вельми близькою до їх імовірності. Цей закон має доволі сильні та ґрунтовні експериментальні й логічні підстави, особливо у сфері математики.

Слід ще раз наголосити: численні, якщо не всі явища дійсності мають складну будову і являють собою сукупності великої кількості явищ, що становлять їхні елементи. Кожне одиничне явище, яке входить у цю сукупність як її елемент, видається (але не завжди є) відносно випадковим та іррегулярним. І в рамках цієї сукупності (розглядуваного явища) діє закон великих чисел. Як пише Кондратьєв: «Це дає нам змогу у попередньому і загальному вигляді сформулювати такий важливий висновок: *закономірність явищ дійсності є результатом дії закону великого числа, і вона виявляється тією мірою, якою діє закон великих чисел*» [Кондратьєв, 1991b: с. 219]. Це положення стосується всіх царин реальної дійсності, включно із соціальною.

З викладеного випливає (як відповідь на один із варіантів другого питання Кондратьєва), що закономірність, будучи результатом дії зако-

ну великих чисел, може виражатися фікованими рядами, які вказують на близькість до ймовірності. Власне, Кондратьєв використовує закон великих чисел як метод пізнання реальності, що дає змогу вибудовувати ці ряди. Понад те, ряди не просто можливі, а й необхідні, бо кожна закономірність і закон «завжди лише ймовірні».

Ймовірність закономірності вираховується (встановлюється) шляхом визначення «порядку ймовірності» даної закономірності, котрий залежить від основних умов її прояву. Він або, точніше, ймовірність (її величина, межі тощо) закономірності (подій, явищ, актів поведінки і т. ін.) встановлюється за допомоги ряду або рядів деяких даних, отриманих на підставі тієї чи іншої математичної теореми, наприклад Чебишева, за кількісними змінами тих чи інших належних до неї величин (умов), наприклад: R , L , t , n і т. д. Якщо числових рядів багато, їх зводять у таблиці. У такий спосіб можна з'ясувати, обчислити ступінь ймовірності тих чи інших закономірностей, що мають місце в різноманітних сферах явищ дійсності.

Отже, можна сказати, що, згідно з Кондратьєвим, ряд (ряди) у найбільш стислому й узагальненому вигляді – це спрощена схема однакових зв'язків і відношень між явищами, що фіксує реальну та ймовірну можливість виникнення їх і зміни в часі, як правило (часто), за допомоги змінюваних кількісних відношень між ними.

Якщо давати визначення ряду в ширшому сенсі, то треба зазначити, що під відношеннями розуміються, першою чергою, ті, що фіксуються (виражаються) причинними залежностями, закономірностями, законами, формулами тощо.

По-друге, необхідно відзначити, що ряди – це специфічний метод пізнання і вираження знання, що дає змогу встановити ймовірну можливість тих чи інших явищ та їхньої зміни на підставі закону великих чисел.

Ряди дають змогу виявити та в науковій формі виразити (зафіксувати): (а) причини виникнення явищ; (б) причинні зв'язки і відношення між ними; зафіксувати і пояснити (в) зміни феноменів у часі; (г) закономірності цих змін; а також (д) їхні закони.

7.6. Соціальні ряди

Соціальні явища видаються дуже специфічними і відмінними від природничонаукових (якщо не протилежними їм), наприклад за ознаками сталості та ймовірності. Тому порушені Кондратьєвим питання і запропоновані відповіді на них щодо соціальної сфери (суспільства)

також набувають специфічної форми, особливо на друге питання (у черговій його версії): якою має бути форма вираження і фіксації соціальних каузально-необхідних зв'язків у соціальній науці?

Щоб проаналізувати специфіку соціальних явищ, а по суті, специфіку і характеристику суспільства, Кондратьєв, робить кілька зауваг, що пояснюють його логіку.

По-перше, суспільство необхідно розглядати як сукупність великої кількості елементів (людей). З цієї точки зору, його структура онтологічно має спільну природу з явищами в інших сферах дійсності.

По-друге, природа закономірностей соціальних явищ у певному сенсі тотожна природі закономірностей інших сфер дійсності, тобто така закономірність спирається на закон великих чисел і має статистично-імовірнісний характер, а її фіксація і вираження можливі за допомоги рядів.

По-третє, соціальні явища виникають як *продукт* взаємодії великої кількості елементів сукупності – людей. З цієї точки зору, можна говорити про елементарні та складні одиничні явища, що можуть мати речово-матеріальний або дискретний характер.

Проте необхідно, як наголошувалося вище, брати до уваги специфічні особливості соціальності. Це, по-перше, особливість суспільства як сукупності великої кількості елементів (людей), або особливість його будови (за Кондратьєвим). У суспільстві сама велика кількість абсолютно відмінна від великої кількості в інших сферах дійсності. Величина цієї кількості значно менше (на порядок і більше) відрізняється від інших великих чисел безпосередньо у природі. Наприклад, кількість усіх людей, які коли-небудь жили на Землі, за найприближнішими, але реалістичними підрахунками у сто мільйонів разів менша за кількість молекул газу в одному кубічному сантиметрі при нульовій температурі і 760 міліметрах тиску.

Але цей порядок ще більше зростає, коли взяти до уваги, що наведена вище сукупність людей є переважно уявною, а не реальною, вважає Кондратьєв. Оскільки реальні соціальні явища як результат взаємодії елементів сукупності «суспільство» (людей) не є продуктом безпосередньої взаємодії *всіх* людей, які коли-небудь жили на Землі. Зокрема, він пише: «Людство в цілому не є або принаймні довго не було єдиною реальною сукупністю. Існували й почасти існують зараз людські суспільства, що не перебувають між собою у зв'язку або в достатньо тривкому зв'язку» [Кондратьєв, 1991b: с. 241]. Тобто йдеться про зв'язок наявний, даний та об'єктивно вловимий, а також сталий.

Понад те, навіть в одному суспільстві, в окремий конкретний момент часу багато соціальних явищ являють собою результат взаємодії не всієї сукупності людей, а лише її обмеженої похідної, що входить до складу даного суспільства (клас, еліта, «верхи», партії тощо, хоч би як ця сукупність зветься). Тобто суб'єктом діяльності є лише частина суспільства, щоправда, яка це частина, Кондратьєв прямо не вказує. Основна маса людей за звичайних умов є лише об'єктом.

Водночас звичайні загальні умови існування (життя) суспільства із часом змінюються, змінюється і характер елементів-індивідів, що входять у сукупність «суспільство». Але ці зміни «можуть мати й іноді мають настільки радикальний характер, що одиничні події різних історичних епох уже не можуть входити елементами в одну й ту саму сукупність, що веде до обмеження числа подій суспільних сукупностей шляхом звуження тих рамок часу, яким мають задовольняти розглядувані нами сукупності» [Кондратьєв, 1991b: сс. 241–242].

Ця ідея Кондратьєва має велике пізнавальне і методологічне значення. З неї випливає, що в житті суспільства існують історичні епохи, що відрізняються одна від одної. Усупереч деяким своїм ідеям, викладеним вище, Кондратьєв стверджує, що одиничні події, явища, акти поведінки тощо однієї епохи є певною сукупністю «суспільство» цієї епохи і не можуть бути елементами сукупності «суспільство» іншої епохи. Це дві різні епохи, два різні суспільства як сукупності, що мають різні за історичним характером елементи даної сукупності. Одне суспільство відрізняється від іншого, проте і те, і інше все одно є суспільством.

Кондратьєв, власне, пише про дискретність, переривання безперервності життя суспільства у просторі та часі, переривання нескінченності часу його життя. Це переривання, деякий поперечний розріз, поділ життя суспільства на до і після нього означає *незвичні*, тобто відмінні від звичайних умови його існування, в яких основна маса сукупності елементів суспільства (люди) перетворюється з об'єкта на суб'єкт. Це відбувається, виходячи із загальної логіки Кондратьєва і результатів його попередніх досліджень, в такі моменти, як світові війни та світові революції, аналізу яких він приділяв чимало уваги (див., напр.: [Кондратьєв, 1991a; Кондратьєв, 2002: сс. 40–340]).

Неабияке пізнавальне значення має також ідея Кондратьєва про людство як удавану і реальну сукупності. З його точки зору, тільки за сучасної йому епохи (суспільства модерну) людство загалом стало єдиною реальною сукупністю. Але виникає питання: чи стало? Можливо, Кондратьєв перебільшує? Можливо, єдиною реальною сукупністю людство

стає лише за епохи постмодерну? Незалежно від відповідей на ці питання, положення про те, що людство як єдина реальна сукупність *стала* або *лише стає*, має значний пізнавальний потенціал. Необхідно глибше і ширше проінтерпретувати або ж розвинути розуміння Кондратьєвим реальної сукупності й особливо такої, як «суспільство». Треба виявити певні якісні ознаки суспільства – як епохи модерну, так і епохи постмодерну, котрі (ознаки) дадуть підстави для твердження чи висування гіпотези про те, що суспільство насправді стало або стає єдиною реальною сукупністю.

Специфіка соціальності виявляється, по-друге, в особливості природи соціальних закономірностей застосовно до соціальних явищ. Як уже відзначалося, ці закономірності являють собою результат дії закону великих чисел, а отже, їх фіксація і відображення в науці можливі, зокрема, із застосуванням категорії рядів. Вже було констатовано, що порядок великих чисел сукупності «суспільство» зовсім інший, він «набагато нижчий», ніж в інших сферах дійсності. Виходячи з цього, Кондратьєв стверджує, що ймовірність закономірного перебігу соціального життя та його явищ (виникнення, зміни) значно нижча, а ймовірність відхилення подій від закономірності значно вища.

Крім того, що куди суттєвіше, прояви закономірностей сукупності «суспільство» (а отже, фіксація їх за допомогою рядів) відрізняються в різних суспільствах, у різних сукупностях під назвою «суспільство», у різні історичні епохи. Дуже відрізняються не тільки прояви закономірностей, а й самі закономірності в різних суспільствах. Власне, соціальні закономірності відрізняються одна від одної, змінюються їхня міра ймовірності та межі. Можна сказати, що з розвитком суспільства ймовірність закономірностей зменшується, а її межі розширюються, і суспільство дедалі більшою мірою стає хаотичним. Це посилює ускладнення в його пізнанні та в практичному застосуванні набутих знань.

Зниження ймовірності закономірностей багато в чому зумовлюється зміною просторово-часового буття суспільства, зокрема його просторово-часового масштабу, що не могло не вплинути на прояви закону великих чисел. Отже, при зміні суспільства відбувається звуження часових рамок і розширення просторових, наприклад за рахунок зростання населення або, як буде показано далі, внаслідок перетворення речей першої категорії на речі другої категорії тощо.

Ці ідеї Кондратьєва назагал ніщо інше, як специфічне заперечення неопозитивізмом жорсткої детермінації лапласівського типу, лінійності

супільного розвитку і лінійності соціальних змін, але водночас і заперечення свободи волі та свободи вибору соціального суб'єкта.

Специфіка соціальності виявляється, по-третє, в особливості дискретності сукупності «суспільство» і складних одиничних соціальних явищ. Кондратьєв неодноразово наголошує, що соціальні явища є продуктом взаємодії людей, але це часто важко «вловити», і в процесі наукового пізнання виникають ускладнення. «Ці ускладнення випливають із факту дискретності соціально-економічного життя. Суспільство і суспільні явища існують реально, але їх існування позбавлене конкретності та наочності. Суспільство є певна єдність, але реально ця єдність дістає вираження у *множині* (курс. мій. – В.К.) та у зв'язках усередині цієї множини», – пише він [Кондратьєв, 1991b: сс. 199–200].

Реально, конкретно і наочно соціальні явища дістають вираження в матеріальних актах поведінки, речах, які насправді являють собою відносини між людьми і завдяки яким люди залучаються до системи взаємовідносин між собою. Власне, будь-яке явище, що виникло в умовах життя великої кількості людей, у їхній реальній сукупності, навіть якщо воно дано конкретно, водночас є дискретним «як множина, позбавлена предметності».

Кондратьєв спеціально підкреслює, що матеріальний продукт (попри те, що він становить сукупність, систему відношень) сам по собі може бути об'єктом спостереження, реєстрації, вимірювання та опису. Якщо ж продукт не є матеріальним предметом, то він є найтіснішим чином «пов'язаним із діями (матеріальними. – В.К.) окремих елементів, *множинним і у своїх дискретних проявах* (курс. мій. – В.К.) може набути індивідуального забарвлення. Реєстрації, спостереженню й вимірюванню тут підлягають безпосередньо лише ці окремі прояви його» [Кондратьєв, 1991b: с. 200]. Тобто результати взаємодії людей здебільшого є дискретними, їхні прояви множинними, індивідуальними, відрізняються один від одного; вони не піддаються реєстрації та вимірюванню. Однак завдяки своїм зв'язкам із матеріальними явищами і проявам через них вони стають доступними для вимірювання. Точніше, соціальні явища, будучи дискретними, виявляються лише в органічній злютованості з одиничними елементарними явищами. З одного боку, вони виявляються у вигляді множини, дискретної множини, а з іншого боку, у вигляді одиничного акта поведінки, речі й т. ін. Ці одиничні, елементарні соціальні явища (події, акти поведінки й т.ін.), що конче важливо, здійснюються відносно повільно і є відчутно відокремленими одне від одного у просторі. Внаслідок цього й через обмеженість своїх пізна-

вальних здатностей людина може стежити і реєструвати (вимірювати) лишень одиничні елементарні події. Закономірності, відтак, можуть бути «розкриті» лише тоді, коли береться велика кількість одиничних елементарних явищ, сукупність їх і починає діяти закон великих чисел. Як уже зазначалося, здійснення таких пізнавальних операцій можливе за допомоги ряду (рядів).

Кондратьєв неодноразово в різних своїх працях наводить приклади такої пізнавальної процедури. Так, даючи визначення кон'юнктури і наголошуючи, що вона визначається для деяких елементів сукупності народно-господарського життя у кожен даний момент часу, він формулює кілька тверджень. Перше: ряд конкретного елемента сукупності являтиме собою послідовність таких моментів. Друге: необхідно порівнювати кожен момент ряду з наступним і попереднім або порівнювати його з якимсь вихідним моментом, наприклад, з початком ряду. Третє: у результаті ми «одержимо ряд відношень для кожного елемента, або, інакше, одержимо систему кривих. Сукупність цих кривих у їхньому взаємному зв'язку і буде характеризувати собою криву перебігу кон'юктур» [Кондратьєв, 2002: с. 33]. Щоправда, виникає питання: які та скільки елементів сукупності (у цьому прикладі – господарського життя) необхідно враховувати та реєструвати. Кондратьєв вважає, що нема необхідності брати і порівнювати всі елементи – достатньо взяти лише найбільш репрезентативні або конструктивні. Більш конкретно: вибір елементів залежить від методу дослідження, його завдань і цілей.

Узагальнюючи викладене, можна сказати, що соціальні явища, включно з матеріальними, конкретно-предметними, необхідно розглядати, по-перше, як продукт взаємодії і взаємовідносин людей, або як «колективний предмет». А по-друге, як дискретну множину, позбавлену предметності, навіть якщо воно (явище) набуває матеріальної й конкретно-предметної форми, бо існує в конкретний і певний момент часу. По-третє, розгляд явища можливий також за допомоги ряду (рядів).

На цій підставі наведене вище визначення ряду для ряду, використуваного в соціальному пізнанні (відповідь на друге питання Кондратьєва у версії для соціальної сфери), набуває такої форми: ряд – це спрощена схема однакових соціальних зв'язків і відношень між явищами як продуктом взаємодії і взаємовідносин великої кількості людей, що фіксує реальну і ймовірну можливість їх виникнення і зміни в часі, як правило, за допомоги змінюваних кількісних відношень між ними.

Ці ряди вможливають урахування особливостей пізнання в соціальній сфері, а також особливостей соціальних закономірностей і законів.

Понад те, ці ряди відкривають можливість фіксувати не тільки кількісні співвідношення, а й якості досліджуваних відносин у рамках дискретної множини, тобто йдеться про перехід співвідношення у відносини, кількості – в якість.

Можна сказати, що Кондратьєв, по суті, пропонує певну програму проведення конкретно-емпіричного соціологічного дослідження можливого у різних сферах соціального життя (і в рамках різних наук), а у сфері економіки практично здійснює її.

До програми Кондратьєва, як уже зазначалося і як буде показано далі, входить опис соціального об'єкта (суспільства, людини, сукупності людей, актів поведінки тощо) як сукупності, її системи і структури. Опис передбачає встановлення елементів сукупності, їхніх зв'язків і відношень, властивих досліджуваному об'єкту, а його результатом є формування концептуальної моделі об'єкта («другої дійсності», ідеального образу). Вона являє собою категоріально-логічну структуру, що складається із системи основних понять, починаючи з вихідного (суспільство, акт поведінки тощо).

Виходячи з логіки і змісту праць Кондратьєва, можна сказати, що далі він здійснює теоретичну й емпіричну інтерпретацію основних понять – визначає їхній зміст, зіставляючи значимі теоретичні положення і поняття або окреме поняття – з іншими поняттями, а також з емпіричними даними шляхом пізнавальної операції означення. Фактично Кондратьєв конструє операціональні визначення у вигляді певних кількісних залежностей. Він також здійснює операціоналізацію понять, тобто переведення їх у конкретні терміни з виявленням їхніх емпіричних значень шляхом створення соціальних показників. Такими в його працях є, до прикладу, ціна, обсяг виробництва (валовий збір) сільськогосподарської продукції (жита, пшениці, проса, гречки, вівса, ячменю, картоплі тощо), врожайність, тип землеволодіння, норми душевого споживання по країнах і регіонах і т. ін. (див., напр.: [Кондратьєв, 1991а: сс. 89–95] та ін.). Засобами фіксації цих показників і є ряди, шкали, таблиці. Власне, створені ним концептуальні моделі перетворюються на операціональні, а в певних випадках – на математичні. Проте, нагадаю, Кондратьєв застерігав від надмірного захоплення застосуванням функціональних математичних залежностей, які є лише формою вираження причинних залежностей, але не тотожні ним.

Те, як Кондратьєв використовує розроблену ним методологію визначення сутності суспільства і відповідних форм пізнання, докладніше я планую висвітлювати в наступних публікаціях.

Джерела

Бродель, Ф. (1998). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм*, XV–XVIII ст. У 3-х т. Т. 3. Час світу. Київ: Основи.

Вебер, М. (1998). «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання. В: М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (сс. 192–263). Київ: Основи.

Ефимкин, А.П. (1991). *Дважды реабилитированные: Н.Д. Кондратьев, Л.Н. Юровский*. Москва: Финансы и статистика.

Казаков, В. (2014). Микола Кондратьєв: проблема нової науки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–198.

Кондратьев, Н.Д. (1989). *Проблемы экономической динамики*. Москва: Экономика.

Кондратьев, Н.Д. (1991а). *Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции*. Москва: Наука.

Кондратьев, Н.Д. (1991b). *Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз*. Москва: Наука.

Кондратьев, Н.Д. (2002). *Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды*. Москва: Экономика.

Леонтьев, В. (1990). *Экономическое эссе. Теории, исследования, факты и политика*. Москва: Политиздат.

Сорокин, П.А. (1992). *Человек. Цивилизация. Общество*. Пер. с англ. Москва: Политиздат.

Післямова

На терені України доля соціології складалася вельми драматично. Історично вона формувалася як складова спільної соціологічної, зокрема європейської, традиції. Але водночас питома соціологічна думка України вважається національно-культурною теоретичною рефлексією та формою самопізнання українського суспільства з його соціальними проблемами на різних етапах історичного розвитку. Тому становлення і розвиток соціологічної науки в Україні сильно обмежувалися, ба й іноді зовсім унеможливлювалися за колоніальних часів гнітом імперіалістичних режимів російського царату та радянської влади. Передусім жорстко блокували вільний поступ соціологічного теоретизування. Ця складова соціології в Україні зазнала й дотепер непоправної шкоди впродовж 1920–1980-х років безроздільного панування марксистського обскурантизму в соціальних, поведінкових та гуманітарних науках. Понад те, навіть спроби українських соціологів-марксистів провадити власні наукові пошуки в парадигмальному руслі офіційного історичного матеріалізму зазнавали суворих регламентацій та подекуди репресій.

В підсумку Україна виявилася майже 70 років ізольованою від теоретичного доробку світової соціологічної спільноти. За ці десятиліття у світовій соціології накопичився колосальний масив теоретичних текстів, велика частина яких і досі є невідомими або маловідомими в українському соціологічному дискурсі. За останні тридцять років перекладено, оприлюднено та опановано багато значущих праць чільних соціологів світу, але ще чимало таких праць очікують на свої презентації в Україні. Оприлюднення їхнього змісту обіцяє нам збагачення новими теоретичними ідеями, методологічними підходами та дослідницькими практиками. Нехай не всі вони виявляться евристично-релевантними стосовно української соціальної дійсності, обізнаність із ними все одно примножує наші евристичні спроможності. Адже чим більше ми знаємо про перипетії теоретичного розвитку світової соціології, тим краща наша здатність уникнути непродуктивних та хибних кроків у власному теоретизуванні, започаткувати його оригінальні версії й запропонувати нетривіальні соціологічні осмислення соціальної дійсності.

Все минуле і майже чверть поточного століття Україна живе в режимі перманентного соціального експерименту. За цей час постійно змінювався її суспільний лад, соціальна структура та інституції, політичний режим і соціально-демографічний склад. Українське суспіль-

ство як своєрідна «соціологічна лабораторія» є невичерпним джерелом винятково цінної фактологічної бази для проникливих емпіричних узагальнень і теоретичних інтерпретацій. Але для реалізації таких дослідницьких можливостей потрібно володіти концептуальними засобами, методологічними підходами та методиками, створеними, вдосконаленими та накопиченими у світовій соціології. Без глибокої обізнаності з цими інтелектуальними ресурсами українські вчені приречені блукати манівцями й тупцювати на узбіччі предметного поля світової науки. Тому крок за кроком потрібно заповнити «лакуни незнання» теоретичного спадку соціології. Це дасть змогу позбутися невпевненості та безпорадності у власних теоретичних пошуках.

Автори цієї книги сподівалися зробити скромний внесок у поглиблення компетенцій українських соціологів в царині історії та теорії соціології. Такі компетенції зрештою вможливають адекватну наукову рефлексію суперечливих процесів модернізації сучасного українського суспільства та його інтеграцію в європейський та глобальний соціальний простір. Урахування й використання основних досягнень та новацій у світовому соціологічному теоретизуванні є запорукою валідності соціологічної аналітики та прогностики в інтересах громадянської спільноти та держави.

Наукове видання

**ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ
ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОГРАМ В СОЦІОЛОГІЇ**

Колективна монографія

***Валерій Ворона, Валерій Казаков, Наталія Отрешко,
Валерій Пилипенко, Володимир Резнік, Віктор Степаненко***

Відповідальна за випуск: *Тетяна Загороднюк*

Наукова редакторка: *Світлана Іващенко*

Редакторка: *Ольга Кузьміна*

Комп'ютерна верстка: *Олена Соколова*

Підписано до друку 20.12.2022 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 14,5. Замов. № . Наклад 150.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9